

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM

2006

3

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM 2006. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Mágiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti a Bathány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlapon* rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

KERTÉSZ BALÁZS

Megjegyzések Szent László kanonizációjához

*Laskai Osvát második Szent László-sermójának forrásproblémája**

Laskai Osvátnak a címben említett prédikációja különösen érdekes, ugyanis a szerző ebben a beszédében részletesen foglalkozik Szent László szentségével és kanonizációjával.¹ László szentté avatásának körülményeiről, lefolyásáról keveset tudunk,² ezért nagyon fontos annak a kérdésnek a tisztázása, hogy a sermónak van-e forrásértéke a kanonizációra nézve, és ha igen, akkor honnan származnak Laskai értesülései.

A beszéddel először Pray György foglalkozott, aki még Temesvári Pelbátrnak tulajdonította azt, ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy a szerzőség kérdése bizonytalan. Véleménye szerint a ferences prédikátor egy olyan, bővebb szövegezésű Szent László-legendát használt, amely a kanonizációs iratok alapján készült.³ Pauler Gyula, aki Pray nyomán a beszédet szintén Temesvári Pelbátrnak tulajdonította, úgy gondolta, hogy a László szentségével szemben emelt kifogásokat a késő középkori prédikációs szerző találta ki, véleményét azonban nem indokolta.⁴ Rugonfalvi Kiss István a Laskai-sermo egy helyének az Árpádok trónöröklési rendjére vonatkozóan forrásértéket tulajdonított, s azt állította, hogy a barát a kérdéses

* E helyen is szeretnék köszönetet mondani Madas Editnek munkám során adott tanácsaiért.

¹ A ferences író szentekről szóló beszédgyűjteményének első kiadása: OSUALDUS de Lasko: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati*. Hagenua, 1497. (Vö. BORSA Gedeon: *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői*. = MKsz 2005. 1. sz. 1.) Az említett sermo a kötetben belül a 49. beszéd. L. például az OSzK Inc. 1029. jelzetű példányát. A sermót kiadta MADAS Edit: *Sermones de sancto Ladislao rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról*. (Kétnyelvű kiadás.) Debrecen, 2004. 232–251. /ΑΓΑΘΑ 15./ (A továbbiakban: MADAS: i. m. 2004.)

² HORVÁTH János: *A Gellért-legendák keletkezése és kora*. In: *Középkori kütfőink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH János és SZÉKELY György. Bp. 1974. 156–162. (A továbbiakban: HORVÁTH: i. h. 1974.); TÖRÖK József: *Szent László liturgikus tisztelete*. In: *Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk. MEZEY László. Bp. 1980. (a továbbiakban: *Athleta patriae*) 137–139. (A továbbiakban: TÖRÖK: *Szent László, i. h.* 1980.); Uő: *Szent László szenttéavatása*. = *Műemlékvédelem* 1992. 197–202. (A továbbiakban: TÖRÖK: i. h. 1992.); Uő: *A tizenkettedik század magyar egyháztörténete*. Bp. 2002. 131–137.; KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Bp. 2000. 161–162. (A továbbiakban: KLANICZAY: i. m. 2000.)

³ PRAY, Georgius: *Dissertatio historico-critica de sancto Ladislao Hungariae rege*. Posonii, 1774. 5–15.

⁴ PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I*. Bp. 1899. 517. 572. jegyzet.

helyen Szent László szentté avatási jegyzőkönyvéből merített, de állítását ő sem bizonyította.⁵ Bartoniek Emma és Domanovszky Sándor cáfolták R. Kiss eredményeit; véleményük szerint a szóban forgó sermórészletnek nincs forrásértéke az Árpád-kori trónöröklési rendre nézve.⁶ Ezek után R. Kiss egy tanulmányt kifejezetten annak bizonyítására szentelt, hogy a ferences barát felhasználta Szent László kanonizációs jegyzőkönyvét.⁷ Néhány évtizeddel később Gerics József a prédikáció egy rövid részletével kapcsolatban arra a következtetésre jutott, hogy az annak a 12. század derekán kialakult legitimista tradíciónak az elemeit tartotta fenn, amely miatt a kanonizációs eljárás során László szentségével szemben kifogások merülhettek fel.⁸ A sermót Szűcs Jenő is tanulmányozta, ő azonban annak eszmétörténeti vonatkozásait igyekezett kimutatni, a László szentségét és szentté avatását érintő problémával nem foglalkozott.⁹ A továbbiakban néhány észrevételt szeretnék tenni R. Kiss Istvánnak Szent László kanonizációs jegyzőkönyvével foglalkozó tanulmányával kapcsolatban.

A László-beszédnek az a passzusa, amelyet R. Kiss is közöl,¹⁰ s amely – véleménye szerint – az Árpádok trónöröklési rendjéről is tájékoztat, így hangzik:

„Quod autem regnum Hungarie legitime concernebat beatum regem Ladislaum potius, quam Solomonem regem, patet per Hungarorum cronicam, ubi habetur, quod in secundo ingressu Hungarorum in Pannoniam primus princeps fuit Arpad, secundus Zolthan, tertius Thoxon, qui genuit tres filios, scilicet Geysam, Michaellem et Calvum Ladislaum. Geysa genuit sanctum regem Stephanum, Michael Wazul, et obiit per effossionem oculorum per reginam Gesla, consortem regis sancti Stephani. Ladislaus vero genuit tres filios, scilicet Andream, Belam et Leventhe, qui propter metum dicte regine profugerunt in Poloniam, ubi Bela in singulari certamine pro rege Polonie devicit quendam Alemanum statura magnum, ideo rex Polonie filiam suam tradidit ipsi Bele in coniugium, de qua genuit in Polonia duos filios, scilicet Geysam et Ladislaum, et in Hungaria unum, scilicet Lumpertum. Cumque Hungari gravarentur per regem Petrum Alemanum, coacti introduxerunt heredes legitimos regni, scilicet Andream, Belam et Leventhe. Tali inter se dispositione prehabita, ut unus quousque viveret, regnaret, post cuius mortem, etiam si successorem haberet, alius regnare deberet, deinde tertius. Et sic inter trium fratrum generationes circumiret regimen. Primo igitur Andreas Albus, quia maior erat natu, regnavit, qui genuit Salomonem, quem contra iuramentum suum et initum fedus adhuc in cunis coronavit Bela metu mortis consentiente, Le-

⁵ RUGONFALVI KISS István: *Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban*. = Századok 1928. 743–745.

⁶ BARTONIEK Emma: *Az Árpádok trónöröklési jogához*. = Századok 1929. 37–43., különösen 39.; DOMANOVSKY Sándor: *Az Árpádok trónöröklési jogához*. = Századok 1929. 43–52., különösen 43–45.

⁷ RUGONFALVI KISS István: *Szent László kanonizációs jegyzőkönyvének nyomai*. In: *Pap Károly Emlékkönyv*. Debrecen, 1939. 159–169. (A továbbiakban: RUGONFALVI: i. h. 1939.)

⁸ GERICS József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp. 1961. 105. (A továbbiakban: GERICS: i. m. 1961.); GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: *A Szent László-ábrázolás forráskérdései legendájában és a krónikában*. = MKSz 2002. 1. sz. 4. (A továbbiakban: GERICS–LADÁNYI: i. h. 2002.)

⁹ SZÜCS Jenő: *Nép és nemzet a középkor végén*. In: *Uő: Nemzet és történelem*. Bp. 1974. 574–576.

¹⁰ RUGONFALVI: i. h. 1939. (7. jegyzet) 166., 168.

venthe vero in infidelitate obiit, et sic regnum legitime ad Geysam et sanctum regem Ladislaum erat devolutum. Verumtamen annis multis fidelissime servierunt Salomoni. Sed ipse volens eos iniuste occidere, fugierunt in Poloniam, et inde copioso exercitu congregato expulerunt Salomonem, et sub eo Geysa, frater beati Ladislai tribus annis regnavit, ipse autem XIX annis. Tandem Colomanus, filius Geysae XVIII annis.”¹¹

A közelmúltban sikerült kimutatni, hogy Laskai használta a Thuróczy-krónikát.¹² A bemutatott sermórészlet összeállítása során ebből merített, de nem egy összefüggő szövegegységet idézett, hanem a krónika különböző helyeire támaszkodva fogalmazott. A kurzívvval jelölt részlet szerint a Péter által elnyomott magyarok hazahívják az ország törvényes örököseit, Andrást, Bélát és Leventét, akik maguk között úgy rendelkeznek, hogy ameddig egyikük él, addig uralkodik, s halála után a következő testvér követi az uralomban akkor is, ha közben utódja születik, s ezután következik a harmadik testvér; így mindhárman sorra kerülnek. Az uralkodást András kezdi, mivel ő a legidősebb. Mindez nem található meg a krónikákban, a szöveg minden bizonnyal a ferences barát önálló fogalmazása.¹³

Az elmondottakból következik, hogy Laskai az idézett passzus megfogalmazása során nem Szent László kanonizációs jegyzőkönyvéből merített, s a sermónak nincs forrásértéke az Árpádok trónöröklési rendjére nézve.

R. Kiss az August Bielowski által kiadott *Monumenta Poloniae Historica* első kötetében rábukkant egy olyan töredékre, amelynek szövege megegyezik az előbb idézett sermórészlettel.¹⁴ A töredék írását R. Kiss – sajátos bizonyítási eljárással – igyekezett 1497 előttre datálni. Erre azért volt szüksége, mert Laskainak a szentekről szóló beszédek tartalmazó prédikációskötete először 1497-ben jelent meg. R. Kiss, miután „bizonyította”, hogy a lengyel töredék 1497 előtt íródott, levonta a saját szempontjaihoz igazított következtetést: „... a két azonos szövegnek egy előttünk ismeretlen közös forrása volt, mely Laskai többszöri hivatkozása szerint nem lehet más, mint az avatási jegyzőkönyv.”¹⁵ A szerző bizonyítási eljárásával kapcsolatban több megjegyzést is tehetünk.

A. Nem világos, hogy R. Kiss a ferences író mely hivatkozásaira gondol.

B. Szerinte a „legfeltűnőbb különbség a lengyel kézirat és Laskai szövege között az, hogy Laskai modern, humanista helyesírást követ, míg a lengyel író híven követi kéziratát az előtte szokatlan nevek leírásában is.”¹⁶ Ez a kijelentés meglepő, ugyanis a ferences barát nem a humanista helyesírást követi. A tanulmány

¹¹ MADAS: i. m. 2004. (1. jegyzet) 236., 238.

¹² KERTÉSZ Balázs: *Krónikaszövegek Laskai Osvát prédikációiban*. In: *A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Szerk. ÖZE Sándor és MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba-Bp., 2005. 669–684. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *Krónikaszövegek*, i. h. 2005.)

¹³ KERTÉSZ: *Krónikaszövegek*, i. h. 2005. (12. jegyzet) 680–683.

¹⁴ *Monumenta Poloniae Historica*. Tomus I. Edidit August BIELOWSKI. Warszawa, 1960.² 488–489. (A továbbiakban: MPH) A töredék eredeti írása a 484. és 485. oldalak közötti lapon látható. A képet RUGONFALVI is közli: i. h. 1939. (7. jegyzet) 167.

¹⁵ RUGONFALVI: i. h. 1939. (7. jegyzet) 165.

¹⁶ RUGONFALVI: i. h. 1939. (7. jegyzet) 165.

írója saját bevallása szerint az 1497-es kiadást használta.¹⁷ Ahhoz, hogy meggyőződjünk állításának valótanságáról, elég egyetlen sermót elolvasni a kötetből.

C. A szerző szerint a lengyel író híven követte forrását a névalakok leírásában, jóllehet nem egy konkrét kéziratról, hanem csak egy, a tanulmány írója által feltételezett forrásról van szó, így a névalakok összehasonlítására nem is nyílhat mód.

Ahhoz, hogy a két szöveg egymáshoz való viszonyát megállapíthassuk, össze kell vetnünk azokat. Itt csak az összevetésből levonható következtetéseket ismergetem, a *Monumenta Poloniae Historica*-ban olvasható változatot lábjegyzetben közlöm.¹⁸

1. Laskai szerint Béla Lengyelországban egy bizonyos „aleman”-t győz le párvialban, a krónikák elbeszélése szerint azonban Béla ellenfele a pomerán fejedelem. Mivel az eredeti történetet éppen a ferences író változtatta meg,¹⁹ a töredék nem keletkezhetett a László-sermo előtt, sőt, joggal gondolhatunk arra, hogy a töredéket a beszédről másolták.

2. A feltételezést az is alátámasztja, hogy a prédikációhoz képest a töredék szövege több helyen romlott. A hibák valószínűleg a másolás során keletkeztek, közülük néhány értelemzavaró. Lássunk néhány példát! (L=Laskai, T=töredék)

L regnum Hungarie legitime *concernebat* beatum regem Ladislaum—T Regnum Hungarie legitime *commeabat* ad beatum regem Ladislaum; L Arpad—T Harpad; L Michaelem—T Mychlemum; L Hungari ... *coacti* introduxerunt heredes legitimos regni—

¹⁷ RUGONFALVI: *i. h.* 1939. (7. jegyzet) 159. 1. lábjegyzet.

¹⁸ „De sancto rege Ladislao. Regnum Hungarie legitime commeabat ad beatum regem Ladislaum potius quam Salomonem regem; scimus per Croynicam Hungarorum ubi habetur, quod in secundo ingressu Hungarorum in Pannoniam primus princeps fuit Harpad, secundus Zotham, tertius Thoxon qui genuit tres filios scilicet: Geyzan, Mychlemum et caluum Ladislaum. Geyza genuit sanctum regem Stephanum, Mychl et Vanzul, qui obiit per effosionem oculorum per reginam Gesla, consortem regis sancti Stephani. Ladislaus vero genuit tres filios scilicet: Andream, Belam et Leventem, qui propter metum dicte regine profugerunt in Poloniam, ubi Bela in singulari certamine pro rege Polonie devicit quendam Alemannum statura magnum; ideo rex Polonie filiam suam tradidit ipsi Bele in coniugium, de qua genuit in Polonia duos filios, scilicet Geyzam et Ladislaum, et in Hungaria unum, scilicet Lumpartum. Cumque Hungari gravarentur per regem Petrum Alemanum eo actu introduxerunt legitimos heredes regni, scilicet Andream, Belam et Leventem tali inter se dispositione prehabita: ut unus quousque viveret regnaret. Post eius mortem, etiamsi successorem haberet, alius regnare debet, deinde tertius, et sic inter trium fratrum generatione maneret regimen. Primo igitur Andreas albus, qui maior erat natus, regnavit, qui genuit Salomonem, quem contra iuramentum suum et initum fedus adhuc in cunis coronavit, Bela metu mortis consentiente. Levente vero in infidelitate obiit. Et sic regnum legitime ad Geysam et sanctum regem Ladislaum erat devolutum. Verumtamen annis multis fidelissime servierunt Salomoni; sed ipse volens eos iniuste occidere, fugerunt in Poloniam, et inde copioso exercitu congregato expulerunt Salomonem, et super eo Geysa, frater beati Ladislai, tribus annis regnavit, ipse autem XIX annis, tandem Colomanus filius Geysae XVIII annis.” (MPH 488–489.) A két szöveget RUGONFALVI is összehasonlítja úgy, hogy hozza a László-sermo részletét, s abban a töredék eltéréseit zárójelben tünteti fel, azonban mindkét változatot pontatlanul közli. (*i. h.* 1939. [7. jegyzet] 166., 168.)

¹⁹ KERTÉSZ: *Krónikaszövegek*, *i. h.* 2005. (12. jegyzet) 681–682.

T Hungari ... *eo actu* introduxerunt heredes legitimos regni; L Primo igitur Andreas Albus, *quia* maior erat natus, regnavit—T Primo igitur Andreas albus, *qui* maior erat natus, regnavit; L expulerunt Salomonem, et *sub eo* Geysa ... tribus annis regnavit—T expulerunt Salomonem, et *super eo* Geysa ... tribus annis regnavit

3. A töredék egyik mondata különösen sokat árul el a két szöveg egymáshoz való viszonyáról. A „Cumque Hungari gravarentur”-kezdetű mondat utolsó tagmondata (et sic ... regimen) értelmetlen, ugyanis itt a Laskainál olvasható 'generationes' helyett 'generatione' alak található; ez azonban minden bizonnyal másolási hiba, nem úgy, mint a 'circumiret' igének 'maneret'-tel történő felcserélése, ami arról tanúskodik, hogy a másoló a másolt szövegnek pont a lényegét nem értette. Ahogy azt már korábban említettem, a kurzívval jelölt sermórészlet a ferences szerző saját leleménye. Ezekben a sorokban ő maga fogalmazza meg azt az elvet, amelynek segítségével bizonyíthatja Szent László uralmának legitimitását. Ennek az elvnek az a lényege, hogy az uralom körbe megy (circumiret) András, Béla és Levente között akkor is, ha valamelyiküknek utóda születne. András Salamon megkoronázásával megsértette ezt az elvet, ezért az uralom jogosan háramlott Gézára és Lászlóra.²⁰ A töredék másolója éppen a 'circumiret' igét változtatta 'maneret'-re elárulva ezzel, hogy nem volt tisztában a beszédrészlet lényegi mondanivalójával.

Láthattuk, hogy R. Kiss a két szöveget Szent László kanonizációs jegyzőkönyvére vezette vissza. Szerinte az „avatási jegyzőkönyv elbeszélésének kétségtelen célja az ősi öröklési rend bizonyítása. Ezt olyan szabatosan adja elő, mint egyetlen egy más kútfont sem.”²¹ Úgy gondolom, a feljebb elmondottakból világosan következik, hogy a töredéket Laskai Szent László-sermójáról másolták, s így az a ferences barát beszédei utóéletének szempontjából fontos.

Az eddig megfogalmazott észrevételek alapján megállapítható, hogy R. Kiss tanulmányában több megalapozatlan, elhamarkodott állítást is tesz. Mivel jelen dolgozatnak nem célja a tanulmány minden egyes állítását bemutatni, ezért a továbbiakban már csak egy pontra szeretnék kitérni.

A szerző nem fogadja el az 1192-es dátumot László szentté avatásának évszámául: „Laskai Osvát szent beszéde szerint az avatás 1195-ben, László halálának száz éves fordulóján történt. A kettős és ötös szám összecserélése igen könnyű dolog. Én a Laskai olvasását tartom helyesnek.”²² Ez a megfogalmazás zavaros. Bár R. Kiss elfogadja az 1195-ös évszámot, mégis mintha magyarázni próbálná azt, amikor kijelenti, hogy a kettést és az ötöst könnyű felcserélni. Okleveles adatokra támaszkodva kitalál egy elméletet annak alátámasztására, hogy a szenttéavatásnak 1192 után kellett megtörténnie,²³ a szerző érezhetően így próbálja elfogadhatóvá

²⁰ KERTÉSZ: *Krónikaszövegek*, i. h. 2005. (12. jegyzet) 682.

²¹ RUGONFALVI: i. h. 1939. (7. jegyzet) 168.

²² RUGONFALVI: i. h. 1939. (7. jegyzet) 161.

²³ RUGONFALVI: i. h. 1939. (7. jegyzet) 160–161.

tenni az 1195-ös évszámot. Eljárása azonban tévedésen alapul, ugyanis a László-beszédben nem 1195, hanem 1095 olvasható.²⁴

Az elmondottak fényében úgy gondolom, hogy R. Kiss István koncepciója eleve meghatározta a Szent László-beszéd vizsgálata során kapott eredményeit. A szerzőnek a dolgozat megírására tulajdonképpen a már korábban említett, a *Századok*-ban megjelent, az Árpádok trónöröklési rendjével foglalkozó tanulmánya miatt volt szüksége, ugyanis ebben a trónöröklésre vonatkozó elméletének legfontosabb igazolását Laskai Szent László-beszédében vélte felfedezni, s azt állította, hogy a ferences szerző a kérdéses helyen László kanonizációs jegyzőkönyvét használta, állítását azonban nem bizonyította. Véleményem szerint R. Kiss most bemutatott dolgozatában egyetlen olyan érvet sem hozott fel, amely alátámasztaná azt a feltevést, mely szerint Laskai Osvát Szent László kanonizációs jegyzőkönyvéből merített.

A kérdés tehát továbbra is fennáll: vajon használt-e a ferences szerző valamilyen forrást a László szentségével foglalkozó sermo megfogalmazása során, vagy Pauler Gyulának van igaza, aki szerint az egész gondolatmenet a késő középkori író leleménye?

Laskai majdnem az egész beszédben László szentségének problémájával foglalkozik. A beszéd eleje így hangzik:

„Simulque considerate, quia os vestrum et caro vestra sum» Iudicum IX. cap. (2). Licet hec verba dixerit Abimelech Sychimitis, tamen eadem verba rite dicere potest beatus rex Ladislaus omnibus Hungaris, de quorum progenie oriundus eosdem regali iustitia gubernavit decem et novem annis, ideo omnes invitat in premissis verbis ad suam dilectionem tripliciter, scilicet:
 primo vinculo debito propinquitatis,
 secundo debito equitatis,
 tertio excessu bonitatis.”²⁵

Ezután a barát a felosztás mindhárom tagját kifejti, s a harmadik tag kifejtésének a végén ezt mondja:

„Ideo merito nos invitat ad sui dilectionem dicens: «Simulque considerate, quia os vestrum et» etc. In quibus verbis duobus specialiter commendatur, scilicet:
 primo a sanctitatis indubia veritate, ibi: «Simulque considerate»,
 secundo a sue prosapie nimia sublimitate, ibi: «quia os vestrum».”²⁶

Laskai a felosztás második tagját mindössze néhány mondatban tárgyalja a prédikáció végén.²⁷ László szentségével az első tag kifejtésében foglalkozik, melynek mindjárt az elején bemutatja az uralkodóval kapcsolatos probléma lényegét, amikor felsorolja, hogy kik kételkedtek László szentségében:

²⁴ Az általam használt ösnyomtatványban: v8 recto., MADAS: *i. m.* 204. (1. jegyzet) 244.

²⁵ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 232.

²⁶ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 234.

²⁷ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 248., 250.

„Primo itaque beatus rex Ladislaus ex premissis verbis thematis commendatur a sanctitatis sue indubia veritate, cum dicitur: «Simulque considerate». Nam de eius sanctitate dubitabant diversi homines, scilicet magnati et sapientes, fortes milites et legati pape solemnes.”²⁸

A beszédben tárgyalt téma kapcsán felmerül a kérdés: mi készítette a középkor végén a ferences Laskai Osvátot arra, hogy megszerkesszen egy olyan sermőt, amelyben László szentségét bizonyítja? A kérdés különösen indokolt, ha figyelembe vesszük azt a Laskai korában már több évszázados múltra visszatekintő tiszteletet, amely László alakját övezte. A dolgozatnak nem feladata e tisztelet kialakulásával és elterjedésével foglalkozó, számos szakterületet érintő kutatások eredményeinek bemutatása.²⁹ Itt arra szeretnék utalni, hogy a Laskai-sermón kívül nem ismerünk olyan forrást, amely kétségsbe vonná László szentségét, ugyanakkor ismerünk olyan szöveget, amely sejteni enged, hogy László szentségével szemben – valószínűleg a kanonizációs eljárás során – kifogások merülhettek fel.

Már a Pray-kódexben is olvasható Szent László miseszövegének alábbi könyörgése:

„Deus, qui beatum Ladizlaum regem nostrum et confessorem tuum miro miserationis modo delinquentem ad veniam et iustum transtulisti ad gloriam, presta quesumus, ut quem rectorem habuimus in terris, eum modo protectorem senciamus in celis.”³⁰

A könyörgés első felével (Deus ... ad gloriam) kapcsolatban több értelmezési lehetőség is felmerült. Kniewald Károly és Kühár Flóris még így fogalmaztak: „Mai forrásaink alapján már nem tudjuk megállapítani, mi volt a tárgya Szt. László bűnbánatának.”, majd néhány sorral lejjebb ezt olvashatjuk: „Rómában bizonyára tudtak arról, hogy Szt. László élete végén politikailag elszakadt a törvényes pápától és a német császár pártjára állt. Lehet, hogy a PK. miseimádsága erre a vétkére utal. Vagy tán arra, hogy unokatestvérét Salamont, ki koronás királya volt, fogva tartotta és csak Szt. István szentté avatása előtt engedte szabadon, mint a Hartvik-

²⁸ MADAS: i. m. 2004. (1. jegyzet) 234.

²⁹ A bőséges szakirodalomból csak néhány alapvető munkát említek: BUNYITAY Vincze: *Szent László király emlékezete*. Bp. 1892.; *László király emlékezete*. Vál. KURCZ Ágnes. Bp. 1977.; *Athleta patriae*.; *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékeztetőre*. Szerk. MAGYAR Kálmán. Kaposvár, 1992.; LÁSZLÓ Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei*. Bp. 1993.; MAROSI Ernő: *Kép és hasonmás*. Bp. 1995. 67–85.; MAGYAR Zoltán: „Keresztény lovagoknak oszlopa” (*Szent László a magyar kultúrtörténetben*) Bp. 1996.; BERTÉNYI Iván: *Szent László kultuszának Anjou-kori történetéhez*. = Századok 1996. 985–989.; KERNY Terézia: *László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása (1095–1301)*. In: *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és Árpád-kor folklórából*. Szerk. PÓCS Éva, VOIGT Vilmos. Bp. 1998. 175–197.; SZOVÁK Kornél: *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban*. = Századok 2000. 117–145. (A továbbiakban: SZOVÁK: i. h. 2000.); KLANICZAY: i. m. 2000. (2. jegyzet) 153–168.

³⁰ A szöveget RADÓ Polikárp következő munkája alapján közlöm: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Bp. 1973. 65. A könyörgés a Pray-kódexben a 77. folio versóján található. (OSzK, Kézirattár, MNY 1.)

legenda írja?”³¹ Mezey László előbb Lászlónak „a pápa és a császár küzdelmeiben nem mindig egyértelmű politikájával” magyarázta a könyörgés tartalmát,³² utóbb azonban elvetette ezt az álláspontot.³³ Csóka J. Lajos Salamon valamint Géza és László viszályával hozta összefüggésbe a szöveget.³⁴ Véleményéhez közel áll Gerics József álláspontja, aki szerint a könyörgés László uralma törvényességének problémájával áll kapcsolatban.³⁵ A szerző egy néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányában már így nyilatkozik: „Megítélésünk szerint az imádságnak László bűnösségére való nyílt hivatkozása a szentté avatási eljárás során vele szemben elhangzott, jelentős kifogás, vagy kifogások bizonyítéka.”³⁶

Mezey László abból a tényből, hogy a könyörgés már a Pray-kódexben megtalálható, arra következtetett, hogy a collecta „az elevatíot követő misében hangzott el először.”³⁷ Feltűnő, hogy a könyörgést a 14. század első felétől kezdve egyes liturgikus könyvekben egy új szöveg váltja fel. A változtatásra talán a László által létrehozott zágrábi egyházmegyében került sor, a collecta elhagyásának az oka pedig „a nagy lovag-király vétkének és bűnbánatának feledésbe merülése” lehetett.³⁸

Figyelembe véve a szóban forgó könyörgésről elmondottakat, valamint azt, hogy Lászlót a középkor végén az ország védőszentjeként tisztelték, úgy gondolom, hogy a Laskai-beszédben megfogalmazott, László szentségével foglalkozó probléma nem tulajdonítható a ferences barát invenciójának. Véleményem szerint Laskai a sermo témájául szolgáló problémát valamilyen forrásból ismerte meg. A kérdés szempontjából lényeges, hogy a barát nem korabeli, hanem a múltban megtörtént eseményre utal: szerinte különféle emberek kételkedtek (dubitabant) László szentségében. Az előbb bemutatott collecta alapján feltételezhetjük, hogy László szentségét a kanonizációs eljárás során vonták kétségbe, ezért elképzelhető, hogy a ferences író egy olyan forrást használt, amely László kanonizációjához köthető.

A továbbiakban VII. Gergely pápának 1081-ben a metzi püspökhöz írt levele³⁹ és a Szent László-sermo között kimutatható tartalmi és gondolati párhuzamokra szeretném felhívni a figyelmet. Az irat alapján fogalmat alkothatunk Gergelynek a világi uralkodók szentségéről kialakított felfogásáról, amely valószínűleg Szent

³¹ KNEWALD Károly–KÜHÁR Flóris: *Magyar szentek ünnepei és miséi a Pray-kódexben.* = Panonhalmi Szemle 1939. 17.

³² MEZEY László: *Deákság és Európa.* Bp. 1979. 123.

³³ MEZEY László: *Athleta patriae.* In: *Athleta patriae*, (2. jegyzet) 46. (A továbbiakban: MEZEY: *Athleta patriae*, i. h. 1980.)

³⁴ CSÓKA J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. 254–256.

³⁵ GERICS: i. m. 1961. (8. jegyzet) 106–107. 73. lábjegyzet.

³⁶ GERICS–LADÁNYI: i. h. 2002. (8. jegyzet) 2.

³⁷ MEZEY: *Athleta patriae*, i. h. 1980. (33. és 2. jegyzet) 46.

³⁸ TÖRÖK: *Szent László*, i. h. 1980. (2. jegyzet) 143.

³⁹ *Das Register Gregors VII. II.* Herausgegeben von Erich CASPAR. Berlin, 1955. 544–563. (A továbbiakban: *Register*)

István szentté avatásával kapcsolatos álláspontját is meghatározta.⁴⁰ A pápának a világi uralkodók szempontjából kimondottan kedvezőtlen felfogását jól tükrözi a következő két levélrészlet:

„A mundi enim principio usque ad hec nostra tempora in tota autentica scriptura non invenimus [septem] imperatores vel reges, quorum vita adeo fuerit religione precipua et virtute signorum decorata sicut innumerabilis multitudinis seculi contemptorum, licet plures eorum credamus apud omnipotentem Deum misericordie salutem invenisse. Namque ut de apostolis et martyribus taceamus, quis imperatorum vel regum eque ut beatus Martinus, Antonius et Benedictus miraculis claruit? Quis enim imperator aut rex mortuos suscitavit leprosos mundavit cecos illuminavit? Ecce Constantinum pie memorie imperatorem, Theodosium et Honorium, Carolum et Lodoicum, iustitie amatores christiane religionis propagatores ecclesiarum defensores, sancta quidem ecclesia laudat et veneratur; non tamen eos fulsisse tanta miraculorum gloria indicat. Preterea ad quot nomina regum vel imperatorum basilicas seu altaria dedicari vel ad eorum honorem sancta ecclesia missas statuit celebrari?”⁴¹

„... a mundi principio paucissimi per diversa terrarum regna reges sancti ex innumerabili eorum multitudine reperiantur ...”⁴²

Gerics József állapította meg, hogy a levél hatása kimutatható a krónikának László királlyá választását leíró fejezetében és a Szent László-legendában is.⁴³ Ladányi Erzsébettel közös véleménye szerint ez „fontos bizonyítéka a Gergely-levél alapos magyarországi ismertségének és a benne kifejtett szempontok honi

⁴⁰ GERICS József: *Judicium Dei a magyar állam XI. századi külkapcsolataiban*. In: *Athleta patriae*, (2. jegyzet) 123–124. (A továbbiakban: GERICS: *Judicium Dei*, i. h. 1980.); Uő: *Szent László uralkodó vitás kérdései a legendában és a krónikában*. In: Uő: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Bp. 1995. 139–140. (A továbbiakban: GERICS: *Szent László*, i. h. 1995.) A levél szerepére VII. Gergely gondolatrendszerében I. Joseph CANNING: *A középkori politikai gondolkodás története*. Bp. 2002. 135–138.

⁴¹ *Register*, 558–559. Az idézet GERICS József (*Judicium Dei*, i. h. 1980. [40. és 2. jegyzet] 123–124.) fordításában így hangzik: „A világ kezdetétől mind mostanig nem találtunk hiteles irományban hét olyan császárt, vagy királyt, akiknek élete a kegyességben annyira kitűnt, és csodajelek erejével oly ékes volt, mint a világot megvetők végtelen sokaságáé, bár azt hisszük, hogy közülük többen irgalomból üdvöt találtak a mindenható Istennél. Hogy az apostolokról és vértanúkról hallgassunk, a császárok, vagy a királyok közül ki jeleskedett csodákkal úgy, mint Szent Márton, Antal és Benedek? Melyik császár, vagy király támasztott fel halottat, tett tisztává belpoklost, vagy látóvá vakot? Íme a kegyes emlékü Konstantin császárra, Theodosiusra és Honoriusra, Károlyra és Lajosra, mint az igazságosság pártfogóira, a keresztény vallás terjesztőire és egyházak védőire, az anyaszentegyház tisztelettel és elismeréssel tekint ugyan, de mégsem jelenti ki, hogy a csodák akkora dicsőségével ragyogtak. Továbbá hány király vagy császár nevére szenteltet bazilikákat, vagy mondat-e tiszteletükre miséket a szentegyház?”

⁴² *Register*, 559–560.

⁴³ GERICS: *Szent László*, i. h. 1995. (40. jegyzet) 137–139.; GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: *Szent László „csodás” tettei krónikáinkban*. = MKsz 2001. 1. sz. 20–21. (A továbbiakban: GERICS–LADÁNYI: i. h. 2001.); Uők: i. h. 2002. (8. jegyzet) 2–3. SZOVÁK Kornél vette észre, hogy a Gergely-levél a krónikának Géza királlyá választását bemutató fejezetére is hatással lehetett: i. h. 2000. (29. jegyzet) 142–143.

tekintetbe vételének, pl. a szentség kritériumainak megállapításánál.”⁴⁴ Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a krónikák korai szövegrétegeiben olvasható Szent László-ábrázolás megfogalmazására további Gergely-levelek is hatással voltak, így két, Gézához, valamint a Salamonhoz írt, továbbá a László feleségének, Adelhaidnak, illetve a Lászlónak címzett levél, tehát ezek ismertek voltak Magyarországon a korai László-ábrázolás kialakulásának idejében.⁴⁵

Laskai a László szentségében kételkedők közül először a ’magnates’ és ’sapientes’ álláspontját tárgyalja, akik szerint László hatalomvágyból fosztotta meg Salamont a tróntól:

„Primo quidem de sanctitate regis Ladislai dubitabant magnates et sapientes notantes eum indiscrete de pessimo ambitionis vicio pro eo, quod fratrem suum, Salomonem, filium Andree Albi privaverat regno, et ipso vivente ipse regnaverit ...”⁴⁶

Az idézettel VII. Gergely levelének az a passzusa állítható párhuzamba, ahol a pápa arra figyelmezteti a keresztényeket, hogy ne áhítozzanak „a világi hatalom becsvágyától vezetve uralkodni”:

„Admonendi ergo sunt omnes christiani, qui cum Christo regnare cupiunt, *ne ambitione secularis potestatis regnare affectent*, sed potius pre oculis habeant, quod beatus Gregorius papa sanctissimus in libro pastorali admonet dicens: Inter hec itaque quid sequendum est, quid tenendum, nisi ut virtutibus pollens coactus ad regimen veniat, virtutibus vacuus nec coactus accedat. Quodsi ad apostolicam sedem, in qua rite ordinati meritis beati Petri apostoli meliores efficiuntur, qui Deum timent coacti cum magno timore veniunt, ad regni solium cum quanto timore ac tremore accedendum est, in quo etiam boni et humiles, sicut in Saul et David cognoscitur, deteriores fiunt.”⁴⁷

Ez az a levélrészlet, amelynek hatása a krónika mellett László legendájában is kimutatható,⁴⁸ tehát a legendaíró feltehetőleg imerte a levelet. A legenda alább idézett passzusa tulajdonképpen a ’magnates’ és ’sapientes’ vádjára adott válasz. (A levélrészlet és a legenda között kimutatható gondolatpárhuzamot és részben szövegszerű egyezést mindkét forrásban kurzív betű jelöli.)

⁴⁴ GERICS-LADÁNYI: *i. h.* 2002. (8. jegyzet) 2–3. Abban a kérdésben, hogy a levélnek milyen szerepe lehetett a 12. századi szentté avatásokban, eltérő vélemények születtek. L. GERICS-LADÁNYI: *i. h.* 2001. (43. jegyzet) 25–31.; KLANICZAY Gábor: *Szent László „csodás” tettei krónikáinkban.* = MKsz 2001. 4. sz. 396–397. (A továbbiakban: KLANICZAY: *i. h.* 2001.)

⁴⁵ GERICS-LADÁNYI: *i. h.* 2001. (43. jegyzet) 21–24.; KERTÉSZ Balázs: *Krónikáink Szent László-ábrázolásának forrásaihoz.* = MKsz 2006. 2. sz. 254–257.

⁴⁶ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 234. A részletet GERICS is idézi: *i. m.* 1961. (8. jegyzet) 105. Uő. a ’sapientes’-t ’teológusok’-kal fordítja Isidorus alapján: GERICS-LADÁNYI: *i. h.* 2002. (8. jegyzet) 4. A سرمóreszlet megfogalmazása és a krónika között kimutatható kapcsolatra l. KERTÉSZ: *Krónikaszövegek.* *i. h.* 2005. (12. jegyzet) 680.

⁴⁷ *Register*, 560–561. Az idézet fordítását l. GERICS: *Szent László*, *i. h.* 1995. (40. jegyzet) 137.

⁴⁸ GERICS: *Szent László*, *i. h.* 1995. (40. jegyzet) 137–139.

„Electus itaque divinitus princeps et prius officio ducatus religiosissime perfunctus, tandem perniciosus regni civibus cum rege eorum Salomone sepius triumphans, nec tamen a malitia cessantibus, nisi Salomone rege carcerali custodia detento, cum consensu principum et consensu totius Ungarie – felix regnum tali rectore decentium – sine potestatis aut honoris ambitione, sine qualibet secularium rerum cupiditate regni gubernacula suscepit.”⁴⁹

A 14. századi krónikaszerkesztés korai szövegrétegeiben kimutatható úgynevezett idoneista, illetve legitimista szemléletű passzusok arról tanúskodnak, hogy a 12. századi történetírók – a királyi hatalom érdekeinek megfelelően – eltérően ítélték meg László trónra jutásának, uralmának jogosságát; ez a kérdés tehát a király halála és kanonizációja között eltelt évszázadban „élő” problémát jelentett.⁵⁰ Szovák Kornél mutatott rá, hogy „a László korához közeli írók nagyon óvatosan nyilatkoznak László uralkodásának minősítése dolgában.”⁵¹ Évszázadokkal később Laskai Osvát például a Thuróczy-krónikából tájékozódhatott ugyan a Salamon és a Béla-fiak között kialakult viszályról, Géza, majd László hatalomra kerüléséről, de arról biztosan nem volt tudomása, hogy a 12. században László uralmának törvényes voltáról különböző nézetek születtek, a Lászlóval kapcsolatos probléma előtte már bizonyára ismeretlen volt.

A ferences barát, miután bebizonyította, hogy a 'magnates' és 'sapientes' kételeyi alaptalanok, ráter a 'fortes milites' álláspontjának cáfolatára, akik szerint László sok vért ontott ki a saját kezével, de nemcsak pogány tatárokat, hanem keresztény németeket is, majd hozzáteszik, hogy bár sok jót cselekedett, mindez azonban aligha elégséges jóvátétel egy ember megöléséért, ráadásul László sok embert ölt meg:

„Secundo quoque de sanctitate sancti regis Ladislai dubitabant fortes milites pro eo, quod multum sanguinem propriis manibus effuderat, non solum infidelium Tartarorum, sed et fidelium et devotissimorum Christicolarum Alemanorum, dicentes inter se: Licet multa bona faciebat, tamen vix suffecerunt pro penitencia unius hominis occisi, cum tamen ipse occiderit multos.”⁵²

⁴⁹ *Scriptores rerum Hungaricarum. I–II.* Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938. (A továbbiakban: *SRH*) Reprint: Utószó és bibliográfia: SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László. Bp. 1999. II. 517–518. Az idézet KURCZ Ágnes fordításában így hangzik: „Így hát az Istentől választott fejedelem előbb a hercegség tisztét töltötte be igen vallásosan, majd az országra veszélyes elemeken s királyukon, Salamonon diadalmaskodott (ám ők a gonosszággal mégsem hagytak fel, csak akkor Salamon király börtönbe került), a főemberek s egész Magyarország egyetértésével (boldog ország, ahol a jóra valókat ilyen ember vezérli!), anélkül hogy hatalomra vagy rangra tört volna, anélkül hogy akármilyen világi vagyona vágyakozott volna, átvette az ország kormányzását.” (*Szent László király legendája.* In: *Árpád-kori legendák és Intelmek.* Szerk. ÉRSZEGI Géza. Bp. 1983. 96.)

⁵⁰ GERICS: i. m. 1961. (8. jegyzet) 88–112.; KRISTÓ Gyula: *Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori esztörténetünkhöz)* = Századok 1974. 585–621.; Uő: *Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon.* Bp. 2002. 41–42.; SZOVÁK: i. h. 2000. (29. jegyzet)

⁵¹ SZOVÁK: i. h. 2000. (29. jegyzet) 127. 40. lábjegyzet.

⁵² MADAS: i. m. 2004. (1. jegyzet) 240.

Az idézet és a Gergely-levél között fennálló gondolati párhuzam szembeötlő:

„Preterea si iudicium sancte ecclesie valde constringit peccatorem pro unius hominis interfectione, quid erit de iis, qui multa milia morti tradunt pro huius mundi honore? Qui licet ore aliquando dicant ‘mea culpa’ pro multorum occisione, tamen corde gaudent in sui quasi honoris extensione noluntque non fecisse, quod egerunt, neque dolent, quod fratres suos in Tartarum compulerunt. Cumque ex toto corde eos non penitet neque volunt humano sanguine adquisita vel detenta omittere, illorum penitentia apud Deum sine digno penitentiae fructu manet.”⁵³

A ‘fortes milites’ vádjaival kapcsolatban érdemes kitérni a pogány tatárok, illetve a velük szembeállított keresztény németek szerepeltetésének problémájára. Laskainak az az állítása, miszerint László tatárok vérént ontotta, nyilvánvaló anakronizmus, ugyanakkor a sermo szóhasználata nem meglepő, hiszen a középkor utolsó évszázadaiból több olyan forrás is ismert, amelyekben László ellenfelei a tatárok, például Heinrich von Mügeln rimes krónikájában,⁵⁴ a Knauz-krónika családjának egyik kéziratában⁵⁵ vagy a Szent László-énekben, ahol a tatárok mellett már a törökök is megjelennek,⁵⁶ de utalhatunk arra a csupán a Dubnici krónikából ismert, 1345-ben játszódó legendás történetre is, amelyben László a tatárokkal harcoló székelyeket segíti győzelemre.⁵⁷ A krónikáinkban olvasható László-történetben eredetileg a besenyők, illetve a kunok a magyarság keletről támadó ellenségei,⁵⁸ a hagyomány azonban, nyilván nem függetlenül az 1241–1242-es mongol inváziótól, a besenyők és kunok helyére a tatárokat állította, s a késő középkorban a magyarországi köztudatban minden bizonnyal élt a tatárokkal harcoló Szent László képe.⁵⁹

Szücs Jenő a beszédet vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a ferences írónál nem mutatható ki a nemesi nacionalizmusra jellemző idegengyűlölet.⁶⁰ A németek említésével kapcsolatban érdemes felidézni ugyanennek a beszédnek azt a már korábban bemutatott részletét, amelyben többek között arról is szó esik, hogy a Péter által elnyomott magyarok hazahívják Andrást, Bélát és Leventét. Az idézetben arról is olvashatunk, hogy László apja, Béla Lengyelországban párvialban legyőz egy nagytermetű németet: „Bela in singulari certamine pro rege Polonie devicit quendam Alemanum statura magnum.” Laskai ezen a helyen vál-

⁵³ Register, 559.

⁵⁴ SRH II. 269–270.

⁵⁵ SRH II. 333.

⁵⁶ VEKERDI József: *Szent László-ének*. In: *A régi magyar vers*. Szerk. KOMLOVSZKI Tibor. Bp. 1979. 12.

⁵⁷ *Chronicon Dubnicense*. Recensuit et praefatus est M. FLORIANUS. Quinqueecclesiis, 1884. 151–152. /*Historiae Hungaricae fontes domestici*. I. Scriptores. III./

⁵⁸ L. a 14. századi krónikaszerkesztés következő fejezeteit az SRH első kötetében: 102., 103., 104., 105., 134., 135., 137.

⁵⁹ Vö. PRAŽAK, Richard: *A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről*. = *Történelmi Szemle* 1982. 454.

⁶⁰ SZÜCS: i. h. 1974. (9. jegyzet) 576.

toztatott a forrásául szolgáló krónikaszövegen, ott ugyanis Béla ellenfele a pome-rán fejedelem. Nem zárható ki, hogy a változtatás a ferences barát németellenes-ségével magyarázható.⁶¹ A 'fortes milites' László szentségével szemben megfogal-mazott kételyeit bemutató sermórészlet megerősíteni látszik ezt a feltételezést, a két szóban forgó passzus a tartalmi hasonlóság miatt párhuzamba állítható egymással: Béla legyőz egy németet párviadalban, László pedig németek vérént ontja.

A tatárok és a németek szereplése a sermóban valószínűleg a ferences barát invenciózus írói stílusával magyarázható. Erre utal az a passzus is, amelyet a 'fortes milites' által támasztott kételyek cáfolatában olvashatunk, ahol az író auctoritate et revelatione bizonyítja a kétkedők álláspontjának tarthatatlanságát. A tekintély-lyel (auctoritate) történő bizonyítás során, a gondolatmenet végén a szerző összegzi az elmondottakat, és levonja a következtetést:

„Modo beatus rex Ladislaus occidit illos Christianos, qui veniebant contra eum suos iniuste occidere et spoliare, et ipse non intendebat principaliter illos occidere, sed se suosque defendere, quod aliter fieri non potuit, nisi cum Christianorum occisione. ... Ergo ... beatus rex Ladislaus licite potuit occidere homines.”⁶²

Látható, hogy ez a passzus már csak általánosságban szól a keresztényekről, németeket egyáltalán nem említ, tehát a sermo forrásában valószínűleg nem sze-repeltek németek.

Laskai a László szentségében kétkedők közül utolsóként a pápai legátusok állás-pontját tárgyalja, akik szerint a hatalom gyakorlóira nagy veszély leselkedik:

„Tertio quoque de sanctitate ipsius dubitabant legati domini pape solennes pro eo, quia sciebant, quod in potestate difficulter se homo potest precavere a periculo, magnam enim potestatem magna tentant pericula.”⁶³

A kijelentést alátámasztó idézetek segítségünkre lehetnek annak megértésében, hogy mire gondoltak a követek:

„Unde Augustinus, De singularitate clericorum: «Plus duces et principes, quam mi-lites ab hostibus appetuntur in pugna, et violentius propulsantur ventis et turbinibus culmina quaecumque sunt altiora.» Ideo magis magisque quo plus ceteris unusquisque potest, magis sciat sibi esse metuendum. Et beatus Gregorius in Moralibus: «Subti-lissima ars vivendi est culmen tenere, gloriam reprimere, esse quidem in potentia, sed potentem se esse nescire.» Hinc etiam Isidorus, De summo bono: «Quanto quisque in superiori loco constitutus est, tanto in maiori versatur periculo.» Chrisostomus: «Divitiarum sequela est luxuria, ira intemperans, furor iniustus, arrogantia superba omnisque irrationabilis motus.»»⁶⁴

⁶¹ KERTÉSZ: *Krónikaszövegek*, i. h. 2005. (12. jegyzet) 681–682.

⁶² MADAS: i. m. 2004. (1. jegyzet) 242.

⁶³ MADAS: i. m. 2004. (1. jegyzet) 244.

⁶⁴ MADAS: i. m. 2004. (1. jegyzet) 244.

VII. Gergely levelében szintén érinti ezt a problémát, nyomatékosan figyelmezteti a világi uralkodókat az alázat fontosságára az elbizakodottsággal és a göggel szemben, hangsúlyozza, hogy „mennyre veszélyes a császári vagy királyi méltóság, amelyben igen kevesek üdvözülnek”:

„Sed quia nostri est officii unicuique secundum ordinem vel dignitatem, qua videtur vigere, exortationem distribuere, imperatoribus et regibus ceterisque principibus, ut elationes maris et superbie fluctus comprimere valeant, arma humilitatis Deo auctore providere curamus. Scimus enim, quia mundana gloria et secularis cura eos permixime, qui presunt, ad elationem trahere solet, qua semper neglecta humilitate propriam querendo gloriam fratribus cupiant preminere. Proinde videtur utile maxime imperatoribus et regibus, ut, cum mens illorum se ad alta erigere et pro singulari vult gloria oblectare, inveniatur, quibus se modis humiliet, atque, unde gaudebat, sentiat plus timendum. Perspiciat ergo diligenter, quam periculosa quamve timenda sit imperatoria vel regia dignitas, in qua paucissimi salvantur et illi, qui Deo miserante ad salutem veniunt, non aequae ut multi pauperum iudicio sancti Spiritus in sancta ecclesia clarificantur.”⁶⁵

A pápai legátusok álláspontja mögött felsejlik az a felfogás, amely a monasztikus lelkiség hatására vált általánossá. Eszerint a világi állapot és a keresztény tökéletesség összeférhetetlenek. „Az egyszerű hívek – és azok adott esetben királyok is lehettek –, tudatában voltak világi állapotuk veszélyeinek, s üdvösségük lehetősége felől erős kételyekkel bírtak.”⁶⁶ Ugyanakkor arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy gondolati párhuzam mutatható ki a Gergely-idézet és Lászlónak a montecassinói apáthoz írt levele, valamint a Hartvik-legenda között. Mindkét forrásunk utal arra, hogy a földi hatalmat nem lehet bűnök nélkül gyakorolni. László levelében a következőket olvashatjuk:

„... peccator existam, quoniam cura terrene dignitatis absque gravissimis criminibus non potest promoveri ...”⁶⁷

Hartvik így fogalmaz Istvánnal kapcsolatban:

„Forsitan quedam in ipso terreni pulveris asperso igne divine examinationis purificanda remanserunt, sine qua regnantes quasi quodam iure potentiale vitam presentem vix aut nullatenus ducere queunt.”⁶⁸

⁶⁵ *Register*, 558. Az idézet egy részének fordítását l. GERICS–LADÁNYI: *i. h.* 2002. (8. jegyzet) 3.

⁶⁶ TÖRÖK: *i. h.* 1992. (2. jegyzet) 199–202., az idézet: 202.

⁶⁷ FRAKNÓI Vilmos: *Szent László levele a montecassinói apáthoz*. Bp. 1901. 3–4.

⁶⁸ *SRH II.* 433. BARTONIEK Emma, a legenda kritikai kiadásának elkészítője a jegyzetek között hozza azokat a kéziratokat, amelyekben a ‘potentiale’ helyett a helyes ‘potentiali’ alak olvasható. A levél és a magyarországi szövegek közötti párhuzamra rámutattak GERICS–LADÁNYI: *i. h.* 2002. (8. jegyzet) 3–4.; l. még TÓTH Zoltán: *A Hartvik-legenda kritikájához*. Bp. 1942. 105.; GERICS: *i. m.* 1961. (8. jegyzet) 106–107.

A két utóbbi idézet arról tanúskodik, hogy a földi hatalomgyakorlásra vonatkozó elgondolás Magyarországon a 11–12. század fordulóján már biztosan ismert volt.

A levélrészlet szerint a világi uralkodók elbizakodottságukat és gőgjüket az alázat segítségével tarthatják kordában. A 'humilitas' erénye azonban nemcsak ebben a passzusban kap különleges hangsúlyt, a pápai irat újra és újra figyelmeztet az alázat fontosságára. Ez azért lényeges, mert a sermo szerint a Váradra érkező pápai követek többek között László alázatosságát is vizsgálták:

„Unde anno Domini MXCV venientes legati domini pape Waradinum ad examinandum sanctitatem beati regis Ladislai, ut cathalogo sanctorum ascriberetur, secundum iura inquirebant de quattuor, scilicet
 primo de ipsius labore iusto,
 secundo de eius humili facto,
 tertio de eius pacifico animo,
 quarto de eius vero miraculo.”⁶⁹

A felosztás második tagjának kifejtése így kezdődik:

„Secundo domini legati inquirebant de eius humili facto, scientes, quam difficile sit humilitatem tenere in sublimitate, sine qua tamen salus esse non potest.”⁷⁰

A Gergely-levél mondanivalójával összezsengő állítást alátámasztó idézetek után így folytatódik a sermo:

„Licet ... beatus rex Ladislaus omnem materiam habuit se exaltandi, tamen fuit humillimus.”⁷¹

A kijelentést a László-legendából származó részletek támogatják.⁷²

A 'humilitas' erénye tehát, akárcsak Gergely levelében, a beszédben is hangsúlyos szerepet kap, ezért nem zárható ki, hogy ezt az erényt Laskai forrása is megemlítette Lászlóval kapcsolatban.

Az 1095-ös évszám említését természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül; Laskai szerint ebben az évben jöttek a pápa követei Váradra azért, hogy Lászlót a szentek sorába iktasák. Úgy gondolom, hogy ez az évszám nem volt benne a sermo forrásában, azt minden bizonnyal a ferences barát illesztette be a gondolatmenetbe a beszéd összeállításakor, azonban a helyes, a László-legendában is olvasható 1192-es évszámot felcserélte a király halálának dátumával, amelyre em-

⁶⁹ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 244.

⁷⁰ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 246.

⁷¹ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 246.

⁷² MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 246.

lékezhettek a Thuróczy-krónikából.⁷³ Az elírás nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Laskai az emlékezetből történő idézés során gyakran téveszt.⁷⁴

VII. Gergely levele és a sermo között kimutatható párhuzamok számbavétele után a következő észrevételeket fogalmazhatjuk meg. Nem valószínű, hogy Laskai ismerte a pápai iratot, s az alapján szerkesztette meg a sermót. A ferences író a László szentségével kapcsolatban megfogalmazott kételyeket feltehetőleg valamilyen forrásból ismerte meg. A pápai levél és a beszéd között kimutatható párhuzamok eredetileg minden bizonnyal a levél és a Laskai által használt forrás között álltak fenn. Mivel a levél a László-legendára is hatással volt, joggal tételezhetjük fel, hogy a szóban forgó forrás és a legenda egy időben keletkeztek. Elképzelhető, hogy a kikövetkeztetett forrás ugyanabban a szellemi környezetben született meg, amelyben a László-legendá; ebben az esetben szerzőjét (vagy szerzőit) III. Béla korának művelt, a szentté avatási eljárásban is résztvevő klerikusai között kell keresnünk.⁷⁵ Valószínűleg a Thuróczy- és a Knauz-krónikát, valamint P. mester gesztáját is ismerő Laskai Osvát történeti érdeklődésével magyarázható,⁷⁶ hogy a ferences barát a középkor végén összeállított egy olyan sermót, amely László szentségével és kanonizációjával foglalkozik. Az elmondottakból következik, hogy a beszéd alapján gyarapíthatjuk a László szentté avatására vonatkozó ismereteinket.

I. László szentségével kapcsolatban a kanonizációs per során kétségek merültek fel. A korábban már idézett, a Pray-kódexben is olvasható könyörgés minden bizonnyal a Lászlónak tulajdonított bűnökre utal: „Deus, qui beatum Ladizlaum ... delinquentem ad veniam ... transtulisti ...”

II. A szentté avatási perben fontos szerepet játszott VII. Gergely pápának a metzi püspökhöz 1083-ban írt levele, amely a világi uralkodók szentségével is foglalkozik. Laskai Osvát második Szent László-beszéde arról tanúskodik, hogy a László szentségével kapcsolatos kételyek megfogalmazásának elvi, gondolati hátterét a pápai irat jelentette.

III. Spalatói Tamás az 1260-as években írt *Historia Salonitana* című munkájában beszámol arról, hogy a pápa III. Béla király kérésére Gregorius de Chrescencio kardinálist küldte Magyarországra László szentté avatásának céljából:

⁷³ László szentté avatásának évszáma a legendában: *SRH II.* 525., halálának dátuma a Thuróczy-krónikában: *JOHANNES de Thurocz: Chronica Hungarorum.* I. Textus. Ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julio KRISTÓ. Bp. 1985. 119.

⁷⁴ KERTÉSZ Balázs: *Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről. Anonymus gesztájának utóéletéhez.* = *MKsz* 2005. 4. sz. 378–379. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *Laskai Osvát*, i. h. 2005.)

⁷⁵ A 12. század második felében külföldön tanuló magyar diákokról I. GÁBRIEL Asztrik: *Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban.* = Egyetemes Philologiai Közlöny 1938. 182–184.; *Magyarország története tíz kötetben.* I/2. Főszerk. SZÉKELY György. Bp. 1984. 1391–1392.; GERICS József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon.* Bp. 1987. 235–237.; GYÖRFFY György: *Jób esztergomi érsek kapcsolata III. Béla királlyal és szerepe a magyar egyházi művelődésben.* = *Aetas* 1994. 58–63.; THOROCZKAY Gábor: *Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993).* II. közlemény. = *Fons* 1995. 148–149.

⁷⁶ KERTÉSZ: *Laskai Osvát*, i. h. 2005. (74. jegyzet); MADAS: i. m. 2004. (1. jegyzet) 44.

„Ebben az időben a felséges férfiú, Béla, Magyarország királya elküldötte bizalmas nótáriusait az Apostoli Székhez és azt kérte Innocentius pápa úrtól, hogy rendelje el a megboldolult László király maradványainak felemeltetését, hogy azokat illőbb helyen lehessen elhelyezni, s rendelje el, hogy őt a szentek sorába iktassák. Kérésébe a pápa beleegyezett és elküldött egy Főtisztelendő férfiút, Gregorius de Chrescencio kardinálist, hogy a király kívánságának illő módon tegyen eleget. Ekkor a kardinális – elvállalva az apostoli követséget – áthajózott, és Dalmácia vidékére jött, és Trauban kötött ki. ... Amikor azután mint követ Gregorius Magyarországra utazott, és ott küldetési feladatának eleget tett, visszatért hazájába.”⁷⁷

Klaniczay Gábor a beszámoló forrásértékét vitathatónak tartja; véleménye szerint elképzelhető, hogy a történettel László kultuszát „próbálták hivatalosabb színben feltüntetni”. Ezzel magyarázható, hogy a szövegben III. Ince pápa (1198–1216) szerepel III. Celesztin (1191–1198) helyett, ugyanis az ő pápasága alatt vált a szentté avatás pápai előjoggá. A nemzetközi kutatások eredményeire is támaszkodó Klaniczay valószínűnek tartja, hogy László kanonizációja pápai közreműködés nélkül zajlott le.⁷⁸

Láthattuk, hogy Laskai szerint pápai követek érkeztek Váradra László szentségének kivizsgálására azért, hogy a szentek katalógusába iktassák. A ferences író háromszor is megemlíti, hogy a követek tanúkat hallgattak ki:

„... ad duorum legatorum sollicitam inquisitionem multi testes accesserunt, tam eunuchi, quam extranei dicentes et fatentes illa, que continentur in sua Legenda ...”⁷⁹

„Unde fatebantur tam nobiles, quam ignobiles dicentes ...”⁸⁰

„Ideo affuerunt quidam fatentes tantam patientiam sancti regis, quod pro iniuriis beneficia exhiberet.”⁸¹

Véleményem szerint Spalatói Tamás és Laskai Osvát beszámolóit egymást erősítik. A két forrással kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy egy középkori szentté avatási eljárás a következő lépéseket foglalta magába: *petitio*, *informatio*, *publicatio*. Első lépésben a kanonizáció indítványozói kérelmet intéztek a pápához, amely a szentség hírében álló személy szentté avatására vonatkozott, továbbá előterjesztették a jelölt életrajzát és csodáinak jegyzékét (*petitio*). Ezután a pápa

⁷⁷ A szöveget HORVÁTH János fordításában idézem: *i. h.* 1974. (2. jegyzet) 158. A latin szöveg: „Eo tempore illustris vir Bella Hungarie rex missis apochrissariis ad apostolicam sedem supplicavit domino pape Innocencio, ut iuberet reliquias beati Vladislavi regis sublevare et in loco decenciori componi ac ipsum in sanctorum chathalogo decerneret ascribendum. Cuius petitioni summus pontifex annuit et misit quendam virum reverentissimum Gregorium de Chrescencio cardinalem, ut voluntati regie satisfaceret condecenter. Tunc cardinalis apostolica legacione suscepta transfretavit et venit in partes Dalmacie applicuitque Tragurium. ... Cum ergo legatus in Hungariam profectus legacionis sue peregisset officium, ad propria reversus est.” (GOMBOS, A. F.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. III. Bp. 1938. 2227–2228.)

⁷⁸ KLANICZAY: *i. m.* 2000. (2. jegyzet) 162.; l. még Uő: *i. h.* 2001. (44. jegyzet) 395–396.

⁷⁹ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 244., 246.

⁸⁰ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 246.

⁸¹ MADAS: *i. m.* 2004. (1. jegyzet) 248.

vagy a megbízottjai megvizsgálták a beterjesztett anyagot (informatio). Az eljárást a szentté avatási ítélet közzététele zárta le (publicatio).⁸² Spalatói Tamás híradása tehát elsősorban a petitióról tájékoztat.

László szentté avatási eljárásával és Laskai Osvát beszédével kapcsolatban a szakirodalom további eredményeit is érdemes figyelembe venni. Az informatio során tanúkat is hallgattak ki. III. Sándor pápa (1159–1181) halála után megszokottá vált, hogy a pápai legátusok tanúkat eskettek fel, és vallomásaikat jegyzőkönyvbe vetették.⁸³ Az informatio nem mindig Rómában zajlott le. Az 1140-es évektől kezdve a pápai megbízottak lehetőleg a jelölt hazájában folytatták le a vizsgálatot.⁸⁴ Például II. Henrik szentté avatási eljárása során 1145-ben Bambergben helyszíni tárgyalást tartottak, amelyen részt vett két pápai küldött.⁸⁵ Az elmondottak alátámasztják a ferences barát híradásának hitelességét. Laskai Osvát tehát László szentté avatási eljárásának második fokozatáról, a Váradon lefolytatott vizsgálatról őrzött meg információkat.

BALÁZS KERTÉSZ

Remarques à propos de la canonisation de St. Ladislav

Problème de source du deuxième sermon de St. Ladislav de Osvát Laskai

Osvát Laskai, moine franciscain (défunt en 1511), avait rédigé trois sermons au sujet du roi St. Ladislav (1077–1095). Le deuxième, il l'avait rédigé d'après une source actuellement inconnue, qui peut être liée à la canonisation de Ladislav, en 1192. Du sermon, nous pouvons gagner des connaissances supplémentaires de la canonisation du roi hongrois. Au cours du procédé, des doutes se sont présentés au sujet du caractère sacré de Ladislav. Le fond théorique de la formulation de ces doutes se présente dans une lettre du pape Grégoire VII, envoyée en 1081 à l'évêque de Metz. La lettre reflète à la fois la conception du pape de la sainteté des souverains laïcs. Nous apprenons du sermon que le procès en canonisation s'était déroulé à Várad, lieu de sépulture de Ladislav, en présence des envoyés du pape. Sans aucune doute c'est l'intérêt historique de Osvát Laskai, qui l'avait mené à rédiger un sermon, s'agissant de la canonisation et de la sainteté de Ladislav, canonisé plusieurs siècles auparavant.

⁸² KLAUSER, Renate: *Zur Entwicklung des Heiligsprechungsverfahrens bis zum 13. Jahrhundert*. = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 40. 1954. 85–101., különösen 91.

⁸³ SCHIMMELPFENNIG, Bernhard: *Heilige Päpste – päpstliche Kanonisationspolitik*. In: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*. Hrsg. von Jürgen PETERSON. Sigmaringen, 1994. 77.

⁸⁴ PETERSON, Jürgen: *Die päpstliche Kanonisationsdelegation des 11. und 12. Jahrhunderts und die Heiligsprechung Karls des Grossen*. In: *Proceedings of the Fourth International Congress of Medieval Canon Law. Toronto, 21–25 August 1972*. Edited by Stephan KUTTNER. Città del Vaticano, 1976. 168. /Monumenta iuris canonici. Series C: Subsidia. Vol. 5./

⁸⁵ KLAUSER: *i. h.* 1954. (82. jegyzet) 94.

EMÖDI ANDRÁS

A Corvina-könyvtár kutatástörténetének ismeretlen forrásai a Nagyváradai Egyházmegyei Levéltárban

A 90 éves Jakó Zsigmond tiszteletére

A hazai, sőt az európai könyvtártörténetben is előkelő helyet elfoglaló, Vitéz János püspök (1400 k.–1472) nevével fémjelzett humanista szellemű könyvgyűjtés és könyvtáralapítás ténye egyszersmind a legjelentősebb kapocs Várad és a budai Bibliotheca Corviniana között. Vitéz könyvtára elsősorban mintául, példaképpül szolgált Mátyás király (1443–1490) könyvtáralapításához, ugyanakkor a humanista főpap könyvtárának fennmaradt vagy utalásokból ismert 64 kódexe közül néhány a hiteles Corvinák közé tartozik, ugyanis az egykori váradi püspök bibliotékájának egy részét valószínűleg még az esztergomi érseki székebe való kinevezése előtt Budán hagyta, majd ezeket később Mátyás király saját könyvgyűjteményébe kebelezte be. A budai világhírű könyvtárba minden bizonnyal ekkor kerülhettek be korábban Váradon őrzött kötetek. A Vitéz által saját kezűleg emendált mintegy háromtucatnyi Corvina még szorosabbra fűzi a váradi humanista szellemiség és Mátyás könyvtárának szálait.¹

Mátyás halála után a könyvgyűjtő felső klérus szerteágazó személyi kapcsolatainak okán előfordulhatott egy-egy Corvina-kötet Váradra kerülése, így Haczaiki Márton prépost (1495 k.–1547 u.) görög nyelvű Ptolemaios-kódexe is egykoron a Corvina állományához tartozott,² ám éppen e kötet későbbi sorsa is példázza a város 16. századi viszontagságait és megerősíti azt a feltételezést, hogy Várad 1566 után valószínűleg soha többé nem látott a Corvina-könyvtárral kapcsolatba hozható köteteket. Az is csak feltételezhető, hogy a szakirodalom által említett, a budai könyvtár pusztulása utáni évtizedekben Erdélybe került néhány Corvina (bizonyíthatóan csak kettő?) útja Váradon keresztül vezethetett a fejedelemségbe.³

¹ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Vitéz János könyvtára*. Bp. 1975; Uő: *Humanista kódexek nyomában*. Bp. 1978. 117–124; CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987. 52–63; JAKÓ Zsigmond: *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben*. In: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. 154–159; FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János könyvtára*. = MKSz 1878. 1–21, 79–91, 190–201.

² JAKÓ Zsigmond: *i. h.* 165–166.

³ CSAPODI Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?* = MKSz 1961. 414; JAKÓ Zsigmond: *Erdély és a Corvina*. In: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. 174–176; MONOK István: *Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében*. In: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből*. Bp. 2005. 45–60.

Várad három évszázad elteltével került ismét kapcsolatba a Corvinákkal, ezúttal azonban a kanonokként itt tevékenykedő Rómer Flórisnak (1815–1889) és Fraknoi Vilmosnak (1843–1924), továbbá a püspökként rövid időre Váradra kerülő Ipolyi Arnoldnak (1823–1886) személyén keresztül, ugyanis mindhárman aktív részesei voltak a 19. század hatvanas éveitől kibontakozó Corvina-kutatásnak. Az 1877-től illetve 1878-tól kanonoki stallumokat elnyerő Rómer és Fraknoi ezirányú munkássága közismert, eredményeik jórészt napvilágot láttak a *Magyar Könyvszemle*, a *Századok* és az *Archaeológiai Értesítő* kötetekben, továbbá az Akadémia jegyzőkönyveiben és közleményeiben. Úttörő munkásságuk elsősorban a különböző európai (köztük hazai) könyvtárakban lappangó Corvin-kódexek azonosítására és az ezekkel kapcsolatos tágabb értelemben vett kodikológiai részletkutatásokra irányult.

A Corvina-kutatás történetében mérföldkönek számító, az Akadémia által csak szerény mértékben támogatott 1862. évi konstantinápolyi „felfedező” útnak egyik szorgalmazója és résztvevője azonban Ipolyi Arnold volt, aki (ekkor már az Akadémia tagjaként) jelentős és sokrétű tudományos munkásságot fejtett ki. Ipolyi szerepe a Corvina-kutatásban gyakorlatilag erre a nem elhanyagolható jelentőségű és az alábbiakban részletesebben tárgyalt eseményre korlátozódik, a kutatástörténet illetve az Ipolyi életrajzok is ezt sugallják.⁴ Másfél évtizeddel később, az 1877-ben Konstantinápolyból hazatérő 35 kódex (köztük Corvinák) budapesti fogadtatásán való részvétele már inkább közéleti szereplésével hozható összefüggésbe (ekkor már besztercebányai püspök, az Akadémia igazgatósági tagja, illetve egy sor tudományos és egyházi testület vezetőségi tagja volt).⁵

1999-ben majd 2005-ben a Nagyváradi Egyházmegyei Levéltárnak az államosítás után visszamaradt, az egykori püspöki és káptalani levéltármaradványokból álló és javarészen papírtömeggé silányult állományából előkerült egy-egy, az 1862. évi eseményekkel kapcsolatos – úgy véljük a Corvina kutatástörténetében jelentőséggel bíró – kézirat. Mindkettő Ipolyi Arnold hagyatékából kerülhetett az egykori püspöki levéltárba, majd annak részbeni pusztulása és államosítása után (1947–1962) az egyházmegye tulajdonában megmaradt jórészt ömlesztett állapotban lévő iratanyaggal együtt a székesegyház épületébe. Ipolyi hagyatékának (műgyűjtemény, könyvtár, levéltár) sorsa egyébként sok ponton kérdőjeles, homályos. Könyvtárának egy része biztosan Váradon maradt, iratanyagának java az Esztergomi Primási Levéltárba, kisebb részei az OSzK és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtá-

⁴ PÓR Antal: *Ipolyi Arnold váradai püspök élete és munkái vázlatja*. Pozsony–Bp. é. n. [1886.] 56–57; BUNYITAY Vincze: *Ipolyi Arnold irodalmi munkássága 1845–1886*. In: *Ipolyi Arnold emlékkönyv*. Bp. 1989. 208–227.

⁵ MIKÓ Árpád: *A Corvina-könyvtár története*. In: *Uralkodók és corvinák*. Bp. 2002. 129.

rának kéziratáraiba kerültek,⁶ ám mint a tanulmányunk tárgyát képező források felbukkanása is sejteti, némi iratállomány Váradon is maradhatott.

A tárgyalandó kéziratok egyike A. D. Mordtmann-nak 1862 júniusában Konsztantinápolyban írt levele, amely tulajdonképpen egy 1850-ben készült, a kutatás számára új információkat nem hozó kódex-jegyzék, a másik viszont a Corvina-könyvtár kutatástörténetének eddig ismeretlen becses emléke: Ipolyi helyszíni autográf jegyzete, amely az első konsztantinápolyi kutatóút alkalmával készült a császári könyvtárban. Minden igyekezetünk ellenére sem sikerült további kapcsolódó iratokat fellelni az Egyházmegyei Levéltárban, a Nagyvárad Állami Levéltárban őrzött püspöki levéltár feldolgozottsági foka pedig egyelőre nem tesz lehetővé további ilyen irányú kutatásokat, így e két – egymással összefüggésben lévő – kéziratot önmagában közöljük.

Mielőtt ismertetnénk a két kéziratot, röviden tekintsük át az 1862. évi események előzményeit és körülményeit:

Mátyás királynak az 1460-as évek második felétől gyarapodó és rövidesen világhírnévnek örvendő könyvtára – a Bibliotheca Corviniana – nagyságával, ragyogó szépségével és tartalmi sokszínűségével egyaránt elkápráztatta a kortárs Európát. A legkiválóbb itáliai (elsősorban firenzei) műhelyekben dolgozó scriptorok és illuminátorok kezei alól kikerült kódexek görög és latin auktoroknak, továbbá jeles humanista szerzőknek a tudományágak széles skáláján található műveit foglalták magukba. Jelentőségét növeli az a tény, hogy nem egy görög auktor munkája – néhány esetben egyetlen másolati példányban – e könyvtárból került a későbbi tudományos körforgásba, használatba. Mátyás, majd elsősorban II. Ulászló király halála (1516) után elkezdődött a könyvtár egyre gyorsabb iramú hanyatlása, széttűlése. A kódexek egy része ajándékozás, kölcsönadás vagy egyszerűen csak zsákmányolás útján külföldre jutott (paradox módon ma már ezek alkotják a fennmaradt 216 hiteles Corvina gerincét), a maradékot, de mindenképpen a maradék javát, a mohácsi vereség után a budai várba bevonuló II. Szulejmán hadizsákmányként Konsztantinápolyba hurcolta. Ez utóbbiaknak – ma ez már bizonyosság – nagyobbik, akár többszáz kötetre rugó hányada a mostoha tárolási körülmények miatt három évszázad alatt elpusztult.⁸

⁶ PROKOPP Gyula: *A Primási Levéltár Ipolyi gyűjteménye.* = Levéltári Szemle (29.) 1979. 585–652.

⁷ A közlendő iratokon kívül Ipolyinak egy levélfogalmazványát is sikerült azonosítanunk (Schmidt Adolf és Fraknói Vilmos akadémiai levelező tagokká ajánlása 1869-ből)

⁸ CSAPODI Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?...*, i. h. 411–419; CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A Corvina könyvtár története.* In: *Bibliotheca Corviniana.* Bp. 1981. 25–26; CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Mátyás király könyvtára.* In: *Bibliotheca Corviniana 1490–1990.* Bp. 1990. 25–30; CSONTOSI János: *A Korvina. (Előzményei, alapítása, pusztulása és az irodalomban való rekonstrukciója.)* In: *A Pallas Nagy Lexikona, X. Bp. 1895.* (Melléklet a 814. lap után: I–XXIV.)

Röviddel a Bibliotheca Corviniana pusztulása után Európa-szerte kezdtek szárnyra kapni a Budán őrzött egykori mátyási könyvtár meglétéről szóló híresztelések, annak ellenére, hogy megsemmisüléséről egyértelmű híradások számoltak be. Majd másfél évszázadon keresztül keringtek e hamis vélekedések, hazai és külföldi próbálkozások sora irányult a könyvtárnak, de legalábbis egyes darabjainak visszaszerzésére a töröktől, mégpedig Budáról. Tudósok és politikusok egyaránt megpróbálták a lehetetlent. A hazaiak közül Alvinczi Péter, Bethlen Gábor, Pázmány Péter és I. Rákóczy György próbálkozásai voltak hiábavalóak, ugyanakkor egy sor nyugat-európai diplomata Konstantinápolyban jutott hozzá odahurcolt Corvinákhoz. Buda felszabadulása után szertefoszlottak a könyvtár akárcsak részbeni fennmaradásához fűzött illúziók és a későbbiekben a Corvina-könyvtár iránti érdeklődés annak történetére és a fennmaradt, szétszóródott kötetei tanulmányozása irányába vette útját. Már a 17. századtól kezdve egészen a 19. század derekáig a külföldi tudósok közül többen is (J. von Pflugk, X. Schier, P. A. Budik, E. G. Vogel, E. Edwards, L. Fischer) s a hazaiak közül a 19. század elején Kovács-Martiny Mihály és Horvát István megkísérelték az európai könyvtárakban elszórt Corvinák lajstromát összeállítani, legtöbbjük azonban kizárólag korábbi irodalmi adatok alapján dolgozott.⁹ Ludwig Fischer tudományos munkássága 1878-ban már lényeges eredményt hozott e téren, ekkor azonban a hazai Corvina-kutatók, Ábel Jenő, Rómer Flóris, Fraknoi Vilmos és Csontos János már átvették a kezdeményezést.

A konstantinápolyi, idegenek számára hozzáférhetetlen császári könyvtár iránti érdeklődés meg nem szűnő folyamában a 18. században és a 19. század első felében egy sor francia, angol, olasz, orosz és német tudós próbálkozott (legtöbbször politikai hátszéllel és legtöbbször sikertelenül) nem elsősorban a Bibliotheca Corviniana, hanem a feltételezett bizánci császári könyvtárak maradványainak megpillantására vagy megszerzésére. Az ide került Corvinák majdnem feledésbe merültek és mindenki a Komnénoszok és Palaiologoszok könyvei után kutakodott.

Magyarországon a reformkor első évtizedeiben csak homályos, már-már mitikus képzetek éltek a Corvina-könyvtárral kapcsolatban, azt csak összességében emlegették és mintegy nemzeti célként tekintettek visszaszerzésére. Az egyes, még fellelhető kötetekről igen kevés információval rendelkezett a hazai tudós társadalom és a politikum, ez azonban érthető, hiszen mint láttuk a Corvina-kutatás mindaddig csak német nyelvterületen hozott értékelhető eredményeket. A rendek, az országgyűlés, amely Széchényi Ferenc könyvtáralapítása (1802) óta foglalkozott a kérdéssel, József nádor és Metternich kancellár személyén keresztül megkezdte a csekély, majd csak az 1840-es évek közepétől eredményt hozó puhatolózást több Corvinát birtokló európai könyvtárnál (természetesen megfelelő politikai kö-

⁹ CSONTOSI János: *Latin Corvin-codexek bibliographiai jegyzéke*. = MKsz 1881. 137–138; CSONTOSI János: *A Korvina ...*, i. h.; MONOK István: i. h.

rettel fűszerezve).¹⁰ Metternich 1836-ban a konstantinápolyi internunciuson, Ottenfels bárón keresztül próbált információkat szerezni az esetlegesen a császári könyvtárban található Corvina-kötetekről. E sikertelen akció után a törökországi lehetőség ideiglenesen háttérbe szorult, így amikor az országgyűlés 1844-ben néhány helyszínt megjelölt, mint ahol Corvinák után lehetne kutatni, Konstantinápoly ezek között nem szerepelt.¹¹

Mégis itthon sokan hittek abban, hogy előkerülhet a török által elhurcolt Corvina-könyvtár. Ebben a legkitartóbb Toldy Ferenc (1805–1875) volt, aki kezdettől teljes odaadással támogatta az 1862. évi kutatóutat is. Ez utóbbinak közvetlen előmozdítója azonban a jogász-politikus-paleontológus polihisztor Kubinyi Ferenc (1796–1874) volt, akinek konstantinápolyi utazási terveit a pillanatnyi felfokozott nemzeti érzületek hangulatában egészen más vezette, mint a Corvinák utáni nyomozás. Erről érzékletesen ír későbbi utitársa, Ipolyi Arnold:

„... Egyik elhunyt társunk, a politikai közélet terén is szerepelt Kubinyi Ferencz, akadémianknak tevékeny s áldozatkész tagja, épen az időben, aggkora daczára egy keleti tudományos ut tervével élénken foglalkozott. Nemes szándékaival s áldozatkésziségevel ha nem állott is arányban készülsége és tehetsége, de buzgóságával sokakat felülmut. Az ut tudományos céljai mellett inkább a nemzeti kegyeletek eszméi lebegtek a lelkes honfi előtt. Meg akarta látogatni keleten a magyar történet által is megszentelt classicus helyeket, a szabadságháborúk kibujdosott hősei menhelyeit és sirjait a Pontus partjain, hová a száműzöttek egykor elbujdostak, és hol az elhunytak porai az idegen földön nyugosznak. Az akkori felirati és határozati viták közt azzal az ötlettel lépett fel, hogy sajátlag a szultánhoz kellene köszönő feliratot intézni, a negyvenkilencediki menekült honfiainknak nyújtott oltalomért. S nem kevesebbet forgatott eszében, minthogy ezt talán személyesen megviszi. E mellett egyszersmind a még merészebb tervre szándékozott vállalkozni, hogy Rákóczy Ferencznek emlékkövel jelölt, de üres sirjában többé fel nem lelhető hamvait fölfedezheti és haza hozhatja ...”¹²

Kubinyi akadémikus társával, Henszlmann Imrével (1813–1888) már felkészült az útra, amikor Ipolyi (akit 1861. december 20-án választottak az Akadémia rendes tagjává) felvetette a Corvinák ügyét és megpróbálta ezek felkutatása irányába terelni az út célját:

„... Ekkor szűkebb baráti körünkben vetém fel az eszmét, mennyivel czélszerűbb lenne, ha a bizonytalan és kétes hazafiui tervek helyett inkább a Corvina maradványai fölkeresésére egyesülnénk a keleti utra ...”¹³

¹⁰ MIKÓ Árpád: *i. h.*

¹¹ BARTFAI SZABÓ László: *Adalék a Corvina történetéhez.* = MKSz 1923. 278; CSONTOSI János: *Két modenai Corvin-codex története.* = MKSz 1891. 235–236; MADAS Edit: *A Corvina újkori története Magyarországon.* In: *A holló jégjében.* *i. h.* 65–70.

¹² IPOLYI Arnold: *Gr. Prokesch-Osten Antal emlékezete és Mátyás király könyvtára maradványainak fölfedezése.* Bp. 1878. 40.

¹³ Uo. 41.

A műtörténész Henszlmann termézszerüleg, de Kubinyit is azonnal megnyerte tervének.¹⁴ Ipolyi szuggesztív visszaemlékezésében ecseteli, hogy az út szervezése közegette céljuk titokban tartása volt az elsödlees feladatuk, nehogy a több évszáados sikertelen próbálkozások fényében ügybuzgalmuk nevetség tárgyává váljon:

„... És ki hinné ma, hogy akkor arra kellett a legnagyobb gondot forditanunk, hogy a terv titokban maradjon, nehogy akár nevetségessé tegyük azt és magunkat hazafiui buzgalmunkkal ... Éreztem, hogy nagyobb hazafiui elszántsággal, mintsem józan számitással vállalkoztunk oly feladatra, melyet nálunknál nemcsak hasonlíthatatlanul nagyobb tekintélyü, tehetségesebb és a körülményekkel ismeretesebb államférfiak és tudósok, söt a leghatalmasabb uralkodók követségei többszörös sürgetéseik daczára nem voltak képesek elérni ...”¹⁵

Így tervük nem került nyilvánosságra. A kormány részéről nem is reméltek támogatást, az Akadémia 1862. március 17-i ülésén pedig csak általánosságban jelentették be utazási céljaikat, mert mint Ipolyi írja:

„... Hogy erre okunk volt, akkori intézőinek barátságos s előzékeny fogadása mellett is mutatta a mosoly ama neme, melylyel a bölcsőbbek a rajongókat lehüteni szokták ...”¹⁶

Végül 1862 áprilisának végén, az Akadémiának és gróf Forgách Antal (1819–1885) m. kir. kancellárnak Anton von Prokesch-Osten (1795–1876) gróf, konstantinápolyi osztrák internunciushoz írt ajánlóleveleivel indult útnak a három tudós arra a keleti útra, mely a Corvina-kutatásnak egyik mérföldkövévé vált. A Konstantinápolyban eltöltött néhány hét eseményeit jól ismerjük a hazajövetelük után az Akadémia Nyelv és Széptudományi Osztályának 1862. június 16-i 24. ülésén elhangzott beszámolójukból, amelyet mindhármuk nevében Ipolyi adott elő,¹⁷ s amelynek néhány vonatkozásban bővített, némely részében karcúsított változata jelent meg másfél évtizeddel később a *Századok* hasábjain,¹⁸ illetve Ipolyinak az imént többször idézett, Prokesch-Osten emlékezetére írt akadémiai kiadvány függelékeként.

Konstantinápolyban az ügy előmozdító elsősorban Prokesch-Osten és Sipos György (?–1882 u.) voltak (ez utóbbi a 48-as emigránsok közösségi életének egyik jelentős alakja), illetve talán a már hosszabb ideje ott tartózkodó orientalista Vámbéry Ármin (1832–1913) is közreműködhetett a felsőbb körökkel való kapcsolat-teremtésben.¹⁹ Céljuk elérésére a török bürokrácia útvesztőivel is jócskán megismerkedtek és máig sem tisztázott, hogy kinek a közbenjárása vezetett a nem

¹⁴ Az eseményekről részletesebben l.: JAKÓ Zsigmond: *Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került Korvinák megtalálása.* = MKsz 1989. 200–202.

¹⁵ IPOLYI Arnold: *i. m.* uo.

¹⁶ Uo. 42.

¹⁷ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára: *Kisgyűlések jegyzőkönyvei, 1862.* (K 1426). 113–127. (A továbbiakban: *Kisgy. 1862*)

¹⁸ *Századok* 1877. 463–473.

¹⁹ GABODA Péter: *Egy egyiptomi szobor útvonalának (gyűjtemény)történeti tanulságai. (Adalékok a 19. századi keleti magyar emigráció és a korabeli tudománydiplomácia műtárgygyűjtési lehetőségeihez.)* = Szépművészeti Múzeum Közleményei (82.) 1995. 121–130.

remélt eredményre. Egyébként nem akárkinek kijáró fogadtatásban volt részük: a török reform korszak – a Tanzimat – egyik legjelentősebb alakja, az európai értékek felé nyitó nagy műveltségű Fuad pasa (1815–1869) nagyvezír is fogadta őket. A Sipos-féle kapcsolat valószínűleg döntő lehetett az ügy kimenetelére, ugyanis ő Fuad kedvelt udvari főkertésze volt. Az eseményeket jól ismerjük Ipolyi visszaemlékezéséből,²⁰ most csak a császári könyvtárban tett látogatásukra térnénk ki:

Két alkalommal, május 21-én és 26-án sikerült a három tudósnak a szultáni palota (Topkapi szeráj) középső udvarában lévő kupolacsarnokból (Kubbe alti) a szultáni kincstárba, majd némi rábeszélés után a régi szultáni palota (Eszki szeráj) belső udvarában lévő egyik könyvtárterembe lépni. 21-én csupán hat kódex és két nyomtatvány, 26-án viszont már mintegy félszáz kézirat tanulmányozására kaptak engedélyt. Azonnal felismerték, hogy ezek közül jónéhány az évszázadok óta keresett Bibliotheca Corviniana néhány remek darabja és a rendelkezésre álló rövid idő (egy-két óra) alatt ezekről Ipolyi jegyzéket készített, amely minden jel szerint azonos az alábbiakban közlendő, eddig ismeretlen forrásunkkal. A május 21-én látottakról Ipolyi lelkes hangú levelet írt br. Kemény Zsigmondnak (a *Pesti Napló* főszerkesztőjének), Toldy Ferencnek és Bartakovics Béla egri érseknek.²¹

További kutatásra nem kaptak lehetőséget, de a városban eltöltött következő napok során személyesen is találkoztak a bizánci történelem kutatásában elkötelezett és Sztambulban lakó Philipp Anton Dethier (1803–1881) helyi múzeumigazgatóval és Andreas David Mordtmann (1811–1879) orientalistával, akiknek évekkel azelőtt már volt lehetőségük – bizánci kódexeket keresve – ugyanazon könyvtár néhány darabját megtekinteni.²² Élményeik kölcsönös megosztása nyomán egyértelművé vált, hogy mindnyájan csak egy-egy töredékét láthatták az amúgy meglehetősen rossz állapotban lévő kódexeknek.²³

Kubinyi, Ipolyi és Henszlmann hazaérkezésük után, június 16-án számoltak be az Akadémiának útjukról s a felfedezésről. Mint Ipolyi írja:

„... élénk érdeklődéssel és melegen fogadták a jelentésünket. A további részletek, a megszerezhetőségek módja, föltételei, kivitele iránt is hajlandók voltunk nyilatkozni. De erre zártulást kértünk. Az akkori elnökség, a mily tüntető készséggel fogadta s ígérte azt, úgy soha nem hívta össze ... Ne vádoljunk érte senkit. Adjunk hálát, hogy már túl vagyunk ez állapotokon ... Csak Toldy volt most is az egyetlen, ki sikereinket nem csak méltányolta, de a lelkesüléssel, melyre csak az ő nemes és fogékony lelke volt képes, fogadta.”²⁴

A történet utóélete jól ismert. A kezdeti és nem túl forró fogadtatás után „az ügy elaludt” (Ipolyi). Az Akadémia állandó anyagi gondjai és némi közönye miatt egyet-

²⁰ IPOLYI Arnold: i. m. 44–57.

²¹ A levelek szövegét közli JAKÓ Zsigmond: *Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került Korvina megtalálása*, i. h. 203–205.

²² IPOLYI Arnold: i. m. 58.

²³ Uo. 59.

²⁴ Uo. 60–61.

len lépés sem történt az ügy előmozdítása irányában, ugyanakkor a magyar tudósok fölfedezésének hírére az európai szaktársak valódi búcsújárása kezdődött meg az Eszki szeráj könyvtárába. Ipolyi erről keserűen írja:

„Tehát minden európai művelt nagy hatalom hivatalos küldetessel képviselve volt már. Csak mi, kik fölfedeztük, kiknek leginkább érdekében állott, kik legjobban voltunk tájékozva már az ügyben magánvállalkozásunk által is, nem tettünk többé lépést.”²⁵

És valóban, az Akadémia 1862. évi beszámolójában mindössze csak egy visszafogott mondat erejéig számolt be a konstantinápolyi vállalkozásról,²⁶ az 1863. és 1864. évi jegyzőkönyvekből pedig arra következtethetünk, hogy az Akadémia vezetősége anyagi okokra hivatkozva hártotta a kezdeményezést.²⁷ Annyi mégiscsak történt, hogy Prokesch-Osten, fölbuzdulva a felfedezésen, kijárta a kódexek ismertetel előadását és Dethierrel elkészíttette jegyzéküket. Henszlmann 1864. április 25-én mutatta be a Dethier-, Mordtmann- és Kubinyi-féle jegyzékeket az Akadémián (az 1862. évi vállalkozást az út kezdeményezőjének, Kubinyinak a nevéhez kötötték, holott a Corvinák tényleges szemrevételezésében a legkisebb szerepe neki lehetett).²⁸ Dethier jegyzékének némely részlete a későbbiekben igen jelentőssé vált, ugyanis annak ellenére, hogy a másfél évtized múltán Pestre került kódexeket már testközelből vizsgálhatta a szakma, zömüknek eredeti kötését azonban már csak Dethier leírásaiból ismerte. (Ez utóbbi mozzanat forrásunk vonatkozásában is jelentőséggel bír, mint azt lennebb látni fogjuk)

Az eseménysornak végül szerencsés kimenetele volt, ugyanis 1869-ben a szuezi csatorna megnyitása alkalmával Konstantinápolyba látogató I. Ferenc József Abdul Aziz szultántól a négy legdíszesebbnek vélt Corvinát kapta ajándékba, majd a császár ezt tovább ajándékozta az Országos Széchényi Könyvtárnak. 1877-ben II. Abdul Hamid szultán (mintegy diplomáciai köszönetnyilvánításként) 35 kódexet ajándékozott az Egyetemi Könyvtárnak, áttételezen a magyar ifjúságnak,²⁹ ezekből azonban csak tizennégy bizonyult kétséget kizáróan Corvinának. Sajnálatos módon ez utóbbi kódexeket rossz állapotuk miatt megfosztották eredeti kötésüktől és modern török díszkötést kaptak.

Ezzel az ajándékozási aktussal le is zárult a törökországi epizód, ez a tizennyolc Corvin-kódex vészelte át az elhurcolásuktól eltelt három és fél évszázadot és került ismét Magyarországra.

²⁵ Uo. 63.

²⁶ *A Magyar Tudományos Akadémia munkálkodásairól s pénztára mibenlétéről 1862-ben.* Pest, 1863. 11.

²⁷ *A Magyar Tudományos Akadémia jegyzőkönyvei 1863.* Pest, 1863–1864. 40–41, 76–78, 129–130, 134–135, 142–143, 168; Ua. 1864. Pest, 1864. 11, 43, 89–100, 114, 116–117, 124–125, 129.

²⁸ Ua. 1864. 89–93; Újraközölve: HENSZLMANN Imre: *A sztambuli szerailban európaiak által látott nyugati nyelveken írt codexek.* = MKsz 1877. 153–157.

²⁹ Mikó Árpád: *i. h.*

Ipolyi Arnoldot 1863. március 8-án nevezte ki az uralkodó egri kanonokká, ahol a káptalan jegyzője és az anyagi ügyek, alapítványok kezelője lett. Elfoglaltságra hivatkozva július 20-án lemondott az Akadémia régészeti bizottságának előadói és szerkesztői tisztéről (helyébe Rómer Flórist választották).³⁰ Tudományos tevékenysége mindazonáltal nem lankadt, azonban úgy tűnik a Corvina-üggyel behatódott ezután már nem foglalkozott. Valószínűleg a Konstantinápolyban készült jegyzetei alapján állították össze az Akadémián előadott és már említett 1862. és 1864. évi jelentéseiket, a jegyzetek eredetije azonban nála maradhatott (majd iratanyagával együtt Váradra került) és mostani felbukkanásáig lappangott. Úgy tűnik azonban, hogy Kubinyi és Henszlmann is (vagy közösen mindhárman) készítettek egy-egy jegyzéket, ugyanis a későbbi szakirodalomban említett Kubinyi-, illetve Kubinyi–Ipolyi–Henszlmann-féle és az alábbiakban közölt Ipolyi jegyzék több részletben is különbözik.

Csontos János (1846–1918) 1877-ben a Konstantinápolyból Magyarországra érkezett kódexek első ismertetésekor elsősorban Dethier példányleírásaira hivatkozott, amikor az átkötött kódexek eredeti kötéseiről írt és a későbbi Corvina-irodalomban ez a tény rögzült.³¹ A most felbukkant forrásaink egyikének – mint látni fogjuk – éppen az a kutatástörténeti jelentősége, hogy a kódexeket 1862-ben a császári könyvtárban először megpillantó (és azok némelyikét Corvinaként azonosító) Ipolyi Arnold éppen olyan részletességgel írta le, mint később Dethier. Azt már csak feltételezhetjük, hogy Ipolyi kiábrándult, látván az Akadémia tehetlenségét a Corvinák ügyében, és Dethier munkálkodásának fényében már nem tartotta fontosnak kézírata közkinccsé tételét.

Forrásaink

1.

Andreas David Mordtmann orientalista a Hansa városok konstantinápolyi követe, majd a török kereskedelmi minisztérium magasrangú tisztviselője volt. Háromszor volt alkalma a szultáni kincstár néhány kódexét látni, egyszer a bibliai szövegek fāradhatatlan kutatója, Lobgott Friedrich Constantin Tischendorf (1815–1874), máskor az egyiptológus Karl Richard Lepsius (1810–1884) társaságában. Az előbbi a cár, az utóbbi a porosz király protezsáltja volt. A látottakról jegyzékeket készítettek és ezekből egyet Lepsius, egy másikat – a *Philologus* folyóiratban – maga Mordtmann közölt. Volt egy harmadik, kiadatlan jegyzéke is, amely 1850-ben készült és amelyet 1862-ben, amikor Ipolyiék nála jártak, éppen nem talált a kézíratai között, de postán utánuk küldött.³² A címzett Kubinyi vagy Henszlmann

³⁰ *A Magyar Tudományos Akadémia jegyzőkönyvei 1863. i. m.* 115.

³¹ CSONTOSI János: *A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliographiai ismertetése.* = MKsz 1877. 157–218. (A továbbiakban: CSONTOSI)

³² *Kisgy.* 1862. 121.

lehetett, ugyanis Mordtmann abban üdvözlete átadását kéri a „lelkész” úrnak (aki nem lehetett más, mint Ipolyi). Első forrásunk ez a könyvjegyzék:³³

A.D.MORDTMANN
CONSTANTINOPOLE

Constantinopel, 5 Juny 1862

Hochgeschätzter Herr Doctor,

In der Hoffnung, daß Sie Ihre Reise glücklich beendigt haben und wohlbehalten in Ihrer Heimat angelangt sind, übersende ich Ihnen versprochener Maßen den Katalog der Manuscripte, welche ich bei meinem ersten Besuche in Serai vorfand (1850). Derselbe enthält nur 16 Nummern, und zwar, wie Sie aus ihm [áthúzva: demselben] ersehen werden, nur ein einziges Werk, welches ich später nicht mehr sah, u[nd] welches Sie auch wahrscheinlich nicht gesehen haben.

1. *Homeri Ilias cum commentariis Eustathii. In fine poemata biblica*
2. *Polybii Historia, 5 libri. Graece*
3. *Antonini Monachi Glossarium Graecum*
4. *Glossarium Graeco-Latinum*
5. *Aliud Glossarium Graeco-Latinum*
6. *Liber cabbalisticus, Graece*
7. *Liber chirurgicus, Graece*
8. *Ptolemaei Astronomia. Graece*
9. *C. Julii Caesaris Opera*
10. *Q. Curtii Rufi. De rebus gestis Alexandri Magni*
11. *Cicero, de amicitia, de Senectute & de officiis*
12. *Eusebii Chronicon in linguam latinam versum per Hieronymum, cum additamentis Prosperi Aquitanici*
13. *Tertullianus contra Marcionistas*
14. *Quatuor Evangelia, Slavonice*
15. *Vitae Sanctorum d'*
16. *Dante cum figuris*

Indem ich Sie ersuche Ihrem Gefährten, dem Herrn Geistlichen, mich bestens zu empfehlen, verharre ich hochachtungsvoll

Ilhr

ganz ergebenster
A.D.Mordtmann

Mordtmann e legelső könyvjegyzékében öt Corvin-kódex szerepel:³⁴ az 1869-ben az Országos Széchényi Könyvtárba került Polybios³⁵ és az 1877-ben az Egye-

³³ Egyházmegyei Levéltár – Nagyvárad (Ipolyi A. iratai 2.)

³⁴ A továbbiakban, az egyes Corvinák említésekor a *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1981. (*Bibl. Corv.* 1981) és MEZEY, Ladislaus: *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestensis*. Bp. 1961. (MEZEY) c. katalógusokra utalunk.

³⁵ Polybios: *Historiarum libri I–V. e Graeco in Latinum per Nicolaum Perottum traducti, cum eiusdem introductione*. OSZK Cod.Lat.234 (*Bibl. Corv.* 1981. 19.sz.)

temi Könyvtárnak ajándékozott Caesar,³⁶ Curtius Rufus,³⁷ Eusebios³⁸ és Tertullianus³⁹ kötetek. Az összes többi kötet szerepel Dethier, Mordtmann és Kubinyiék (Ipolyiék) későbbi lajstromaiban.⁴⁰ Amint Mordtmann levelében is megjegyzi, az egyik kódexet (Polybios) csak ezen első (1850) alkalomkor látta.

2.

Második forrásunk Ipolyi Arnold autográf jegyzete, amelyet a kódexek szemrevételezésekor készített, 1862 májusában, a szultáni könyvtárban. A kézirat 16 (?) levél terjedelmű lehetett, amelyből jelenleg 14 levél van meg (1 vagy 2 lev. hiányzik).⁴¹

A kézirat első lapján az Eszki szeráj belső udvarának vázlatrajza található, amely nagyszerűen összevethető a szultáni palota alaprajzaival és egyértelművé teszi, hogy az épület, ahová megtekintésre kihozták a kódexeket nem más, mint III. Ahmet 1719-ben épült könyvtára (Ipolyi „könyvtár kösk”-nek nevezte). A továbbiakban a kódexek leírása található. A római számokkal jelölt, összesen 33 kódex (és 3 nyomtatvány) hosszabb-rövidebb leírásában szerepel néhány kapocsnak és címernek a szövegbe beillesztett vázlatos rajza is (kivéteklént az I. sorszámú Augustinus kötet kapcsán lévő Corvin-címerről készült pausz-levonatot⁴² vörös viasszal rögzítette a jegyzettömbhöz). Több tétel leírásánál jelezte Henszlmann véleményét is a vizsgált kódexről. A 4–8. sz. kódexeket tartalmazó levél (vagy két levél) hiányzik. A jegyzéket követően Ipolyi mintegy összegzésképpen felsorolta az általa Corvinának vélt 11 kötet rövid címét (ezek egyikének leírása a hiányzó levélen volt). Végül az utolsó két levélen Mordtmann-nak a *Philologus*-ban közölt könyvjegyzékét és a saját, ehhez fűzött rövid kommentárjait jegyezte fel, nyilván hazaérkezése után.⁴³

³⁶ Caesar, Caius Iulius: *Commentaria de bello Gallico*. – *De bello civili*. – *De bello Alexandrino*. – *De bello Pharnacis*. – *De bello Africano*. – *De bello Hispaniensi*. BEK Cod.Lat.11 (*Bibl. Corv.* 1981. 15. sz.; MEZEY 11. sz.)

³⁷ Curtius Rufus, Quintus: *De gestis Alexandri Magni libri, quae exstant*, III–X. BEK Cod.Lat.4 (*Bibl. Corv.* 1981. 8. sz.; MEZEY 4. sz.)

³⁸ Eusebius (Caesariensis) Pamphili: *Chronicon cum interpretatione S. Hieronymi et superadditis Prosperi*. BEK Cod.Lat.5 (*Bibl. Corv.* 1981. 9. sz.; MEZEY 5. sz.)

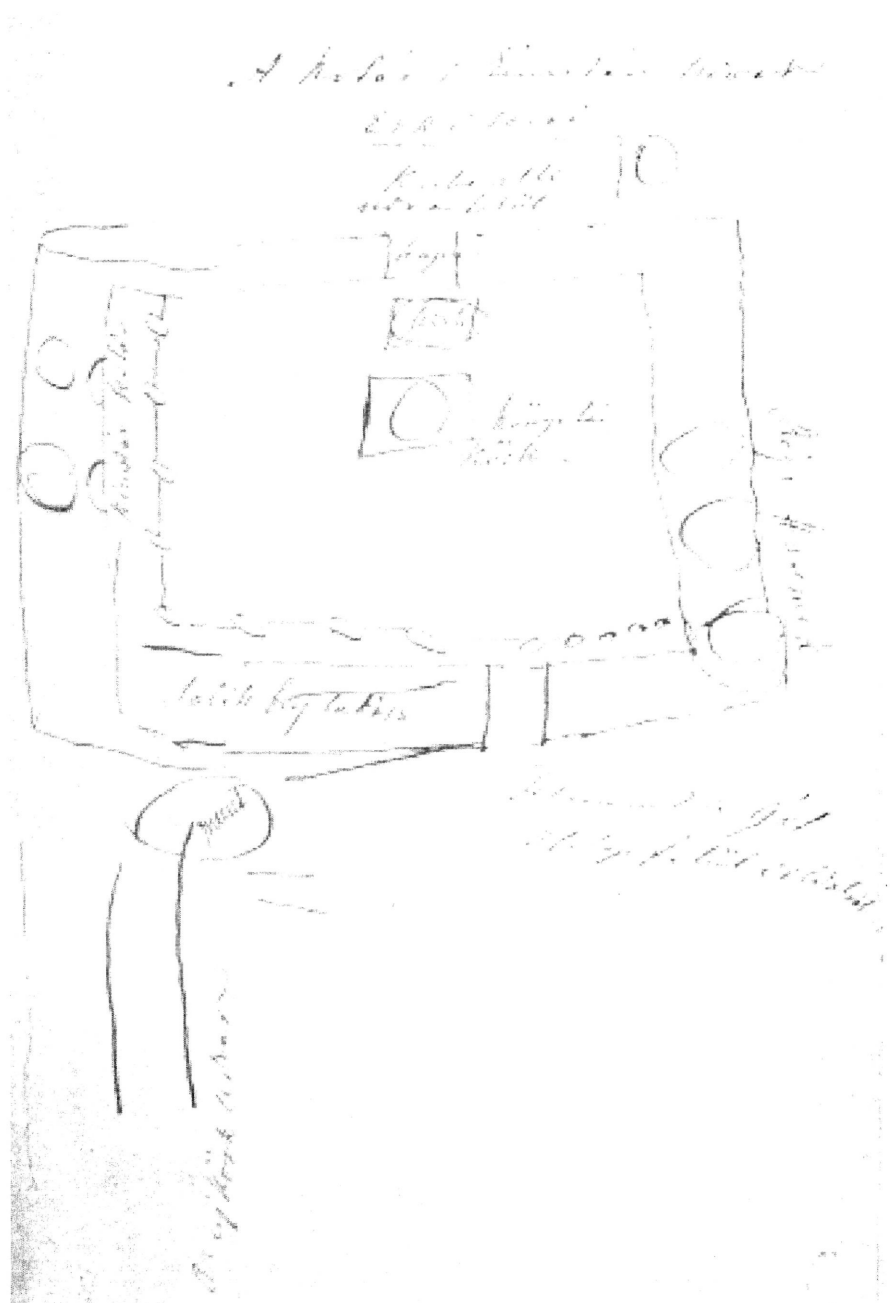
³⁹ Tertullianus, Quintus Septimius Florens: *Adversus Marcionem Stoicum libri V*. BEK Cod.Lat.10 (*Bibl. Corv.* 1981. 14. sz.; MEZEY 10. sz.)

⁴⁰ HENSZLMANN Imre: *i. h.*

⁴¹ Egyházmegyei Levéltár – Nagyvárad (Ipolyi A. iratai 1.); Méretei: 12,5×19,5 cm

⁴² Az eredeti reprodukcióját l.: *Cimélia. Az Országos Széchényi Könyvtár középkori kincsei*. Bp. 2000. 147.

⁴³ ... hogy 3szor látta Tischendorffal egy kis kabinetben a császári kincstár mellett és Dolma bagtri-ban. Vele közös volna nálunk 9, ebből gondolom 6 mátyási. ... Egyszer látta Mordtmann egy kis szobába a kincstár mellett, máskor Tischendorffal orosz követtel egy Dolma baktschiban. Mindig más[t] látott, órákig volt ideje. Más Catalogusa még nincs nyomtatva. Látta Lepsius is, ezé az első melyre a *Philologus* hivatkozik eziránt Budenz. ...



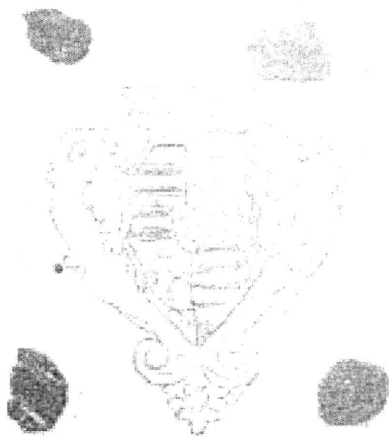
[A kvtár v. kincstár udvar; Eski Serai; Kube alti udvar felöl;
 Kapu; Kösk; Könyvtár Kösk; Kincstár Kvtár; Régi Haremek; Salih bey lakása;
 Felmenet a gót oszlop felöli oldalról; Mecset; Az új kösk udvar]

I.

Capitulo primi libri divi Augustini de Civitate Dei feliciter incipiunt. Nagy folio vörös barsonba kötve. Három kapocs is még megvan – a többi s köldökök hiányzanak



Kettőn **a** és **b** hasonlóan két delfin címert tart [kiolvashatatlan áthúzott rész] ~~felül~~ ~~korona-Mátyás-czímer~~, ez négyezett 1 és 4 magyarorsz. négy fehér szelemene vörös térben, 2 és 3 a cseh oroszlán, közép vért Mátyás fekete hollója arany gyűrűvel csőrében kék térben, mint vér[t]tartó két delfin összekötött farkkal és ez alatt rinleau de fleur. A **c** kapocs szív alakú vértében a holló gyűrűvel fatörzsön ülve a törzsből apró ágak és levelek. A kapcsokon ez zománczban színezve aranyozott ezüst vagy rézen.



Szép miniatűrök a kezdő betűk és lap keretek – (az első cím lapon lent hasonlóan Mátyás címere?)

Végződik Scriptum et completum per Manus Petri de Middelburch Q Zeelandiae R Q vörössel Finis P. M male informatus, qui leg(i)at intelligat p q d o per qum.

XV.sz.?

II.

Questo e lo proemio de la volgarica in relvura. R.

Codex perg. Folio két hasábban írva. Initialisok miniatűr. Finale conclusione A. M.

E. R. talán Amen

A könyv tartalma Rubricája

Qui se comincia la rubrice de livri sovra scritti

Seneca de forma

Seneca in lo libro de beneficiis
 Seneca in le epistole
 Lo primo libro di Cassiodoro
 így egész 10-ig
 talán commentarium v. fordítása a classicusoknak
 Codex perg. XV. század kis folio.

III.

ΕΥΚΛΕΙΔΟΥ ΓΕΩΜΕΤΡΙΑ.

és tovább

Ἡρώδης Ἀλεξανδρεὺς ἐπὶ τῆς
 μετέχουσιν ἐν τῇ
 Ἡρώδης Ἀλεξανδρεὺς

Egy pergam. kötet 4° zöld selyemben sárga virág vonallal. mssk a szövegbe jól rajz (helyesen) rajzolt geom. figurákkal nál[am] kis folio ?
 XV sz.

IX.

Papier k.i. latin folio préselt bőr gyalró miniatur kezdők
 Origo Imperatoris Hadriani vetustior a picentibus posterior a hispaniensibus manat, siquidem hadrian ortus majores suos apud italicum Scipionem temporibus.

X.

4° v. kis folio latin Pgm. kezirat kitűnőn díszes domború aranyas s arabeszk s initialek
 Nekem Mátyási jellegű Henszlmannak XIV ha nem XIII század.
 Kezdődik Quintus Mucius [...] augur Scaevola multa narrare de lelio lelio cum v.
 iam suo memoriter __ solebat nec dubitare illum in omni sermone appellare sapicutem.
 Czimer mint a következő sz. alattiban (?) AI v. AT névjegygyel.
 Expositio /
 Exemplum Reguli / als Bandtitel (?)
 Több üres lap után ~~mel~~ a kötet folytán melybe ugylat. Cicero de amicitia ~~et~~ és Oratioi,
 bevégzetlenül úgy látszik következik a végén (más írás) Epistola beati Bernardi.

XI.

fol. Perg. kod. violabáron leszakítva a fa tábláról 1 lap szél keret miniatur a kezdő betűbe Mátyás kép borost. koszorús fővel karszékben olvasva lent az arabesk b. Mátyás s az ország czimere koszorúba két meztelen vérttartó (vademberek?) a jobb szélén az arabeszk 2. apostol és 2 mezt. nemtő, egy szarvas csinos festm. külső szél metszett Rhetorica Trapezoncii.

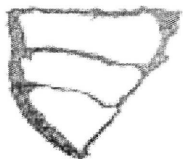
Kezdődik (?) Clarissimi Oratoris Magistri Georgii Trapezoncii in Rhetoricos libros suos exordium.

Végén

Georgii Trapezonici Cretensis quintus v. ultimus Rhetor liber explicit.

XII.

Folio papír k.i. Első lap díszítve arabesk miniatur lent angyal áldva vörös hosszúrhás előtte térdelőt, egy kezében vért



Fatábla, borítéka lenyúzva

Incipit liber posteriorum Aristotelis cum eiusdem solemni expositione reverendissimi artium et sacrae theologiae magistri Pauli.

végén Explicit quintus liber de arte fidei catolice

A kv táblán belül [belül] Jesus (Jezus)

hic liber est mag.ri Barnabe Trainatis artium et medicinae doctor. quem emit in miollia cipri a Per Benedicto, de onectari [...] Regio ca.cellario 1497 17^{mo} februarii

XIII.

folio Pgm. k.i. vörös barsony Első lap arabeszk miniat. szélkeret lent benne Mátyás czimere két nemtő vérttartó s még két öltöny(ö)s angyal lejjebb

Kezdődik Incipit Cronica Eusebii Hieronimi cum Superadditis Prosperi.

benn történelmi táblázatok

Végén Finit Cronica Eusebii hieronimi Presbiteri et Prosperi

gr.as d.ni n.ro IH.V Christo AMEN

XIV.

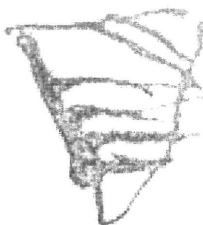
Kis folio papír lat. k.i. fatábla

az első lapon török felirat melynek értelme Dsenevis nevű görög orvosnak orvosi tudományokra vonatkozó könyve

Végén Explicit liber sinonimorum venerabilis magistri Simonis Januensis Deo gratias Amen (Januens = Joniai man. Henszl. inkább tal. Genuai a török szerint.)

XV.

folio Pgmt. bőrkötés olasz k.i. czimer az első lapon



vörös tér fehér szelem.

Kezdet. Capitulo primo del libro di Dante, számos festett sajátságos miniat. melyek az Infernok. állítanak elő jeleneteket

XVI.

fol. Pgm. sűrű szép írás kötés bőr (?)

Kezdet. Incipit Speculum humane salutis.

D. nus in excelso throno detrusit Lucifer. ad infern. cum sequacibus suis

Hic creavit d. nus Adam et Evam

Végén

Sextum gaudium finit etc. Septimum gaudium .

XVII.

fol. Pgmt. viola bárson köt (Mátyási jelleg)

Szél metszet De viris illustribus

Kezdet. Incipit tabula Helii Spartiani historiographi in vitis et gestis diversorum principum ac tyrannorum qui romanam rem publicam tenuerunt seu in vaserunt ab Adriano imperatore usque ad Carcum (?) imperatorem. Tartalom 1½ lap azután Helii Spartiani Historiographi excellentissimi vita Adriani felicitates incipit 187 lap (lásd ehhez Emilius Probus lap.) Szép initial arabesk szél keret miniat. lent Mátyás címere és monogramja mellette M. A.

XVIII.

fol. Pgm. viol bárson köt mátyási.

Szep init. s arab. 7 genius 2 ~~madár~~ őz és madár alak lent Mátyás czimer és monogr.

M. A. zöld és arany körben

Szél irat (metsz.) Polybii historia

Kezdet. Nicolai Perotti in Polybii Historiar. libros proemium incipit feliciter. Ad nicolaum quintum pontificem maximum
finis

ΘΕΩ ΧΑΡΙΣ ΚΑΙ ΤΗΜΗΤΡΙ

Az utolsó lap

Aspicimus oculis superi mortalia justis

Di[...]ite justitiam moniti et non temnere divos

vörös betűvel újabb kéz

Possessor huius libri Ibrahim Matzar donatus a Caesarea Majestate. Anno post adventum Mahomedis 966



kapocs

XIX.

4° Bőrkötés pergam. (ennek daczára mátyási jellegű)

Miniat. kezdők s arabesk szélékítmények, alól üres kör hagyva mintegy a belefestendő czímernek mint a mátyásiakon.

Kezd. Incipit Panegyricus Plinii Secundi dictus Trajano imperatori bene ac sapienter (Panegyric. s hasonl. gyűjteménye)

így közepén. Eiusdem magistri Mamertini Genethalicus Maximiani Augusti.

Végén Finit Panegyricus dictus Constantio filio Constantini.

XX.

fol. Perg. viol. bárkötés mátyási

Szél metszet: Cornelius Tacitus,

arabesk és kezd. miniat. 1 madár, nyúl, ismét madár, lent Mátyás czímere 3 ágú koronával.

Kezd. Cornelii Taciti hystoriographi praestantissimi fragmentorum liber primus 131 lap.

Vég. Finis eorum quae de Cornelio Tacito reperiuntur (körbe tört. stb. könyvei)



kapocs

XXI.

fol. Perg. viol. bars köt. mátyási szép init. s arabesk szél keret lent Mátyás czímere 3 ágú koronával és M. A. (?) monogr.

Szél metszet Plautus:

Végén ~~Kezd~~ Plauti Sarsinati poete comici clarissimi comediarum liber explicit feliciter

Kezd. Amphitruo Plauti poete comici clarissi. prima comoedia incipit feliciter.

Tart. 20 darab am.

XXII.

folio pgm. viola bárson kötés mátyási init. és arabesk szélkeret miniat. Mátyás czímere 3 ágú korona nemtők által tartva

Szél metszet: Theoprastus de plantis.

A táblán benn: Vespasianus librarius florentinus fecit fieri florentie
 Kezd (?) Theodorici Greci Thessalonicensis ad summum pontificem divum Thomam
 Nicolaum quintum Praefatio in Theophrasti libros quos ex greco in latinum traduxit
 (XX in eine kreise die dedication ?)
 t.i. ez egy



körben

XXIII.

fol. perg. kisebb cod. vörös bársony a köldök leszag. a szélein rothadt elmálló állapot.
 Czim festve mint egy sátor féle alá helyezett lapba írva R. I. Decem Clementis Summi
 Pontificis Petri apostoli successoris ex graeco in latinum conversum per Rufinum
 presbiterum.

Első lap szép miniat. kezdő bet. s arabesk keret a[I]ul Mátyás czímere és M. A. monogr.
 Kezd. Rufini presbiteri Aquilegiensis ad Gaudentium summum pontificem praefatio
 intraductoria itinerarii Clementis
 Végződik Itinerarii beati Clementis successoris beati Petri liber decimus explicit Feliciter.
 Szél metszet. Itinerarium Clementis

XXIV.

folio pgmt. viol. bárson kötés mátyási miniat. kezdők és arabesk szél az első lapon
 lent geniusok közt Mátyás czímere

Szél metszet Eusebius de preppatione evangē.

Kezdődik a tartalommal Incipit tabula primi libri capitulo

De Evangelii definitione et intentione suae ez 3 levél következik az első lap init. és
 kerett miniat. felirata

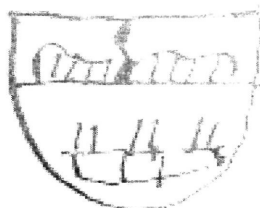
Ad Sanctissimae Papam Nicolaum quintum Georgii Trapezuntini in traductionem Prae-
 fatio.

XXV.

4° pgm. bőrkötés kis írás festett initial. eleje eltörölve, nem hasonlít mátyásiakra.

Ugy látszik grammatikai v. inkább encyclopaediai tartalmú (elől gram. szabályok, végén
 vallási tárgyalás)

Elől ~~ezim~~ első lapon czímer



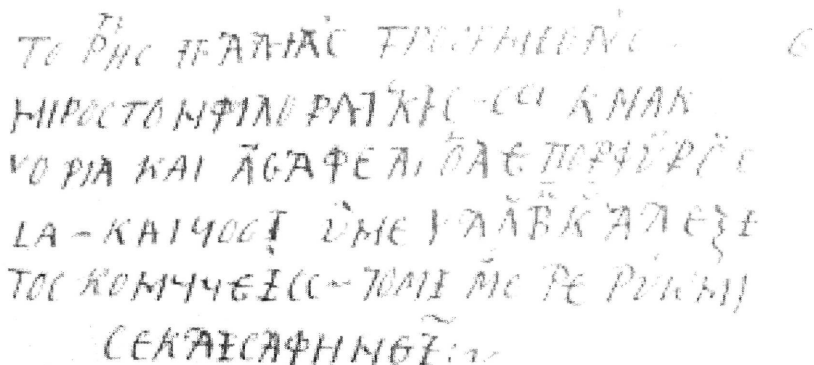
Fent sárga térben fekete sas
Alul vörös térben harmas tornyú fehér vár
Végén Deo gratias Amen.

XXVI.

folio papír k.irat fatáblakötése borítéka lenyuzva
Kezdődik (közönséges XV századi kisebb írás) Domino Magistro Campano d.ni papae
capellano canonico parisiensi infimus subdiaconus se ipsum ex debito. Opusculum
iam dudum a nobis postulasti. Szótár v. glossarium féle Alphabet. szerint.

XXVII.

Igen vastag folio byzanti kézirat a komnenek korából pgm. rosz állapotb. rothadó és
elmúlt szélekkel Szövegbe festett miniaturek sz. irasi jeleneteket állítanak elő Ádám
és Evat frigyszekrényét felirat



To Tes palaias proemion
miroston philokrat mak
tono agi porphüro
kai hüme alexi
ton komronu rubmi ge
saphinido

[a fentiek rögtönzött átírási kísérletek]

To Res Romes palaias vagy a régi Romának proemiuma Miroston philokratoros, (a szerző
neve ki magát a császár barátjának nevezé) talán philaktos (kincsőr) porphyrogenitos-
nak Alexius Komnenosnak ruthmigi rendbe szedte és saphinite megmagyarázta

XXVIII.

n. 8°. bőrkötés papiros codex későbbi görög betokkal benne ember s madár s állat
abrák rosz írás ugy látszik historia naturalis ámbár egy helyt I[...]n is áll egy trónon
v. karszéken ülő romai alak felett

XXIX.

Igen nagyfólio Antiphonale alak féle perg. codex bőr köt. kapcsok es köldökkel
Kezdődik Asperges me Domine követk. Miserere foly. Psalmusok, mint a breviar.
nehány lap után köv. felirat

D.nica IV de estate

Egy helyütt rubrica kezdődik Istis functus sacerdos extendit manus

Végződik a codex az ismeretes antiphonával:

Conditor alme siderum, lux credentium.

Az egész könyvön át hangjegyek vannak az illeto psalmusok, antiphonalek és responsoriumokra

festett initálék XV századi.

XXX.

Cartaceus codex 8^o saec XV. Kezdődik Fabule cum alegoriis noviter reperte per Magistrum Gabrielem de Concorezio

I. quos pagani deos asserendo venerantur fuisse homines produntur

Vége Sed hoc a poetis totum fictum est unde deos suos ornant aliquibus figuris quos preditos ad decoris infamie plenos fuisse historice confitentur omnino n. fingendi locus vacat ubi veritas cessat. finis Telos.

XXXI.

Codex cartaceus 8^o kozonseges XV századi kis írás Argumentum incipit kezdő az első betű kiszakítva mint a címlap

Ororem falso creditum
verses munka.

XXXII.

két kisebb s újabb görög perg. kézirat
folio török módra kötve

XXXIII

Chartaceus codex folio sec. XV–XVI közönséges kézirat:

Summi Philosophi atque Theologi Alberti Magni de mirabilibus

Nyomtatott k. vek

Ambrosii Calepini Dictionarium septem linguarum Venetiis M.D.C.XXXV apud Jo. Guerillum

Description de la Grotte de Versailles a Paris de l'imprimerie Royale M.DCLXXIX nagy rézmet. képekkel a kert partioit, szobrait előállítva bőr kötés aranyzással preselve franciaország címere a koronás vert. 3 lilium

Banderius Konstantinápoly

Pótlásul

XVII-hez hozzákötve van: Incipit tabula Emilii probi de Excellentibus ducibus exterarum gentium.

Vita Miltiadis, Aristidis, Cimonis, Lysandri, Alcibiadis, Trasybuli.

Corvinianak, Mátyási codexec volnának:

1. Rufinus Itiner. Clementis
2. Eusebius de praepar Evangelica

3. Cornelius Tacitus
4. Plautus Comoed.
5. Polybius Histor.
6. Silius italicus de be.
7. Augustinus de Civitate Dei
8. Helius Spartianus
9. Theophrastus de plantis
10. Eusebii Chronicon
11. Rhetor Trapezonicus.

Az Ipolyi által leírt 33 kódex közül tehát 11 Corvina és az ismert 1869. illetve 1877. évi könyvadományokkal került az Országos Széchényi Könyvtárba (OSzK) és a Budapesti Egyetemi Könyvtárba (BEK):

Augustinus (I.),⁴⁴ Trapezuntius (XI.),⁴⁵ Eusebius Pamphili (XIII.),⁴⁶ Scriptores ... (XVII.),⁴⁷ Polybios (XVIII.),⁴⁸ Tacitus (XX.),⁴⁹ Plautus (XXI.),⁵⁰ Theophrastus (XXII.),⁵¹ Clemens (XXIII.),⁵² Eusebius Pamphili (XXIV.).⁵³ A kézirat hiányzó levele tartalmazhatta Silius Italicus művének leírását.⁵⁴

A jegyzékben szereplő további 13 kódex, bár nem Corvina, az 1877. évi adományozás útján szintén az Egyetemi Könyvtárba került:

⁴⁴ Augustinus, Aurelius: De civitate Dei libri XXII. OSzK Cod.Lat.121 (*Bibl. Corv.* 1981. 17. sz.)

⁴⁵ Trapezuntius, Georgius: Rhetoricorum libri. OSzK Cod.Lat.281 (*Bibl. Corv.* 1981. 22. sz.)

⁴⁶ Eusebius (Caesariensis) Pamphili: Chronicon cum interpretatione S. Hieronymi et superadditis Prosperi. BEK Cod.Lat.5 (*Bibl. Corv.* 1981. 9. sz.; MEZEY 5. sz.)

⁴⁷ Scriptores Historiae Augustae ... : Vitae imperatorum Romanorum – Probus, Aemilius: De excellentibus ducibus exterarum gentium. – Plinius: De imperatoribus Romanorum. BEK Cod.Lat.7 (*Bibl. Corv.* 1981. 11. sz.; MEZEY 7. sz.)

⁴⁸ Polybios: Historiarum libri I–V. e Graeco in Latinum per Nicolaum Perottum traducti, cum eiusdem introductione. OSzK Cod.Lat.234 (*Bibl. Corv.* 1981. 19. sz.)

⁴⁹ Tacitus, Publius Cornelius: Annalium libri XI–XVII. – Historiarum libri I–V. BEK Cod.Lat.9 (*Bibl. Corv.* 1981. 13. sz.; MEZEY 9. sz.)

⁵⁰ Plautus, Titus Maccius: Comoediae, quae supersunt, cum prologis et argumentis. OSzK Cod.Lat.241 (*Bibl. Corv.* 1981. 20. sz.)

⁵¹ Theophrastus: Historia plantarum. – De causis plantarum. E Graeco in Latinum traducta per Theodorum Gazam Thessalonicensem, cum praefatione eiusdem ad Nicolaum V. papam. BEK Cod.Lat.1 (*Bibl. Corv.* 1981. 5. sz.; MEZEY 1. sz.)

⁵² [Pseudo-] Clemens Romanus: Recognitionum libri X, alias Itinerarium per Rufinum presbyterum Aquilegiensem traductum. BEK Cod.Lat.3 (*Bibl. Corv.* 1981. 7. sz.; MEZEY 3. sz.)

⁵³ Eusebius (Caesariensis) Pamphili: De evangelica praeparatione, a Georgio Trapezuntio trad., cum praefatione eiusdem ad Nicolaum V. papam. BEK Cod.Lat.6 (*Bibl. Corv.* 1981. 10. sz.; MEZEY 6. sz.)

⁵⁴ Silius Italicus: De secundo bello Punico libri XVII. BEK Cod.Lat.8 (*Bibl. Corv.* 1981. 12. sz.; MEZEY 8. sz.)

Questo e lo proemio ... [Miscellanea humanistica – Código Español] (II.),⁵⁵ Historia Augusta (IX.),⁵⁶ Cicero [Miscellanea humanistica] (X.),⁵⁷ Aristoteles [Miscellanea philosophica] (XII.),⁵⁸ Simon de Ianua [Miscellanea medicalia] (XIV.),⁵⁹ Dante (XV.),⁶⁰ Speculum humanae salvationis (XVI.),⁶¹ [Panegyrici Latini XII] (XIX.),⁶² Grammatica Latina [Doctrinale] (XXV.),⁶³ Simon de Ianua [Miscellanea medicalia] (XXVI.),⁶⁴ Gabriel de Concoreggio [Fabulae] (XXX.),⁶⁵ [P. Terentius Afer] (XXXI.),⁶⁶ Albertus Magnus [De mineralibus] (XXXIII.).⁶⁷ A XIV. és XXVI. sz. kéziratok Simon de Ianua ugyanazon művével azonosíthatók (!)

Az Ipolyi jegyzékében szereplő III., XXVII., XXVIII., XXIX. és XXXII. sz. kéziratok Konstantinápolyban maradtak.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a Csontos János által citált Kubinyi- (máskor Kubinyi-Ipolyi-Henszlmann)-féle leírás nem azonos a most bemutatott Ipolyi-féle jegyzékkel, amelyet Csontos soha sem látott. Csontos szerint ugyanis a Kubinyi-féle jegyzék nem tartalmazta a bemutatott új jegyzékünkben szereplő XIII., XVII., XIX., XX., XXII., XXIV. sz. tételeket, illetve kötések leírásait.⁶⁸ A Magyarországra kerülésük előtt eredeti kötéseiktől megfosztott kódexek egykori állapotát a szakirodalom (elsőként Csontos) Dethier leírásából vette át, ám forrásunk – hasonlóan ahhoz – a kötések zömének rövid leírásait is tartalmazza és (immár csak utólag) megerősíti Dethier megállapításait. Két esetben azonban többlet információt is tartalmaz: a XVII. sz. tétel egykori kötésének Dethier nem közölte a színét,⁶⁹ jegyzékünk azonban jelzi, hogy az ívrét méretű pergamenkódexet mátyási jellegű violaszínű bársonykötés borította, továbbá a XX. sz. tétel kapcsának Ipolyi közli a rajzát, amely a kutatás számára újdonság.⁷⁰

Úgy véljük forrásaink közzététele hozzájárulhat a Corvina-könyvtár kutatástörténetének teljesebb ismeretéhez (amelyben hangsúlyos szerepet játszottak a kutatás különböző periódusaiban készült kódex-jegyzékek), hiszen annak egyik legjelentősebb mozzanatáról, az 1862. évi kutatóútról és eredményéről szolgáltat primér információkat.

⁵⁵ BEK Cod.Ital.3 (CSONTOSI 35. sz.)

⁵⁶ BEK Cod.Lat.27 (CSONTOSI 27. sz.; MEZEY 27. sz.)

⁵⁷ BEK Cod.Lat.20 (CSONTOSI 20. sz.; MEZEY 20. sz.)

⁵⁸ BEK Cod.Lat.17 (CSONTOSI 17. sz.; MEZEY 17. sz.)

⁵⁹ BEK Cod.Lat.28 (CSONTOSI 28. sz.; MEZEY 28. sz.)

⁶⁰ BEK Cod.Ital.1 (CSONTOSI 33. sz.)

⁶¹ BEK Cod.Lat.30 (CSONTOSI 30. sz.; MEZEY 30. sz.)

⁶² BEK Cod.Lat.12 (CSONTOSI 12. sz.; MEZEY 12. sz.)

⁶³ BEK Cod.Lat.24 (CSONTOSI 24. sz.; MEZEY 24. sz.)

⁶⁴ BEK Cod.Lat.28 (CSONTOSI 28. sz.; MEZEY 28. sz.)

⁶⁵ BEK Cod.Lat.21 (CSONTOSI 21. sz.; MEZEY 21. sz.)

⁶⁶ BEK Cod.Lat.31 (CSONTOSI 31. sz.; MEZEY 31. sz.)

⁶⁷ BEK Cod.Lat.14 (CSONTOSI 14. sz.; MEZEY 14. sz.)

⁶⁸ CSONTOSI 5., 7., 12., 9., 1., 6. sz.

⁶⁹ CSONTOSI 7. sz.; *Bibl. Corv.* 1981. 11. sz.

⁷⁰ CSONTOSI 9. sz.; *Bibl. Corv.* 1981. 13. sz.

ANDRÁS EMÖDI

**Sources inconnues de l'histoire de recherche de la Bibliotheca Corviniana
aux Archives Diocésaines de Nagyvárad**

L'étude publie deux manuscrits, retrouvés il y a peu aux Archives Diocésaines Catholiques Romaines de Nagyvárad (actuellement Oradea, Roumanie), qui proviennent des legs de Arnold Ipolyi (1823–1886), historien, évêque de Nagyvárad. Les deux manuscrits donnent des contributions à l'histoire de recherche de la Bibliotheca Corviniana, bibliothèque de renommée européenne, du roi Matthias I, de Hongrie (1443–1490): registres de codex de l'orientaliste A. D. Mordtmann (1811–1879), rédigés en 1850 dans le Trésor d'Istambul des Sultans, et celui rédigé au même endroit par Arnold Ipolyi au cours de son voyage de recherche en 1862. Ce dernier est d'autant plus important que parmi les codex y décrits 24 pièces (dont 11 Corvina) sont plus tard rentrées en Hongrie, et notre manuscrits en est le premier registre scientifique.

LENGYEL ANDRÁS

Hatvany Lajos Pesti Naplója (1917–1919). I.

Az 1917 januárjától 1919 márciusáig terjedő alig több mint két esztendő rövid, de saját karakterű önálló szakasz a *Pesti Napló* sok évtizedes történetében.¹ E szakasz sajátosságai kétségkívül jórészt a lapot ekkor tulajdonló Hatvany Lajos (1880–1961) báró² személyes ambíciójából fakadtak, de ezt az ambíciót hiba lenne egy gazdag ember pénz-szóró magánpassziójaként kezelni. Hatvany ambíciója ugyanis, pénze s aktivitása következtében, a lap modernizációját, személyi és strukturális megújítását eredményezte – lényegében e változások készítették föl a lapot arra, hogy utóbb, Miklós Andor tulajdonába kerülve, az akkori idők legjelentősebb magyar sajtóirodalmának, az *Est-lapok*nak egyik tartóoszlopa legyen. Hatvany, a „cukorbáró”, persze nem volt igazi, professzionális újságíró, alkata és vonzalmi inkább politizáló irodalmárrá, semmint hagyományos értelemben vett újságíróvá tették. De laptulajdonosi, majd főszerkesztői szerepét komolyan vette, s időt, pénzt s energiát nem kímélve dolgozott azon, hogy a nagy hagyományú, de erősen elszűrűlt *Pesti Napló*ból elképzelései szerinti modern, jó lap legyen. Kétségtelen, a *Pesti Napló*nak így lett egy, a szokásosnál erősebb irodalmi színezete, s ez a „báró” keze (és pénze) nyomát mutatja, de a *Napló*, mint újság is, amely a folyó élet sodrában megjelenve nap mint nap informál és orientál, legalább olyan színvonalas volt. A szerkesztőségben dolgozó tekintélyes számú író ellenére sem lehet pusztá „irodalmárkodásnak” tekinteni mindazt, amit a *Napló* e két évben produkált.

¹ A lap történetének monográfiája még megírásra vár. A sajtótörténeti szituáció megértéséhez jó vázlat: KÓKAY György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor: *A magyar sajtó története*. Bp. é. n., közelebbről: 162–163. A korábbi, vegyes értékű irodalmat regisztrálja: *A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1705–1945)*. Összeáll. JÓZSEF Farkas, KÓKAY György, SINKA Erzsébet, H. TÖRÖ Györgyi, szerk. JÓZSEF Farkas. Bp. 1972. 150–153, 241–242.

² Hatvanyról I. NAGY Sz. Péter: *Hatvany Lajos*. Bp. 1993.

A lap átvétele

A *Pesti Napló* élén, főszerkesztőként 1917 elején Surányi József (1862–1918) állt³, aki mint a lapot kiadó részvénytársaság többségi részvényeinek birtokosa, a lap tényleges tulajdonosa is volt. Ekkor, mint az egykori híradásokból kiderül, valóságos irányítómunkát már nem végzett, a tényleges irányítás a felelős szerkesztő, a rutinos, de jellegtelen, „szürke” Liptai Imre (1876–1927)⁴ kezében volt. A lap igazgatója, az anyagi ügyek tényleges bonyolítója pedig Vári Dezső volt – Liptai is, Vári is Surányi bizalmi embereinek számítottak. Valamikor 1916 végén merült föl a terv, hogy a betegeskedő, fia halála miatt lelkileg is összeroppan, de egyébként kitűnő üzletember hírében álló Surányi eladja lapját. A tulajdonosváltáshoz vezető tárgyalások, egyáltalán az adásvétel részletei nem ismertek. Annyi bizonyos, 1917. január 13-án, a „Napi hírek” rovatban, közvetlenül az időjárási előrejelzés alatt, a 9. oldalon a főszerkesztő-tulajdonos elbúcsúzott az olvasóktól, „Surányi József udvari tanácsos, lapunk főszerkesztője a következő sorokat intézi a Pesti Napló olvasóihoz” fölvezetéssel:

„A mai napon elbúcsúztam a Pesti Napló olvasóitól, a laptól, amelynek tizenöt évig tulajdonosa és főszerkesztője voltam. Rendkívüli idők múltak el a nemzet felett, rendkívüli időkét élünk ma is, a Pesti Napló azonban e tizenöt év alatt irányában, meggyőződéseiben, elvhűségében nem változott. A hitem a régi, az ideáлизmusomon sem esett csorba vagy rozsdá, de az egészséget megviselték a küzdelmek és az izgalmak és a háború engem is leterített, mint annyi más apát, aki daliás harcos kedvű fiát a hazának áldozta.

Vannak sebek, amikre nincs orvosság, vannak sebek, amiket nem gyógyít, de ronszol az idő. Másfél esztendeje érzem, hogy büszkeségem, gyönyörűségem, munkás életem szép ajándéka, a Pesti Napló semmi hasznomat nem veheti, betegsége és bánatom annyira lefoglal, hogy nincs időm, erőm a lappal törődni, a lapért dolgozni, együtt élni a lappal.

Ezért váltam meg a Pesti Naplótól, amely a mai napon új tulajdonost kapott, aki friss erővel, ambícióval igyekszik majd tovább fejleszteni, amit mi cselekedtünk, akik a lap felvirágoztatásához, nagyságához, népszerűségéhez, csekély tehetségünk szerint hozzájárultunk valamelyest.

Új tulajdonost kap a Pesti Napló, de kitűnő szerkesztőtársam és barátom, Liptai Imre továbbra is a helyén marad, úgyszintén tevékeny és buzgó igazgatótársam, Vári Dezső, ami biztosítja azt, hogy a lap kemény, meg nem alkuvó, ellenzéki iránya, a nemzeti demokrácia kiépítésére irányuló munkássága az marad, ami volt, nem változik.

Mint fiatal, tetterős férfiú léptem a Pesti Napló kötelékébe és mint meglett ember mondok elérzékenyült szívvel búcsút a lap olvasóinak, szerkesztőségének és kiadóhivatalának. A Pesti Napló elvesztett, mint tulajdonosát, főszerkesztőjét, de mint szeretetteljes hívét és hűséges olvasóját megtart, amíg élek.”

³ Surányiról I. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIII.* Bp. 1909. 124–125., LENGYEL Géza: *Magyar újságmágnások.* Bp. 1963. 74–82., 89–90., valamint: [LAKATOS László] L.L.: *Surányi József.* = Pesti Napló 1918. júl. 18. 7–8., *Surányi József meghalt.* = Pesti Napló 1918. júl. 18. 10., gyászjelentése: Pesti Napló 1918. júl. 19. 10.

⁴ Liptairól I. *Új magyar irodalmi lexikon. II.* Főszerk. PÉTER László. Bp. 1994. 1227–1228.

E búcsúlevél nem mondja meg, ki lett az új tulajdonos, s a szerkesztőség Surányit búcsúztató, tevékenységét méltató sorai sem szólnak erről. Új főszerkesztő neve sem került föl a lapra (e poszt egy ideig még üres maradt), s az impresszumban a kiadó is a *Pesti Napló* részvénytársaság maradt. Ma már tudjuk azonban, hogy az új tulajdonos Hatvany Lajos, a vételi procedúra lebonyolítója pedig a Hatvany-Deutsch cég volt. Lengyel Géza, aki ez időben a *Pesti Napló* szerkesztőségében dolgozott, s a *Magyar újságmágnások* (1963) című könyve írásakor még magával Hatvany Lajossal is konzultálhatott a részletekről, úgy tudja: az ügylet lebonyolítója Hatvany sógora, Hirsch Albert, valamint bizalmasa, Herz Henrik volt. Hatvany Lajos ekkor „már nem emlékezett rá pontosan, hogy mennyi volt a vételár, de úgy tudta, hogy igen-igen jelentékeny összeg”⁵. Mindez Hatvany nagyvonalúságát és Surányi üzleti érzékét dicséri. A „báró” személyét a nyilvánosság elől ugyan elfödte az az üzleti konstrukció, amelyet Hirsch Alberték kidolgoztak, s amely továbbra is részvénytársaságként működött, a hír azonban az irodalmi világban gyorsan elterjedt. Kaffka Margit, aki ez időben férje mellett, Temesváron élt, már január 18-án így írt Hatvanynak: „Szívből gratulálok a jó vásárhoz, melyről már itt is hallottam – és örülök, hogy rám emlékezett mint íróra is, mint régi barátira is.”⁶ Majd később, nyíltan is fölveti: „Nagyon szeretnék egyébként beszélni egyszer magával; főleg a lapról és annak szándékairól”⁷. Január 19-én Tóth Árpád Debrecenből írja Hatvanynak: „Ami a Pesti Naplót illeti, örömmel állok a rendelkezésére”⁸, majd, konkrétabban is: „Nagy Zoltántól, aki a napokban Pesten járt, hallom, mily kitűnő embereket szegődtetnek a laphoz, Kosztolányit, Karinthyt, öröm csak rágondolni is. Végre lesz egy kitűnő napilapunk! Adja isten, hogy Ön kitarson a lapnál, irányító munkásságától remek eredményeket várok.”⁹ Bródy Sándor pedig, egy keltezetlen, de ugyancsak ekkortájt írott levelében így reagált a vásárlásra: „Örülök a dolognak, bizonyosnak tartom, hogy magának gyönyörűsége és haszna lesz belőle. Ez az, ami magának kellett. A P. N. így is, ma is erősen különb a többi napilapnál, egyévi munka és befektetés – ... legyűrheti a P. Hirlapot. Üzletileg is jó a dolog.”¹⁰ S jellemző, hogy még Babits Mihály is, aki szintén tudott a vásárlásról, egyik – sajnos keltezetlen – levelében hasonlóképpen fogadta hírt: „Engedje meg, hogy ez alkalommal kifejezzem örömömet azon, hogy egy nagy lap vezetését átvette: kétségkívül nyereség lesz ez az irodalom számára is!”¹¹

⁵ LENGYEL Géza: i. m. 90.

⁶ *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Szerk. HATVANY Lajosné. Bp. 1967. 217.

⁷ *Levelek*, i. m. 217.

⁸ *Levelek*, i. m. 217.

⁹ *Levelek*, i. m. 218.

¹⁰ *Levelek*, i. m. 219.

¹¹ *Levelek*, i. m. 221.

Az átmenet ideje

1917 elején a *Pesti Napló* elszürkült, megfáradt lap képét mutatta. Ez nyilván összefüggött a főszerkesztő-tulajdonos, Surányi József betegségével, a szerkesztésből való kikapcsolódásával, a háborús körülmények – egyebek közt papírhányt is produkáló – hatásaival, s a lehetőségeket behatárolta a szerkesztőség összetétele is: az igazán kreatív munkatársak korlátozott száma. Ezen a helyzeten a tulajdonosváltás, a lapnak Hatvany Lajos kezébe kerülése nem azonnal s nem egy csapásra változtatott. Egy ideig formálisan maga Hatvany nem is vette át a lap irányítását, a *Napló* tényleges irányítója – legalábbis a napi ügyeket illetően – a régi felelős szerkesztő, Liptai Imre maradt: Hatvany a jelek szerint csak az irodalmi irányítást¹² vette a kezébe. Ennek a jeleként fogható föl, hogy az első változások irodalmi jellegűek voltak. Hatvany a régiek mellé új munkatársakat szerződtetett, így mindjárt megszerezte pl. a *Napló*-nak a Tóth Árpád emlegette Kosztolányi Dezsőt és Karinthy Frigyeszt, akik nemcsak elsőrendű irodalmárok voltak, de újságíróknak is jelentékenyek. S nagy gondot fordított az írói gárda megnyerésére is: külsősként, de szerződéssel a laphoz kötve őket. E vonatkozásban, levelezése tanulsága szerint, Adytól Kaffka Margiton át Tóth Árpádig, vagy éppen Babits Mihályig tekintélyes névsor lenne adható. Az új írógárda föltünése legelőször is a versrovatban mutatkozott meg. A tulajdonosváltás (1917. jan. 13.) előtti s utáni versanyag össze sem hasonlítható: a Hatvany-éra költői olyanok, mint pl. Ady, Babits, Kosztolányi, Szép Ernő, Karinthy, Tóth Árpád – a Nyugatnak is büszkeségei. S nemcsak a nevek nagyok, a versek maguk is jelentősek, az újonnan „beszervezettek” mindegyike reprezentatív verssel jelentkezett a *Napló* hasábjain.¹³ A változás egészében mégis lassú és részleges volt. Egy ideig még a régi szerzők „futottak” tovább. Nemcsak a svájci tudósító, Cobor Péter folytatta még egy ideig munkáját, nemcsak olyan szürkébb munkatársak írtak továbbra is a lapba, mint pl. Bakos Tibor vagy Lendvai István (előbbi utóbb is a szerkesztőség tagja maradt), a politikai publicisztika jellegadó „nevei” (Pető Sándor, Vázsonyi Vilmos) is maradtak még egy ideig.¹⁴ (Vázsonyi később, miniszterként, a lap ellenfele, bírálat tárgya lett.) 1917 januárjában és februárjában a lap szerkezetileg sem állt még össze, s az új profil kialakulását – visszafogva Hatvany irodalmi ambícióját – a papírkorlátozás, a lap terjedelmének kényszerű csökkentése is nehezítette. A békeidők nagy terjedelmű, vasárnap 32 oldalt is elérő lapszámai vékonyabbak lettek,

¹² Egy Babits Mihályhoz írott, 1917. februári levelében maga Hatvany ír arról, hogy ő „a Pesti Napló irodalmi rovatát” vezeti. Vö. *Hatvany Lajos levelei*. Vál. és szöveggond. HATVANY Lajosné és ROZSICS István. Bp. 1985. 304.

¹³ 1917. január 19. és febr. 20. közt pl. egyebek közt a következők publikáltak verset a lapban: Kosztolányi (jan. 19., jan. 26., febr. 1., febr. 8.), Ady (jan. 25., febr. 10.), Babits (jan. 30., febr. 4., febr. 20.), Somlyó Zoltán (febr. 1., febr. 13.), Lesznai Anna (febr. 2.), Szép Ernő (febr. 6.), Tóth Árpád (febr. 9.), Karinthy (febr. 16.).

¹⁴ Pető Sándor pl. még hónapokkal később is szerepelt a lapban; egyik tárcáját (*Mme Stël a németekről*) 1917. máj. 11-én közzölték.

s a hétköznapi 12, vasárnapi 16 oldal körül állandósultak. E kezdeti felemás helyzet lenyomata, hogy a tárcarovat, amely mint „olvasmány” az irodalmi igények legfőbb kielégítője volt, rendszertelenül jelent meg, bizonyos írások pedig, amelyek jellegüknél fogva ide lettek volna besorolhatók, mint pl. a „külsős” Schöpflin Aladár „magyar arcképei” s más cikkei, a laptest legkülönfélébb helyein, ötletszerűen betördelve jelentek meg. A „regény”, amelyet a *Napló* akkori szokás szerint folytatásokban közölt, s így egy-két hónapig folyamatos anyagot adott, szintén „kifutott” még. (A lap átvételekor egy „névtelen” külföldi szerző irodalmi érték nélküli fordított műve folyt; ezt, amikor a közlés a regény végére ért, már magyar szerző populáris, de színvonalas produkciója váltotta. A Hatvany-éra első, már saját választást tükröző regénye Gábor Andor *Doktor Senkije* lett.¹⁵ Az új érában Gábor egyébként más vonatkozásban is akceptált szerzője volt a lapnak: cikkel, verssel, versfordítással is föltűnt.) A váltás utáni első idők legfőbb előremutató vonása két mozzanatban jelölhető meg. Az egyik: Hatvany – ha már saját lapja volt – szerepelt is akart abban, s írásai szinte kezdettől föltűntek az új *Napló*ban. Irodalmi igényű tárcák, színházi kritikák, majd – igaz, már a kialakult föllálás körülményei közt – terjedelmes műveinek részletekben való publikálása még irodalmi ambíciója számlájára írható. De glosszái és politikai jellegű megnyilatkozásai már a politikacsinalás igényéről árulkodnak. Már az első időkben is föl-föltűnik, ami később általános lesz: a vezércikkek egy részét maga a tulajdonos írja. A másik mozzanat, ami e vonatkozásban megemlíendő az, hogy viszonylag hamar összeállt az a szűkebb gárda, amely a lap kulturális karakterét meghatározta. Az újak: Karinthy és Kosztolányi mellett itt elsősorban Harsányi Zsoltot, Lakatos Lászlót és Szini Gyulát kell megemlíteni. E csoport közös jellemzője, hogy valamennyien írók voltak, nem is akármilyenek (a maga idejében Harsányi is népszerű, valóságos közönségigényt kielégítő, „jegyzett” írónak számított), ám szorosan vett irodalmi produkciójuk mellett olyan műfajokat is műveltek, amelyeket az aktualitás-igény s az újságszerűség követelményei alakítottak ki, ugyanakkor hatásuk jórészt az írói kvalitásokból fakadt: az egyéni látásból, a képzeletgazdagságból, az írni tudásból. Ebben a gárdában, az egyéni kvalitásoknak megfelelően, elsősorban Karinthy és Kosztolányi játszott vezető szerepet – közülük is Karinthy volt a buzgóbb, s ő kezdte el korábban saját rovatai (pl. A függöny előtt) kialakítását is. (Sajnos, az egyelőre nem tudható, hogy névtelenül ki mit írt. Pedig a dolog jellegéből adódik, hogy Karinthynek is, Kosztolányinak is szükségképpen volt olyan feladata, amelyik névtelen írásokban realizálódott. Ezek, pl. a névtelen vezércikkek azonosítása későbbi, s egyáltalán nem könnyű feladat.) Az a műfaj, a rövid, egy hasáb körüli (olykor még rövidebb) rajz, amely tárgyát a folyó élet aktualitásaiból meríti, de nem közvetlen politikuma, hanem a dolgok fölszíne alá hatoló látásmódja révén érdekes, művelői kvalitásán áll vagy bukik. S mivel Kosztolányi és Karinthy kvalitása kétségszű volt, ráadásul Karinthy egy ironikus perspektívát is érvényesített írásaiban, e műfaj javának érvényessége nem múlt el egyik napról a másikra.

¹⁵ Gábor Andor regényét 1917. március 28-ától közölte a lap.

A „föllállt” szerkesztőség összetétele; vezetése

A *Napló* igazi átalakulása a szerkesztőség belső, személyi összetételének átrendeződésével, az új szerepkörök kialakulásával történt meg. Ezt a folyamatot nyomon követni nem egyszerű, hiszen – a kor hírlapi gyakorlatához híven – a *Napló*-ban megjelent írásoknak is csak kisebbik hányada van névvel vagy szignóval megjelölve, s a jegyzett írásoknak egy része is szerkesztőségen kívüliektől származik: ezek vagy alkalmilag szerepeltek egy-egy írással a lapban, vagy bizonyos számú írásra szerződöttetett külsősök voltak, mint pl. Kaffka Margit. (Utóbbi csoportba elsősorban a tárcarovat szerkesztőségen kívüli, szerződöttetett írói tartoztak.) Szerencsénkre a budapesti újságírók egyesületének 1918-ra kiadott évkönyve összeállítást közölt a nagy pesti lapokról, s ebben a *Pesti Naplóról* Szini Gyula írt.¹⁶ Írása, amely – humoros formában, egy-egy vonást karikírozva – a szerkesztőség fölötti „seregszámhá”-nak tekinthető, a szerkesztőség minden tagjáról szól egy-egy utalás erejéig, s így rekonstruálhatóvá teszi az 1917 végi, 1918 eleji föllállást. Eszerint a *Napló* gárdája ekkor már így alakult: A főszerkesztő s laptulajdonos „a báró”, azaz Hatvany Lajos volt (formálisan, impresszumban is föltüntetve csak 1918. február 24-étől jegyezte főszerkesztőként a lapot). A napi ügyeket összefogó, aprómunkával is foglalkozó szerkesztő Liptai Imre maradt, valóságos befolyása azonban nem mérhető föl. (Lengyel Géza szerint szürkeségével kirírt a többiek közül, 1918 vége felé gyakorlatilag meg is váltak tőle.) A napi ügyeket ténylegesen szervező, a szerkesztőségi fegyelmet erélyesen fönntartó segédszerkesztő Lukács Gusztáv Jenő volt – Szini leírásából kiderül, hogy ő még Hatvany ellenében is érvényesítette a munkatársakkal szembeni szigort. Mondhatnánk, ő volt a szerkesztőség „korbácsos” embere. Írni gyakorlatilag nem írt a lapba. A munkatársi gárda legnevesebb tagjai (s ez már jórészt Hatvany ambíciójának az eredménye) kétségekívül az írók voltak. Közülük magasan kiemelkedett a már Hatvany szerződöttette Karinthy és Kosztolányi. De e típusba tartozott a nyelveket beszélő, művelt, az újságírásban is otthonos Szini Gyula (akit Hatvany még Surányitól „örökölt”), maga is a *Nyugat* szerzője. Az ugyancsak művelt, rutinos, „öreg” Londecs Elek, a saját olvasóközönséggel bíró, népszerű, de tagadhatatlanul kommersziális Harsányi Zsolt, a konzervatív ízlést kiszolgáló, íróként is termékeny Szomaházy István, vagy az újságíróként s íróként egyaránt megbízható színvonalon produkáló Lakatos László. Az irodalom s így az írók világához tartozott még a munkatársak közül Feleky Géza, Lengyel Géza és Tábori Kornél is, de ők – műveltségük és tájékozottságuk ellenére – már inkább az irodalom zszurnalisztikusabb övezeteiben mozogtak igazán otthonosan. A vezércikkeket, Szini szerint, Feleky Géza, Lakatos László és Lengyel Géza írta, de tudjuk, mert maga a lap anyaga tanúsítja, hogy Hatvany ugyancsak írt ilyen cikkeket (ő szignálta is írásait, így azok azonosíthatók). S szövegkritikai megfontolások alapján állítható, hogy bár névtelenül,

¹⁶ SZINI Gyula: *Pesti Napló*. In: *Budapesti Újságírók Egyesülete Jubiláris almanach* [Bp. 1918.] 114–122.

de Kosztolányi is jeleskedett e műfajban. Mellettük a munkatársak többsége már „szürkébb”, ismeretlenebb „név”, de a napi újságírás terhét jórészt mégis ők hordozták: Dr. Szilágyi Hugó, aki a fővárosi rovat vezetője volt, Dr. Szegő Elemér, aki a közgazdasági rovatot irányította s komoly súllyal bírt, Tölgy László, aki a lap „politikusi” közé tartozott (s – ez csak mint érdekesség említhető meg – a József Attila-életrajzból ismert Gyömrői Editnek volt a férje, portréját pedig Moholy-Nagy László festette meg). Ugyanebbe a csoportba tartozott a hasznos és nélkülözhetetlen, a maguk módján a lap alapkarakterét is megadó cikkek sorát jegyző Diószeghy Tibor, Kardos István, Losonczy Zoltán, Bakos Tibor, vagy a munkájával szintén jelen levő, de a napi feladatokba belesüllyedő s így nehezebben azonosítható Herczeg Géza, Olty Antal, Balla Ernő. De fontos szerepe volt a gazdasági rovat anyagait író Balkányi Bélának és Bodó Pálnak; a zenei rovat vezetőjének, az egész rovatot jórészt maga író Kacsóh Pongrácnak (akit ma zeneszerzőként ismerünk!), a színház rovat mindenésének, Kulinyi Ernőnek (akit szintén a könnyű műfaj egyik termékeny szerzőjeként tartunk számon) is. Külön kasztot alkottak a külföldi tudósítók, akik ugyan fizikai valójukban távol voltak a szerkesztőségtől, de nagyon is a laphoz tartoztak. A hírszolgáltatás, amelyet magas szinten végeztek, a háborús körülmények között kivált fölértékelte őket, hiszen anyagaik ablakot nyitottak az egyébként háború tagolta nagyvilágra. Szini a berlini tudósítót, Holländer Sándort említi meg, s Lendvay Károlyt, de magából a lapból tudjuk, hogy mások, így pl. dr. Glück Károly és dr. Szabó István is e gárdához tartozott. 1918 elején új, fiatal munkatársként szerepel Szini szemléjében Jakobovics Jenő és dr. Szőke Sándor; az is tudható, hogy ekkor a szerkesztői üzenetek s a löversenytippek gazdája Zettner Ödön volt, s a szerkesztőséghez tartozott, bár szoros értelemben nem volt újságírónak tekinthető a fordító Réti Vilmos és a rajzoló Boriss László. (Mindkét utóbbi munkatárs szerepe a hírszolgáltatásban volt fontos és nélkülözhetetlen. Munkakörük léte a szerkesztőségen belüli szerepkörök differenciálódásának és szakszerűsödésének a jele.) Réti a külföldről érkező anyagokat, pl. politikusok beszédeit fordította több nyelvről is, Boriss pedig a háborús eseményeket bemutató térképvázlatokat készítette, valamint más, grafikus igényű munkákat végzett a lap számára.

A szerkesztőség összetételének ez a mégoly hevenyészett vázlata is több mindent elárul. Jelzi mindenekelőtt azt, hogy a *Napló* szerkesztősége a kor magyar viszonyaihoz mérten jelentős létszámú, nagy szerkesztőség volt. Valamilyen szerepkörben a szorosan vett lapcsinálás több mint harminc főt foglalkoztatott. Az is figyelemre méltó, hogy e gárdában jelentős a kreatív munkatársak aránya, az összlétszám több mint egyharmada pl. professzionális író volt – s akkor még nem számítottak e körbe azokat, akik – mint pl. Bodó Pál – maguk is írói ambíciókat melengettek, de igazi írók később sem lettek, vagy – mint Kacsóh és Kulinyi – inkább más művészeti területek képviselőinek tekinthetők. Az úgynevezett írni tudás e típusnak csak egyik jellemzője volt, valójában széleskörűen művelt, nyelveket beszélő, több tudásterületen is otthonosan mozgó emberekről volt szó. Lengyel Géza, saját tapasztalatairól beszámolva, megjegyzi, hogy a vezető munkatársaktól – egyéb kvalitásokon túl – megkívánták egy vagy két idegen nyelv használatát,

a külföldi sajtó rendszeres olvasását. S nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a munkatársak közül jó néhányan doktori címmel is rendelkeztek.

Ha ehhez a gárdához hozzászámítjuk azokat az írókat, akik nem voltak a szerkesztőség tagjai, de akik – Szini szerint – már-már hozzátartoztak a *Napló*hoz (Bródy Sándor, Csathó Kálmán, Hevesi Sándor, Gábor Andor, Szép Ernő, Szomory Dezső, Farkas Imre), illetve mindazokat, akik kisebb-nagyobb rendszerességgel tárcát írtak a lapnak, akkor egy igen erős irodalmi s kulturális szín jelenlétét érzékelhetjük.

Az infrastrukturális háttér

A Surányi-érában a *Pesti Napló* szerkesztősége a Vilmos császár úton volt, a lapot pedig a Nap Nyomda Részvénytársaság nyomdájában nyomták. A Hatvany-érában bekövetkező változások s fejlesztések jele, hogy ez az örökölt helyzet nem sokáig maradt fenn. A lap előállítására már 1917. május 14-én átkerült egy másik, nagyobb teljesítményű, jobb nyomdába. A lap aznapi impresszuma jelzi is ezt a változást: „Nyomatott az »Újságüzem« könyvkiadó- és nyomda r.-t. körforgógépein, Budapest, Röck Szilárd-utca 9. Telefon: József 5–93. és József 33–65.” A lap nyomása ezzel valóban tisztább, szebb lett, a tipográfiai kép pedig rendezettebb. Hogy e nyomdaváltás milyen költségekkel járt, s milyen anyagi kondíciókat igényelt fönntartása, nem tudjuk; ennek tisztázása a későbbi kutatás feladata. Háttérben nyilvánvalóan a Hatvany-Deutsch cég tőkeereje állott. S minden jel szerint erre vezethető vissza a székház-épület cseréje is, pontosabban a szerkesztőségnek és a kiadóhivatalnak egy új, nagyobb és korszerűbb épületbe való költözése. Erre 1917. augusztus elején került sor, de a beruházások volumenéből következtetve valószínű, hogy a költözés terve már a tulajdonosváltáskor fölmerült, s készült rá. A lap augusztus 5-i száma adta hírül, hogy: „A Pesti Napló hétfőn [azaz: 6-án] új helyiségébe költözik.” (15.) Ugyanekkor számoltak be arról is, hogy: „Szerkesztőségünk hétfőtől kezdve a Rákóczi-út 18. számú modern palotában lesz. Kiadóhivatalunk – technikai akadályok miatt – rövid ideig még régi helyiségünkben marad.” S hogy milyen az új „otthon”? – erről is szól, dicsekedve, a híradás:

„Minden módot és minden eszközt megteremtettünk ahhoz, hogy hírszolgálatunk teljes erejével érvényesülhessen. Kiváló művészek tervezték a berendezést és a legkifűnőbb műiparosok dolgozták ki a terveket. Gondot fordítottunk arra, hogy új otthonunkban művészi ízlés érvényesüljön és emellett a modern technika minden vívmányával felszerelten szolgálja munkánkat, amelyet a háború ezer korlátja megnehezít.”

A technikai fejlesztés egyik eleme a telefonösszeköttetés átszervezése, radikális bővítése volt:

„telefonszámaink is megváltoznak. József 62–30, József 62–31 és József 62–32 telefonszámaink már működésbe vannak. József 62–33, József 62–34, József 62–35 és József 62–36 telefonszámaink állomásait harminckét mellékállomással most szerelik föl, ezek csupán néhány nap múlva lesznek használhatók.”

Az új épületbe költözés nyilvánvalóan a reprezentálást is szolgálta, de nemcsak azt. A fejlesztés, amibe Hatvanyék belekezdtek, maga is megkövetelte az infrastruktúra bővítését, korszerűsítését. Ez kiderül abból, amivel maga a lap indokolta a költözést:

„Elhagyjuk a régi, megszokott szerkesztőségi helyet, amelynek falai közé ma már nem tud beleilleszkedni az a hatalmas lendület, amely rohamos fejlődésnek vitte a Pesti Napló-t. Hírszolgálatunk kiterjedése, munkánk hallatlan megnövekedése mulhatatlanul szükségessé tette, hogy új, nagyméretű szerkesztőségbe vigyük át munkánkat és ezzel is világvárosi méretek alapjait vessük meg.”

Természetesen ez az érvelés nemcsak híradás a történekről, önreklám is. A lényeg, a tendencia azonban bizonyosan hiteles e leírásban.

A költözés befejezésére hamarosan sor is került. A lap 1917. augusztus 17-én, „A Pesti Napló új helyiségei” címmel adta tudtul ezt:

„Mint már megírtuk, a Pesti Napló szerkesztősége augusztus elején új helyiségeibe költözött, a Rákóczi-út 18. számú házba. A szerkesztőséget most követte a kiadóhivatal is, mely néhány napig még, az átalakítási munkálatok miatt, a régi helyiségben működött. Ezzel teljesen be van fejezve a költözködés s a Pesti Napló minden helyisége, szerkesztősége és egész kiadóhivatala is a Rákóczi-út 18. szám alatt van.”

A régi cím s a régi telefonszámok ezzel érvényüket veszítették. Ebből a hírből derül ki, hogy a már korábban beharangozott, s most már egészében működni kezdő telefonvonalak hogyan oszlottak meg a szerkesztőségen belül. A József 62–32 a felelős szerkesztő, azaz Liptai Imre száma volt, a 62–30 az igazgatóé, azaz Vári Dezsőé, a 62–33, 62–34, 62–35 és a 62–36 pedig a „Pesti Napló szerkesztőségének és kiadóhivatalának központja 33 mellékállomással”. A munkatársakat tehát az utóbbi négy számon lehetett hívni, s arról a számról kapcsolták azt a mellékállomást, amelyen az illető újságíró elérhető volt.

A lap helyiségeiről, kis erőfeszítéssel, Szini Gyula már idézett cikkéből¹⁷ lehet némi képet alkotni. Ami bizonyos: az épületbe egy portáson keresztül lehetett bejutni, aki portásfülkében, telefonnal felszerelve örködött a szerkesztőség fölött (114.). A felelős szerkesztőnek, Liptai Imrének külön szobája volt (115.), s külön szoba jutott Hatvany Lajosnak is (118.). A munkatársak több, de pontosan meg nem határozható számú szobában helyezkedtek el. Annyi azért kiderül a leírásból, hogy volt egy szobája „a politikusoknak”, azaz a politikai témáról író újságíróknak (itt, mások mellett, pl. Tölgy László dolgozott) (116.), külön szobája volt dr. Szegő Elemérnek, aki, munkaköréből következően, fontos gazdasági tárgyalásokat is folytatott, s egy másik szoba az ő embereié, Balkányi Béláé és Bodó Pálé volt (ez volt a „közgazdászok szobája”) (120.). A zene, ill. színház rovat két munkatársának, Kacsóh Pongrácnak és Kulinyi Ernőnek szintén együtt jutott egy

¹⁷ Vö. a 16. sz. jegyzetben leíratokkal.

közös szoba (120.). Lehetséges, hogy a nevesebbek közül más munkatársak is így, kettesével voltak elhelyezve. Talán ilyen két asztalos, közös helyiségben dolgozhatott Kosztolányi és Karinthy is. Ez azonban inkább csak sejtés, Szini leírásából csak az derül ki, hogy biztosan volt egy nagyobb szerkesztőségi szoba is, „karzattal” (119.); ez afféle központi terem lehetett. A szerkesztőségen belül külön szobája volt a gépíróknak is, akik éjfélig dolgoztak (118.), a vezércikkírók (pl. Lakatos, Feleky, Lengyel) nekik diktálták cikkeiket. (Csak zárójelben jegyzendő meg, hogy a cikkeket az újságírók többnyire maguk „körmölték”, tehát nem gépbe írták, de valószínű, hogy – már csak az előzetes cenzúra megkövetelte kézirat ellenőrzés miatt is – a kézzel írott cikkek egy része, pl. a politikailag kényesebb hosszabb szövegek a gépírókhöz kerültek, s cenzúráztatni már a legépelt kéziratot vitték.) Szini leírásából nem egyértelmű, elfértek-e egy szobába a gépírók. Ha ők nem több szobában dolgoztak, akkor az a valószínű, hogy a vezércikkírók egyike-másika, pl. a Szini emlegette Lakatos László a saját szobájában diktálta gépbe cikkét.

Szini elszórt utalásaiból az is kiderül, hogy az újságíróknak ún. amerikai íróasztaluk volt, minden asztalon telefonkészülék állt. Szini a „mellékek” kapcsán „százas kapcsolót” emleget (122–123.), amelyet egy „szép hölgy kapcsol”. Ez a százas szám valószínűleg csak a kapcsolótábla potenciális teljesítményét jelölte (a beköltözköztetésekor még csak 33 mellék működött), de nem kizárt, hogy 1918 elejére ezt a 33 mellékletet 100-ra fejlesztették föl. (Az bizonyos, a *Napló* oly jelentős üzletfele volt a teleföntársaságnak, hogy mint „komoly” üzletfélnek, Hatvany Lajosnak protekciója volt náluk. Hatvany levelezéséből kiderül, hogy jó embereinek, pl. Bajor Gizinek a telefonügyeit ő intézte el.¹⁸ A nagy színésznő, amikor ilyesféle gondja volt, tőle kért s kapott segítséget.) A külföldi tudósítások vétele mindenképpen komoly távközlési infrastruktúrát igényelt. A rendszeres kapcsolattartás e nélkül elképzelhetetlen lett volna.

Szini leírásából kiderül, a szerkesztőség őrizte a *Pesti Napló* régi, bekötött példányainak teljes sorozatát – akkor már közel hetven évfolyamot. Hogy a konkurens lapok régebbi példányait megőrizték-e, nem tudjuk, valószínűleg nem. De saját archívumuk, sajtókiváogat-gyűjteményük volt: „a betűrendes anyaggyűjtemény porlepte cikkei”-ről, a bennük való keresésről Szini írása külön megemlékezik, sőt arra is utal, hogy vannak szerkesztőségek, ahol nem az ő rendszerük él, hanem az úgynevezett svéd rendszer, amely fontosság szerinti sorrendben tárolja a kivágatokat (118.). Érdekes lenne tudni, ez a „betűrendes anyaggyűjtemény” időben milyen messzire nyúlt vissza, azaz mikortól kezdték építeni a rendszert. Természetesen mind a régi példányokat, mind a kivágatokat nem öncélúan tárolták. Ezeket egy-egy megírandó cikk anyaggyűjtéséhez használták.

¹⁸ Vö. Hatvany és Bajor Gizi 1917. decemberi levélváltását: *Hatvany levelei*, i. m. 306.

A lap általános jellemzése

Az „összeállt” lap jellegzetességei viszonylag jól fölmérhetők. Az irodalmi ambíció, amely Hatvany legfőbb jellemzője volt, a körülmények hatására egyensúlyba került az újságszerző funkciókkal. Verset a lap már nem vagy csak nagyon-nagyon ritkán közölt (ez nyilván a papírkorlátozás következménye), de erős, minden nap jelentkező, folyamatosan élő tárcarovat szerveződött. E rovat, amely a „vonal alatt”, azaz a szedéstükröt egy léniával formálisan is kettéosztó felület alsó harmadában, a közéleti-politikai aktualitások alatti részbe lett betördelve, s a 2–4. oldalakon is folytatódott – a magyar újságírói tradícióhoz igazodva, „olvasmányt” adott. A tárcarovat írásai így főleg novellák voltak, olykor kisregények vagy valamely hosszabb mű folytatásokban közölt részletei (ez utóbbira Hatvany regényes korrajzai,¹⁹ s Szomaházy István egyik regénye²⁰ lehet a példa). Ez a forma meglehetősen szabadságot adott az íróknak, a hagyományos novellaforma mellett dramatizált jelenetekre, sőt – mint Kosztolányi esetében – még verses bábjátékokra is volt példa. A fikciós szövegek mellett azonban olykor más jellegű írások is megjelentek e rovatban, így pl. írói arcképek, könyv- és színházi kritikák, művelődéstörténeti cikkek. Erős lett a folytatásos regényt közlő rovat is. Itt, a Hatvany-érában, Gábor Andor már említett műve mellett olyan klasszikus regény is napvilágot látott, mint Szép Ernő *Lila ákáca*, de említést érdemel Lakatos László vagy Szini Gyula produkciója is²¹ (utóbbi ide fordítást adott). A lap színházi, zenei és könyvkritikákat is közölt. E kritikák általában rövidek, tömörök voltak, a néhány sortól a fél-egy hasábig terjedtek, de rendszeresen a bemutatandó fejlemények viszonylag széles körét szemlélve jelentek meg. Összképet adtak. A zenei kritikákat többnyire Kacsóh Pongrác, a színházikat Kulinyi Ernő írta, de az utóbbiak „súlyosabb” darabjait olykor Szini Gyula vagy Kosztolányi. E kritikarovatok anyaga, már csak a szemlézett produkciók nagy száma miatt is, meglehetősen gazdag, ám – a rövidség miatt – inkább figyelemfelhívóak és informatívak, semmint az adott mű mélységeibe hatolók.

Egy napilap karakterét azonban, értelemszerűen, nem az irodalom, hanem a közélet: a politika, a gazdaság és – mint 1917–18-ban is – a mindent befolyásoló világháború eseményei, illetve ezek hírlapírói földolgozásai adják meg. A politikai anyag élén, a hagyományoknak s az aktuális igényekhez való alkalmazkodásnak

¹⁹ Pl. HATVANY: *Feleségek felesége*; ez „elszórva”, tárcaként jelent meg, 8. részét pl. 1917. okt. 11-én közölték.

²⁰ SZOMAHÁZY István *Expressvonal* című regénye részben rovaton kívül, részben a tárcarovat részeként jelent meg. E regény 2. folytatása pl. már tárcaként látott napvilágot 1917. nov. 1-jén.

²¹ A lap regényei ez időben: GÁBOR Andor: *Doktor Senki* (1917. márc. 28-tól), LEBLANC, Maurice: *Az aranysemű asszony*, ford. SZINI Gyula (1917. jún. 24-étől), LAKATOS László: *Hamupipőke* (1917. szept. 30-ától), SZÉP Ernő: *Lila ákác* (1917. dec. 21-étől), GÁBOR Andor: *Hét pillangó* (1918. ápr. 1-jétől), stb.

megfelelően, a vezércikk s a háborús eseményekről való tudósítás állt. A vezércikkek általában névtelenül jelentek meg (ez nehezíti meg pl. Kosztolányi vagy Karinthy e téren végzett munkájának azonosítását), de Hatvany általában szignálta írásait (többnyire zárójelbe tett *hl.* jellel), s Feleky Géza is megjelölte monogramjával vezércikkeit. E cikkek előtt, általában a bal felső sarokban, fett szedéssel, néhány soros tartalmi előzetes volt kiemelve, a gyors olvasói tájékozódást és orientációt segítve. A vezércikk, amely a politikai megnyilatkozás legfőbb formája volt, az aktuális eseményekhez igazodott, s így tematikailag meglehetősen szerteágazó. Ha néhány szóba próbáljuk sűríteni ezt a gazdagságot, akkor mindenképp három mozzanat jelölhető meg: a békeigény, a demokrácia követelése és Károlyi Mihály szereplésének nyílt vagy rejtett támogatása. Ez az irányultság alighanem Hatvany Lajos személyes törekvéseinek függvénye volt, jóllehet 1917–18-ban a békevágymár valódi közönségigény kielégítését is szolgálta. A háborús események hírlapi követése, illetve a róluk való beszámolás az adott körülmények közt szükségképpen két fő forrásra alapozódott. A hivatalos hírszolgálatra, amely minden más lapnak is rendelkezésére állt, s amely gyakorlatilag kijelölte a publikus információk körét. Ez a tájékoztatásnak viszonylag nagy, de kívülről uniformizált részét alkotta. Természetéből fakad, hogy nem annyira a *Pesti Naplót*, mint inkább a hivatalos – háborús – információszolgáltatást jellemezte. Ehhez a lap egyéni hozzájárulása legfőljebb a hírek újrafogalmazása, rövidítése-kivonatolása, illetve az illusztrációként szereplő rajzok (térképvázlatok) megkoncipiálása volt. A lapnak a hírszolgáltatáshoz való igazi hozzájárulása a saját külföldi tudósításokban érhető tetten. A *Pesti Naplónak* ugyanis saját tudósítói is voltak, elsősorban a bécsi, berlini, svájci és stockholmi tudósítások megszervezése említendő meg. A legtöbb és legfontosabb anyag a bécsi tudósító, dr. Szabó István nevéhez köthető, aki – bár a dualista monarchia másik fővárosában élve – csak félig-meddig volt „külföldi”, a monarchia egészét érintő legfőbb hírforrások közelében mozgott. Ami Bécsben történt, az magyar szempontból elsődleges jelentőségű esemény volt. Szerepének fölértékelődése részben a háborús viszonyokból, részben a gazdasági érdekek összmonarchiás természetéből fakadt. A *Naplónak* olykor alkalmi, „küldött” tudósítói is voltak. Lakatos László pl. több alkalommal, több helyre is elutazott, hogy tudósítsa lapját; Szarajevóból (akkori nevén: Szerajevó) pl. egy hosszan elhúzódó bírósági tárgyalásról tudósított.²² Itt említendő meg, hogy a lapnak saját, csupán fordításra szakosodott fordítója is volt, akinek egyetlen dolga a külföldi anyagok (pl. politikusok beszédei) magyarra való áttétele volt. A hírszolgáltatás fölértékelődését mutatja, hogy a szerkesztőség és a kiadóhivatal telefonközpontjába száz készülék kapcsolódott, s minden szobában volt telefon.

²² LAKATOS László tudósításai közül néhány: *Az ukrán érseknél* (1918. márc. 9.), *Egy ukrán városban* (1918. márc. 10.), *Az ukrán-román határon* (1918. márc. 14.), *Az ukrán határról* (1918. márc. 20.), *A menekülők* (1918. márc. 31.).

A *Pesti Napló* természetesen, miként a többi lap is, csak a háborús cenzúra körülményei közepette, a cenzúrától korlátozva nyilatkozhatott meg. Mivel előzetes cenzúra volt, a lap kéziratban vagy kefelevonatban megjelenés előtt leadta ellenőrzésre a szám anyagát, amelyet a soros cenzor ellenőrzött. A problémás szövegeket (olykor csak egy-egy sort, olykor nagyobb szövegrészt, sőt egész cikket vagy hírt), amelyeket a cenzor kihagyásra ítélt, nem lehetett közölni. Az az írás, amelyet érintett a tiltás, így nyomtatásban már ún. cenzúrafolttal, üres felülettel jelent meg. A cenzor utólag, a megjelent számot is átolvasta, ellenőrizve, érvényesítették-e a tiltást, kihagyták-e a kihagyásra ítélt szövegeket. A cenzornak és az újságíróknak ez a párbaja, elsősorban következményei miatt vált igazán fontossá: óhatatlanul kialakult ugyanis az újságírók öncenzúrája, amely – előzetes, belső szűrőként érvényesülve – bizonyos dolgoknak már a leírását is megakadályozta. Az öncenzúra mértékét és területeit sajnos utólag már igen nehéz „megfogni”, de léte kétségtelen.

A *Napló* terjedelmének egy része a gazdasági élet fejleményeinek bemutatására fordítódott. Ez, ismerve a gazdasági ügyletektől elszakadó, „irodalmár” báró ambícióit és érdeklődésének irányait, aligha Hatvany saját, személyes igényeinek lenyomata. A kor olvasója azonban megkövetelte napilapjától az ilyen természetű információk közlését, a *Napló* polgári olvasóközönsége pedig nyilván fokozottan igényelte e témakör jelenlétét. A szokásos anyagok (pl. árfolyam alakulások regisztrálása, üzleti tudósítások, gazdasági visszaélések) mellett, a háborús viszonyok következtében megjelentek – még hozzá egyre gyarapodó mennyiségben – az olyan írások is, amelyek már speciálisan a háborús hiánygazdaság problémáiról szóltak, következményeit regisztrálták (pl. árdrágítások, csempészsékek). S e kérdések, a szokásos gazdasági témáknál „érzékenyebbek” voltak, hiszen az életszínvonal romlásának, a fogyasztás csökkenésének és deformálódásának közvetlen mutatóiként lehetett értelmezni őket. Bodó Pál, Diószeghy Tibor, Kardos István s mások többnyire rövid és névtelen, s csak olykor szignált „anyagai” így a háborús viszonyok dokumentumaivá váltak. Jellemző a *Napló* irányultságára, hogy e helyzetben az olvasóközönség zömét adó középosztály s a hivatalnok réteg speciális problémái külön is tematizálódtak, sőt Hesslein József személyében „állandó” szakértője is lett e témakörnek.

Egy lap arculatát azonban igazában az mutatja meg, mely társadalmi rétegek (csoportok) élete emelkedik általa a nyilvánosság fényébe, s mely rétegek (csoportok) vágyai és problémái artikulálódnak benne. A *Napló* esetében, nagyon leegyszerűsítve a dolgot, azt mondhatnánk, ez a réteg a pesti polgárság volt. Elsősorban nem a nagypolgárság, amelyre lapot építeni egyébként sem lehetett volna, hanem az a nagyon bizonytalan körvonalú, nagyon sokféle származási és kulturális csoportot magába foglaló szociális alakulat, amelyet középosztályként szokás emlegetni. Ez az elnevezés, értelemszerűen, különböző érdekeket és ízlést takar, s ez – pontosabban: ennek kielégítési szándéka – meg is látszik a *Napló* tárca-rovatának nem-„nyugatos” szerzőin (pl. Szomaházy István s társai), illetve az általuk megtestesített, a *Nyugaté*hez képest „konzervatív” ízlésvilágon, valamint azon, hogy a Jászi Oszkár-féle „radikalizmus”, amelynek elsőszámú hírlapi szócsöve a *Világ* volt, itt csak ritkán, már-már véletlenszerűen bukkant föl. (Egy-egy Szabó

Ervin- vagy ifj. Leopold Lajos-cikk²³ inkább csak színezte ezt az összképet.) Ha azonban az érdekartikulációt és a megnyilvánuló ízlést egy konzervatív-nemzeti, illetve egy polgári radikális „tengelyen” mérjük föl, a *Napló* egészében valahol középtájon, de inkább az utóbbihoz állt közelebb. Az előbbinél mindenképpen nyitottabb, „modernebb”, kulturálisan igényesebb volt. Ez több mindenben megfogható a lapban. Mindenekelőtt: a *Napló*ban jelen volt a pesti polgári élet hétköznapijainak, vágyainak és problémáinak, általában: viszonyainak folyamatos megjelenítése. Ennek az irányultságnak emblematikus szerzője Nádas Sándor,²⁴ aki a maga területén, a pesti polgári viszonyok ábrázolásában mintaszerűt alkotott, s írásai (pl. a „Pesti kövezet” című rovatának cikkei) a *Napló* érdekes, sőt jellegzetes darabjai. Ugyanebben az összefüggésben említhetők Harsányi Zsolt (H. Zs., zsolt, stb.) rövid, „színes” írásai, Lakatos László belletrisztikája, Szini Gyula finom, kulturált megnyilatkozásai, stb. S mindenekelőtt: a *Napló* két legnagyobb egyéniségének, Kosztolányi Dezsőnek és Karinthy Frigyesnek névvel, név nélkül írott, sokféle variációt képviselő írásai. (A helyzettudatosításnak és érzület kifejezésnek ezek a remekei külön irodalmi, s külön történeti-szociológiai tanulmányt igényelnének. Hozadékuk mindkét vonatkozásban bőséges lenne.)

A lapnak ez a polgársághoz, középosztályhoz kötöttsége olyan területeken is megmutatkozik, mint egyes – speciális – rovatai. Így leginkább a lóverseny-rovatot érdemes e vonatkozásban megemlíteni, amely a maga rendszerességével jól jelzi ennek az életszférának a középosztályi fontosságát. De megemlíthető az is, hogy immár a sport, jelesül a labdarúgás is teret követelt magának. (Ugyanakkor az is jelzésértékű, hogy a papírkorlátozások a labdarúgásról szóló információszolgáltatásnak sem kedveztek. Ez a sport, amely jellegzetesen alsó középosztályi kedvtelés volt, amikor terjedelemcsökkentés következett be, ki-kimaradt a lapból.)

A politikai alapirányultság

A lap, mint minden napilap, értelemszerűen „kiszolgáltatott” volt a napi eseményeknek. Arról kellett beszéljen, ami történt, s ez az eseményekhez kötöttség már önmagában is nagymértékben kijelölte a lehetséges állásfoglalások körét. Az elhúzódó világháború évei voltak ezek; a háborús nélkülözések és kényszerintézkedések mindenkinek – újságíróknak s olvasóknak egyaránt – alaptapasztalatát képezték. Sőt 1917-ben már az orosz forradalmak hírei és következményei is megjelentek a hírek között s értelmezésre vártak, majd 1918 őszén a magyar „őszi-

²³ Vö. SZABÓ Ervin: *Forradalmi emlékiratok* (1917. szept. 12.), „A magyarság ügye külföldön” (1918. febr. 28.), LEOPOLD Lajos, ifj.: *A választójog és a magyar értelmiség vezető szerepe* (1917. aug. 15. és aug. 19.)

²⁴ Nádas Sándor, aki a kor egyik jellegzetes újságíró személyisége volt, nem szerepel Szini Gyula szerkesztőségi szemléjében, a lapban való jelenléte azonban olyan természetű, ami arra vall, ő is szerződöttest munkatárs volt.

rózsás” forradalommal is szembesülni kellett. Nyilvánvaló, mindez kilendítette a lapot a békeidők szokásos kulturális reflexeinek pályájáról. De kérdés, milyen beállítódást váltott ki mindez a lap irányítóiból, s miképpen értelmeződik mindez a lap szövegeiben? Lengyel Géza, könyvében, arról beszél, hogy „Hatvany Lajos irodalmi színezetű, baloldali lapot igyekezett csinálni”.²⁵ Ez a jellemzés nagyjából-egészéből helyes, de nem eléggé pontos, nem eléggé árnyalt, sőt a „baloldali” lap címkéje túlzottan általános, s így üres. A *Napló* irányultsága ennél körülhatárolhatóbb volt, jóllehet a cikkek teljes egyneműségét tételezni hiba lenne. Az egyéni véleményeknek volt bizonyos mozgástere, a lap állásfoglalása variációkban létezett, s csak ezek együtt jelölnek ki egy alapisírányultságot, amely az egész lapot jellemezte. S hogy miként írható le ez az alapisírányultság? Hatvany a lapot gróf Károlyi Mihálynak, a 48-as függetlenségi párt elnökének politikája szolgálatába állította. Ez végső soron hármass következménnyel járt; a lap a pacifizmus, a demokrácia s a magyar nemzeti érdekek szövetsége lett. E hármass törekvésnek reprezentatív megnyilvánulása Károlynak a *Pesti Napló* 1917. július 22-i számába írott vezércikke, a „Világbéke és demokrácia”. Ez a cikk már címében is összekapcsolja a béke és a demokrácia igényét, s ebből a kettős nézőpontból értelmezi az akkor éppen aktuális német „kancellárválságot”. Jellemző, hogy úgy véli: „A válság két irányban tört ki. Belpolitikailag Németország demokratizálásának erélyes és gyors követelésével, külpolitikailag Németország háborús céljainak pontosabb körvonalazásával és annak megállapításával, hogy Németország az annexió nélküli béke kimondásával és a nemzetközi jogrend elfogadásával a világ pacifista mozgalmához csatlakozik.” Németország remélt „neue Orientierungját” mindezek mellett azért is üdvözölte, mert, úgy vélte, ez a „gazdasági imperializmus” földadását is jelenti. Márpedig, mondja, ennek az imperializmusnak mindig is „ellensége” volt. „Az imperialista politikának azért, mert abban láttam a háború veszélyét, amit az események igazoltak is. A Neumann Mittel-Európája ellen azért küzdöttem, mert politikai és gazdasági önállóságunkat féltettem.” Károlyi, ma már tudjuk, jóhiszemű, de naiv politikus volt, illúziókat táplált. Ennek ékes bizonyítéka cikkének zárása, amelyben arról vall, hogy „az események csak megerősítenek abban a megrendíthetetlen meggyőződésemben, hogy ez a háború nem a militarizmus győzelmét, nem egyik vagy másik fél imperialista vágyainak teljesülését, hanem a tisztult demokrácia és a vele szorosan összefüggő világbéke diadalát hozza.” Ez a prognózis ugyanis, mint ma már tudható, teljességgel tévesnek bizonyult, a háború éppen az „imperialista vágyak” teljesülését hozta, s maga a békekötés, ahogy már élesebb szemű kortársak észre is vették, csak ideiglenes „fegyverszünetnek” bizonyult, egy újabb, még véresebb világháború előtt. Károlyi reálpolitikai naivitásának konsztatálása azonban nem járhat együtt azzal, hogy azt is megkérdőjelezzük, ami vélekedéseiben sokak közös óhaja s jogos érdeke volt: a béke- és demokráciavágy s a nemzeti önállóság igénye mindenképpen valós és jogos igény volt. Ezeknek Károlyi (s a lap) csak hangot adott. S Hatvany végső soron ezeknek az igényeknek a képviselőjére állította be lapját, vezércikkeivel pedig maga is ezeket szolgálta.

²⁵ LENGYEL Géza: i. m. 90.

Hatvanynak, mint vezércikkírónak, mint publicistának a bemutatása persze külön tanulmányt igényelne s számos tanulsággal szolgálna. Itt s most azonban elegendő ennek az alapirányultságnak a meglétét konstatálni – a lap tulajdonosának beállítódása ugyanis értelemszerűen maga után vonta a munkatársak, s így az egész lap politikai irányultságát is.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyes – különböző időpontokban s más-más szerzőktől származó – cikkek, megnyilatkozások hangsúlyai teljesen azonosak lettek volna. Az egyéni kvalitások s az egyéniség (Hatvanytól nagyon is tisztelt) ereje modulálta ezt az alapirányultságot.

„A béke reklámja” című, 1917. július 12-én megjelent vezércikk (szerzőjének Kosztolányi Dezsőt gyanítom) pl. egyszerre képviseli a közös pacifista vonalat, s hárítja el a pacifizmust illető lehetséges vádakat:

„A békevágy hangoztatásával nem az ügyünknek ártunk, de a háborúnak, egyegyedül ennek az intézményes szörnyűségnek. Ezt pedig minden alkalommal meg kell tenni, habozás nélkül.” Miért? „Annakidején a háborúnak is reklámot vertek, sípbal, dobbal, pálinkával, virággal, beszédekkel és mérgezett cikkekkkel. Meg kellett fordítani az emberek természetes gondolkodását és nemes életösztönét az ellenkező irányba. Ezért lett a fehér fekete és [a] fekete fehér.” Az „emberiség pedig a szellemi szolgátság ideje alatt valósággal agyalágyulttá vált”.

Ez a cikk sem klasszikus „reálpolitikusi” megnyilatkozás, persze, de igazsága nehezen vitatható el.

„Szívós, hosszú és következetes volt a háború reklámja, amiből az következik, hogy a béke reklámjának is annak kell lennie és sok időbe tart, míg a megbolygatott rendet helyreállítjuk. *De a mi munkánk szebb, mert a béke mégiscsak a természetes állapot.* [...] Szerény hitünk szerint az a természetes állapot, hogy lábon érjen meg a gabona és az emberek öszen haljanak meg. Mellettünk van a természet. A béke reklám-cédulái, a fák levelei is, melyek minden évben új életet lehelnek, a béke reklám-lámpái a nap és a mennyboltozaton reszkető csillagok is.”

A békének mint „természetes” állapotnak ez az elve érvényesül Kosztolányi egy másik, szignált, cikkében is, a „Statisztika piros vérrel” címűben. Ez az 1917. augusztus 5-én megjelent, afféle második vezércikként elhelyezett írás egy háborús hivatalos statisztika pacifista interpretációja. Igazsága is, meggyőző ereje is nagy, hiszen alapösszefüggésekre irányítja a figyelmet.

„Külön statisztika említi föl, hogy az ellenség kerek 18.000.000 embert vesztett. Kinek jut már eszébe az, hogy e számnak valaha eleven fedezete volt, emberek álltak mögötte, kik most a földben, vagy a tenger fenekén rothadnak, egykori békés társaink, kik hegedültek, sakkoztak és olvastak. 18.000.000 élet, 18.000.000 szív és agy, a háttérben apák, anyák, gyerekek, rokonok, ismerősök és barátok, a mértani arány szerint növe, a végtelenségig. Hogy mi a haláluk igazi oka, a diagnózist senki sem tudja. Egy eszme nélkül szűkölködő, buta vérengzés mártírja mindnyájan.”

Ezek a mártírok (s ez a cikk irányultságára mélyen jellemző) elvileg ellenségek, a másik „oldalon” állnak. De Kosztolányi számára nem ez a lényeges, számára maga a háború az igazi probléma:

„a jóság a földön katonaszökevénné vált, a bölcsesség pedig egyszerűen meglógott az emberiség soraiból. Parlagon hevernek a földek, de a tudományok és a művészetek is.”

A pacifizmusnak ez az alapszólama, melyet esetleg „irodalmi” (s nem politikusi) megnyilvánulásnak vél az olvasó, másként szólal meg egy másik író, Karinthy Frigyes cikkében. Ő 1917 szeptember 8-án, „A függöny előtt” című rovata „Eszmék alkonya” című írásában „a rajongó és korlátolt pacifista” bírálatát adja – pacifista nézőpontból.

„Régóta nyugtalanul nézem és hallgatom a békepárti világszemlélet programját és érvelését – írja –, sajtóban, irodalomban, előszóban, költészetben. Nyugtalanul, mert az igazságot keresem és nem a magam igazát – nyugtalanul, mert érzem, hogy *nekik van igazuk, és félek, hogy rosszul bizonyítják igazukat a hazugsággal szemben, s rossz védekezésükkel elvesztik a pert, melyben őket illetné a győzelem.*”

Karinthy a „nem szabad megölni az embereket, tehát nem szabad háborúnak lenni” érvelést „gondolattalan felháborodásként” kezeli. A háború ugyanis, szerinte, „több, mint embermészárlás”, rosszabb. Konklúziója ezért ez:

„Új jelszó kell, elvtársaim – a »le az embermészárlással!«, kevés, bármilyen szépen hangzik. Más, jobb századokban, mikor nemcsak az emberrel, hanem az ő eszméivel is foglalkoztak, nem kellett volna magyarázni, hogy van, ami nagyobb bűn az ölésnél, van, ami rosszabb a halálnál; s ennek a neve a *szolgaság!* A háború pedig szolgaságot jelent. Ha az ember természettől fogva örökké élne és nem ötven vagy hatvan évig, mint ameddig él, akkor igen, akkor a legnagyobb érték, amit elvehetnek tőle, az élete volna s a legnagyobb bűn a gyilkolás – de így, mikor mindnyájan előbb vagy utóbb meghalunk, nagyobb bünt követ el az, aki *az életem tartalmát* vesz el, mint az, aki az életemet – az élet tartalma pedig a *szabadság.*”

A háború igazi ellentéte így számára „nem a béke, hanem az eszmék forradalma”.

A háború opponálásának ez a radikalizáló hatása természetesen nemcsak Karinthyra volt jellemző; a háború ellenesség és a demokratizálódás igénye fogékonnyá tette a lapot az oroszországi események nyitotta alternatívára, a forradalomra is. A lap ugyan nem volt radikális lap, de az eseményekről való tudósítás és az események értelmezésének elkerülhetetlensége szükségképpen beemelte a horizontba a forradalmat, mint lehetőséget. Ennek, a szorosan vett tudósításokon túl, szimpomatikus jelzése, hogy a leginkább radikális vezércikk-író Feleký Géza (aki tudjuk, utóbb a *Világ* vezető publicistája lett), már cikket írt Marxról (s a marxizmusról), illetve hosszú, két részes portrét vázolt föl az orosz bolsevik forradalom egyik legkarakteresebb, kezdetben Leninnel majdnem azonos súlyúként kezelt vezéregyéniségéről, Trockijról.²⁶ Ezek az írások, persze, elsősorban informatív, tájékoztatást szolgáló írások, de hatásuk nyilvánvalóan összetett volt: nemcsak információt nyújtott, a gondolkodást valamiképpen terelte is a radikalizálódás irányába.

²⁶ L. pl. FELEKÝ Géza: *Trockij* (1918. febr. 22 és febr. 23.).

A *Napló* erejét, munkatársainak kvalitását mutatja azonban, hogy – némileg rációfolva Károlyi Mihály naiv hitére – az alakuló folyamat belső veszélyeinek érzékelése is föl-fölbukkan a lapban. Két, történeti perspektívában szemlélve különösen fontos adalékot célszerű külön is megemlíteni e vonatkozásban. Az egyik Kosztolányi cikke, amely „Őszintén szólva” című rovatának apró remeke, a „Zsarnok fehér sapkában” (1917. okt. 7.). E cikk, bár látszólag csak egy cukrászdai epizód általánosítása, a leglényegesebbet, a háború okozta mentális változásokat diagnosztizálja, élesen, pontosan. Helyzetképe ez:

„Mindenütt apró, mérges kis zsarnokokkal találkozunk. Zsarnok a pincér, a kalauznő, a fürdőszolga, a házmaster. Ebben a korban, mikor az ember kevesebb a semminél, a kicsinyek – csodálatos, hogy éppen ők – hatalmi tébolyban szenvednek és reggeltől estig toporzékolnak a maguk szemétdobján. [...] Ami elpusztult, a szabad akarat, az egyéni élet most kapja meg a kegyelemdőfést, azoktól, akik ezzel legtöbbet vesztek. »A világháború utolsó csatája«” ez.

Ha úgy gondolnánk, hogy ez csupán egy érzékeny, „szenzibilis” író intuitív megnyilatkozása, alighanem tévednénk. A tüneteket Kosztolányi teljes tudatossággal, célzottan rögzítette. Már írása fölvezetése elárulja ezt:

„Milyen változást hozott a háború mindennapi életünkbe? Aki ma él, az csak kis kavicsokat szedegethet a háborús porból. Egykor ezeket a kavicsokat talán piramissá rakják össze. Napóleon pedig, a leendő kor békés hadvezére majd rámutat ezekre a gúlákra: *a háború évezredes sötétsége tekint innen rátok, emberek.*”

A cikk zárása pedig ez:

„Emlékszem, a háború kezdetén azt hangoztatták, hogy a háború a rendet jelenti, »nem történik más, csak az, hogy rend lesz«. Meg kell állapítanom: már majdnem rend van.”

Aki tisztában van vele, hogy az ún. összeomlás, majd a három forradalom akcióiban, 1918–19–20-ban milyen emberi frusztrációk szabadultak föl, s vezettek véres eseményekhez, emberi életek kioltásához vagy megtöréséhez és deformálásához, csak az tudja fölmérni e diagnózis éleslátását. Az ugyanis, amit itt Kosztolányi kinagyítva megrögzített, mélyebb s elementárisabb fejlemény volt, mint amit a politikai eszmetörténet érzéklni képes, mindent besorolva egy politikai dichotómia kategóriáiba.

A másik adalék, amely e vonatkozásban mindenképpen megemlítendő, egy névtelen vezércikk, „Magyarország amputálása” (1917. aug. 11.) – stílusa és érvelésmódja alapján úgy vélem, ezt is Kosztolányi írta. Ez az Osztrák–Magyar Monarchia elszakadásra készülő cseh részének politikai aspirációira figyel föl, s nagy éleslátással, mondhatnánk profétikusan kimondja:

„Magyarországot amputálni akarják. Már neki is gyűrőzköttek a cseh felcserek és kuruzslók, felkötötték kötényüket és csak a békekötés alkalmára várnak, hogy belénk merítsék a kést, a vérünket, a húsunkat vegyék s a rokkantak országából, mely a világháború alatt számtalan fiát veszítette el, rokkant országot teremtsenek.” „[E]gyre több az írásos bizonyíték is, a tüzes szónokok nem átalják leírni és kinyomatni, a háború kellős közepén, hogy ők és a katonáik, kik végre velünk egy hadsereg kötelékébe

és parancsnoksága alá tartoznak, tulajdonképpen ellenünk, a mi országunk megcsontításáért harcolnak. A cseh hadicél: a mi veszünk.”

Ez a veszélyérzékelés, látszólag túl élénk színeivel, nemcsak előre jelzi a bekövetkezőket (bár Trinanon teljes méreteit nem sejti), de – éles ellentétben a majdani szokásos irredenta retorikával – egy reális magatartás megfogalmazásáig is eljut.

„Napról-napra világosabb – olvashatjuk e cikkben –, hogy ebben az örültségben rendszer van. Semmi kifogásunk az ellen, ha a csehek a maguk módján keresik a boldogságot és kiépítik nemzeti államukat, védőbástyákat emelnek maguk köré és épületeiket betetőzik a cseh műveltség és irodalom Pazar kupolájával. Boldogság lenne tudnunk, hogy elégedett és szabad néppel élünk monarchikus közösségben. Odaadjuk nekik a Szíriuszt, a Holdat, az Eget. Ellenben joginkból egy fikarcnyit sem engedünk át, a földünkön egy talpalatnyit sem. Ezt most félre nem érthetően világgá kell kiáltanunk.”

A lap politikai irányultságának részletező leírása természetesen csak egy kis-monográfiában lenne megvalósítható, s csak úgy, minden lényeges részletre kitérve, lehetne teljesen plauzibilis képet adni arról a szerepről, amelyet a lap a politikai mező alakításában betöltött. Erre itt s most nincs mód. Annyit azonban, úgy hiszem, ez a néhány kiragadott példa s rövid jellemzés is elárul, hogy a lap egy különösen bonyolult periódus antinómikus viszonyai közepette próbálta betölteni eseményrögzítő és helyzetkifejező szerepét. S ezt a maga törekvésein belül színvonalasan tette. Más kérdés, hogy az a cél, amelyet a lap tulajdonos maga és lapja elé tűzött, eleve megvalósíthatatlan volt. A béke és a demokrácia harmonikus megvalósulása helyett az események tragikus dramaturgiával bontakoztak ki.

Küzdelem a nyilvánosságért

A lap politikaalakító szerepének megítélését egyebek közt az is nehezíti, hogy politikai irányultsága csak korlátok között nyilvánulhatott meg. Az előzetes cenzúra, mint volt már szó róla, kiszűrte a lehetséges hírek, információk és értelmezések egy, az államrezon szempontjából „érzékeny” részét. (Ennek kétségbevonhatatlan bizonyítékai az ún. cenzúrafoltok, valamint a cenzúra utaló nyílt utalások: ezt vagy azt a cikkünket, hírünket, úgymond, a cenzúra nem engedélyezte.) De hogy pontosan mit szűrte ki a cenzúra? – nem tudható. Szerencsére megmaradt néhány kötet a lap ügyészségen bemutatott és ismételt ellenőrzött példányaiból. (E kötetek ma az SZTE Egyetemi Könyvtárban találhatók.) Ezekből a példányokból kiderül, hogy a szerkesztőség olykor kijátszotta az ellenőrzést, nem hagyta ki a kihagyásra ítélt szövegrészt, vagy pótlólag, ellenőrizetlen szöveggel töltötte meg a már cenzúrázott anyagot. Feleký Gézának (f.g.) szignóval jelölt „Magyar béke, magyar békepolitikuskok” című, 1918. február 26-i vezércikke pl. cenzúrafolttal jelent meg, a cenzúra a cikk végét teljes egészében elhagyatta, az üres folt alatt

csak a szerző szignója maradt meg. Ám a cikk második hasábjá, amelyet a jelek szerint a cenzor szintén ki akart hagyni, megjelent, s az utólagos ellenőrzésnél ezt az egész második hasábot megjelölték, inkriminálták. Ez a rész Andrássy Gyula békepolitikájáról szól, s egybek közt az áll benne, hogy

„Andrássy soha sem járt olyan közel ennek a nagy ambíciónak [ti. a Deák Ferenc színvonalára való fölemelkedésnek] megvalósításához, mint 1914-ben és 1915-ben, amikor a megértés és a béke útját egyengette, minden hivatalos meghatalmazás nélkül, a magyar nép egyértelmű meghatalmazásából...”

Az 1918. április 17-i szám 4. oldalán, a 3. hasábjában az új külügyminiszternek, Burián Istvánnak pályáját tekintik át. Az ügyész a „Burián pályája” című rész majdnem teljes egészét aláhúzta, s föléje odaírta: *Eltér az eng. kézirat[tól].* Az inkrimináció oka itt nyilván a közös külügyminiszter pályájának meglehetősen kritikus interpretálása volt. Az 1918. március 1-jei szám 3. oldalán, a harmadik hasábjában olvasható a lap bécsi tudósítójának, dr. Szabó Istvánnak (*Dr. Sz.*) szignóval jelölt tudósítása: „Csapataink bevonulnak Ukrajnába. Akciónak azonban nincsen hadműveleti célja.” Az ügyész az egész tudósítást bekeretezte, s melléje a margóra odaírta:

„Kézirat van, de engedélyi záradék nincs rajta. Lukács szerk. aláírásával a kézirat ill. kefelevonaton az a megjegyzés van, h. a sajtóbizottságnak bemutatva, de vissza nem érkezett. Telefonon azt az értesítést kapták, hogy a nem közölhetők közt nincsen! Ezért közölték.”

Nyilvánvaló, hogy itt a cenzúra figyelmét a kül- és katonapolitikai megfontolások keltették föl. Ám nem dönthető el, hogy ez esetben a lap, pontosabban Lukács Gusztáv Jenő segédszerkesztő ügyeskedett-e, megpróbálva kijátszani a cenzúrát, vagy a cenzúra gépezete akadozott, s az újság csak az így nyílt térbe nyomult be. Így is, úgy is láthatóvá válik azonban némileg az a határ, amely a lehetséges nyilvánosságot szegélyezte.

Ezeknél az alkalmankénti ügyeskedéseknél fontosabb fejlemény, hogy a lap olykor nyíltan reflektált a cenzúrára, próbálván tágítani saját mozgásterét. (Már önmagában az is beszédes tény, hogy ilyen szöveg egyáltalán megjelenhetett, a cenzúra „eltúrte”, nem szúrte ki.) Az 1918. június 29-i szám „A kritika” című rövid jegyzete ebben a sajátos, furcsa küzdelemben enged bepillantani. Maga a cikk a „cenzúra fejtelenségét” bírálja. Az érvelés bravúros, jó érzékkel a hivatalos politika tekintélye mögé húzódik, s úgy bírál:

„A cenzúranak ez a rendszertelensége és ötletszerűsége, amelyet már Wekerle miniszterelnök is nemcsak hogy elítélt a Házban, hanem amelynek állandó kritikájára úgyszólván buzdította a sajtót, teljes exotikus szépségében virágzott ki a legutóbbi napokban. Ezerféleképpen és ezer elvnek hódolva cenzúrázták és nyomorították tudósításait még az olyan lapnak is, amely egyáltalában nem akar lázítani, hanem csak az eseményeket regisztrálni, mint a Pesti Napló.”

S hogy mivel vádolja a cenzúrát e cikk? Nem egyik vagy másik elvét, szempontját kifogásolja, hanem a következtelenségét.

„Ami tilos volt az újság harmadik oldalán, arról szabad volt írni a negyedikén és vizont. De egyéb közleményekkel is így tettek. Vezető elv és rendszer nélkül töröltek össze-vissza, szavakat, amelyeket kihúztak, öt sorral lejjebb engedélyeztek, úgy hogy tulajdonképpen ők maguk engedtek megírni mindent, mégis fehér foltokkal fölöslegesen izgatták a publikumot.”

Ravasz érvelés ez, nem magát a cenzúrát, csak a cenzúra „következetlenségeit”, a gyakorlatot vonja kétségbe, de végső soron teljesen elhitelteleníti azt. S mindközben leszögezi a nyilvánossághoz való jogát is:

„Semmiféle szenvedelmet nem akarunk szítani, de jogunk, hogy elmondjuk, hogy mi történt. Ez jogunk, ez kötelességünk, ez a mesterségünk.”

E cikk, persze, nem pusztán, s nem is elsősorban a szerkesztőség bátorságát mutatja, hanem a cenzúra korlátozottságát. Azt, hogy így vagy úgy, de – nyilván a korábbi idők szabadelvű nyilvánosságeszmenyének továbbélése, rejtett sugárzása révén – lehetett „beszélni”, kiostálásra „csak” meghatározott információk kerültek.

Hogy milyen jellegű és mértékű volt az öncenzúra, amely minden hasonló szituációban szükségképpen fölbukkan, nem mérhető föl pontosan. Inkább csak sejtéseink lehetnek róla. Az azonban kétségtelen, s ez bizonyosan a cenzúra meg tapasztalásával is összefüggött, hogy a nyomtatott sajtó nyilvánosságteremtő és beállítódásokat generáló szerepének öntudata fölerősödött, erősebb volt, mint a háborítatlan békeidőkben. Abban a jegyzetben, amelyik akkor született meg, amikor egyszer öt napig nem jelenhettek meg a lapok, szinte elméleti tisztasággal mutatkozik meg ez az öntudat. Az 1918. június 28-án publikált „Öt süketnéma nap” című, alig egy hasábnyi cikk a modern, már médiumokra utalt nyilvánosság apoteózisa. Az újságnélküliséget, nagyon jellemzően, úgy fogja föl, hogy ezekben az újságnélküli napokban „a történelem egy darabig sötétben pergett, a szemnek nem láthatóan, a fülnek nem hallhatóan”, s „ez [a helyzet] minden másodperccel elviselhetetlenebbé vált”. Ám, a cikk szerint épp ez a helyzet mutatja meg, mi az újság hivatása a modern életben.

Az újság, mondja a cikk, „[a]rra van hivatva, hogy mint egy óriási gyűjtőszekrény, magába fogadja az összes emberek feszülő és kiobbanni készülő idegességét s aztán eloszlassa azáltal, hogy a hozzá befutó kétségeket és sejtelmeket megcáfolja, a valóságot pedig lerögzíti.[...] Soha annyi rege, rémhír, legenda nem terjengett a városban, mint ebben az időben, melyben nem jelent meg az újság s okos és buta, jóhiszemű és rosszhiszemű emberek egyformán terjesztették, egyformán hittek bennük. Budapest már nem is volt egy város. Annyi igazság és annyi hazugság élt itt, ahány városrész, később amennyi utca s az utolsó napon, amennyi ház és ember volt. Darabokra hullott, szilánkokra szakadt az egész társadalom.” Az újság ugyanis „csak azáltal válik tété, ha megjelenik és a közönséghez jut, az a lelki tisztálkodás, melyet naponta elintézőnk, mikor egy-egy mindnyájunkat érdeklő kérdést megvitatunk, csak akkor folyamatos, ha lenyomatjuk és elterjesszük azt, amit gondolunk és tudunk.”

A nyilvánosságnak ez a fölfogása egy implicit újságönképet is tartalmaz. Az az újság, amelyik e cikk háttérében fölsejlik, nem egyszerűen hírlap, s nem is csak

politikai szócső – ez az írás a megbeszélő újság eszményéről árulkodik. Azaz itt a hírhez hozzátartozik a hír értelmezése, megbeszélése is. Ugyanakkor jellemző, hogy e cikk elhárítja azt a vádat, hogy az újságok a hazugságot terjesztik, hogy manipulálnak: „De mi lenne az egészségünkben orvosok, az igazságból pedig újságok nélkül”? Igazságnak és újságnak ilyen szoros összekapcsolása óhatatlanul fölveti a kérdést, nem naivítás-e ez? S a későbbi fejlemények felől nézve kétségkívül az. Ám talán nemcsak az. Az a szabadelvű nyilvánosság-eszmény, amely a dualizmus évtizedeiben még meghatározó volt, még – legalábbis törekvéseiben – valóban az igazság keresőjének és hirdetőjének tudta az újságokat. (Ebben az első nagy törést alighanem éppen a háborús viszonyok jelentették, propaganda-kényszert és cenzúrát hozva.)

KÖZLEMÉNYEK

Egy padovai magyar diák. A montserrati kolostor könyvtárának kéziratkatalógusát böngészve bukkantam egy némi figyelmet érdemlő adatra, amely tudtommal még nem ismert a magyar diákok peregrinációit kutatók előtt. A 986-os jelzetű, 15. századi, különféle kánonjogi traktátusokat tartalmazó kézirat 179. folióján a következő bejegyzés található Alexandre Olivar katalógusa szerint:

Die xi. Novembris 1445 in festo martini de mane Creavi.
Bachalarium dominum Thomam (...kihagyás...) de buda Ungarum.
in scolis domini Angeli de castro *praesentibus* (?) domino Georgio de Ulma¹ Uni-
versitatis juristarum rectore . *et domino johanne et domino . paulo . polonis...*²

A szöveg felkeltette az érdeklődésemet, és megrendeltem egy másolatot a kéziratoldalról. A bejegyzés a következőképp folytatódik:

paulo polonis] et multis aliis scholaribus Juris *canonici* . Et his cum sollicitatibus
requisitis
in iure *canonico* . et repetiit *causam*. de cetero de testibus . *et rogatus* fuit
Johannes notarius *conficere in sententiarum*³

Magyarán egy bizonyos Tamás, budai magyar diák baccalaureatusáról van szó, amit Angelo da Castro iskolájában (osztályában) szerzett meg, Georg von Ulm, az egyetem jogi hallgatóinak rektora, illetve János és Pál lengyel diákok és több más kánonjogot tanuló tanú jelenlétében. A bejegyzést, amely feltehetően egy diploma piszkozata, egy bizonyos Johannes notarius készítette. Valószínűsíthetjük, hogy a vizsgát Tamás kánonjogból tette le.

Nagyon rövid kutakodás után kiderült, hogy Tamás a padovai egyetem diákja volt, ahol Angelo da Castro az 1440-es években tanított kánonjogot. A bejegyzés minden szempontból hitelesnek tűnik, hiszen Georgius de Ulma (pontos nevén, mint az más diplomákból kideríthető, Georg Ehinger von Ulm) valóban ekkortájt volt a kánonjogi tanulók rektora. Róla az első ismert feljegyzés 1438. július 17-én készült, amikor még közjogot tanult, és 1446. június 6-án találkozunk vele utoljára, amikor mindkét jog doktorává avatják.⁴ Rektori kinevezéséről is van adatunk, ez 1445. április 17-ére

¹ Olivarnál Jeorgio de Ulmo, ezt javítottam.

² OLIVAR, Alexandre: *Catàleg dels manuscrits de la biblioteca del monestir de Montserrat*. Monestir de Montserrat, 1977. 294.

³ A rövidítések feloldásához és a néhány nehezen olvasható szó megfejtéséhez nagy segítséget kaptam Bárczi Ildikótól, amit ezúttal is hálásan köszönök.

⁴ L. Georg Ehingert az *Acta graduum academicorum gymnasii patavini ab anno 1406 ad annum 1450. II. 1435–1450*. Cur. Caspare ZONTA et Iohanne BROTTTO. Padova, 1970. Antenore 1281, 1399, 2022, 2043-as számú okleveleiben.

datálódik, és a következő év Húsvétjáig volt érvényes. Tudjuk, hogy a rektori pozíciót mindig a legkiválóbb előmenetelű és legrégebben az egyetemen tanuló diákok szokták betölteni, általában, mint itt is, egy évig.

Megpróbáltam további adatokat is szerezni a budai illetőségű Tamásról, de vezetéknev híján nem jártam sok sikerrel. Minden bizonnyal azért nem szerepel a neve a diploma piszkozatában, mert túl bonyolult volt egy nem magyar anyanyelvű írnok (jelesül Johannes notarius) számára. Két magyarországi Tamást is említene a padovai egyetem vizsgáiról fennmaradt igazolások és diplomák, de nem valószínű, hogy bármelyikük azonos lenne az itt említettel. 1430. július 1-jén szerez licenciátust kánonjogból Thomas Armenius Michaelis de Buda, tehát ő 15 évvel később bajosan szerezhetett volna egy ennél alacsonyabb fokú végzettséget.⁵ 1450. augusztus 29-én egy bizonyos Rutai (Rudai?) Tamás, vasvári kanonok Nicola da Bari egri püspök kíséretének tagjaként részt vesz Kisvárdai István kánonjogi doktorrá avatásán, ez a dátum viszont túl kései ahhoz, hogy akár itt az említett budai Tamásról lehessen szó.⁶ Ez a két említett adat különben régen ismert a magyarok középkori egyetemjárását kutatók előtt, mindkét diák szerepel Veress Endre padovai magyar diákokról írt alapvető munkájában.⁷ A montserrati kódexben talált Tamás viszont nem szerepel sem ott, sem az egyetem aktáit kiadó olasz dokumentumkötet-sorozatban. Valószínűleg a diploma egyetemi másolata elveszett, és feltehetjük azt is, hogy Tamás talán csak ezt a grádust szerezte meg padovai egyetemen. A kánonjogi tanulmányait meg kellett hogy előzze néhány évnyi tanulás a facultas artiumon, de sajnos nem tudjuk, hol. Tulajdonképpen akár Padovában is tanulhatott, hiszen az egyetemen fennmaradt adatok elsősorban a magasabb fokozatok megszerzéséről tudósítanak, főleg doktorátusról, ritkábban licenciátusról, holmi baccalaureatusról a legritkább esetben.

Épp ezért, ha nincs is különösen nagy jelentősége a nem azonosított Tamás padovai tanulmányainak, az adat arra mindenképp figyelmeztet, hogy sok középkori magyar peregrinusról nem tudunk, és számukat feltehetően magasabbra kell becsülnünk a hivatalos oklevelekből kihüvelykhetőnél. Főként, hogy a középkori oktatási központok közül a padovai egyetem története az egyik legjobban feldolgozott. Ebből a szempontból érdemes összehasonlítani Veress Endre gyűjtését a padovai magyar diákokról az 1970-es években publikált egyetemi akták teljes anyagával. Alig néhányan vannak, akik nem kerültek fel (tanúként vagy vizsgázóként) Veress listájára. Csak az 1406 és 1450 közötti időszakot vizsgálva ezek a következők: Albertus de Vetus (Vecsés?) de Hungaria, „artium doctor et utriusque iuris scolare”, aki jelen volt Jacobus de Breda (Jan van Breda) orvosdoktori és Johannes Alart de Gandavo (Jan Alart van Ghent?) jogi doktori vizsgáján,⁸ Korbáviai Miklós kalocsai érsek, aki kánonjogi tanulóként számos oklevélben⁹ szerepel 1411-ben; Paulus Glowynsky, aki ugyan lengyel származású, de pécsi prépost volt 1447. május 17-én, amikor részt vett a plocki Johannes de Lassothii jogi vizsgáján; ugyanezen a vizsgán szerepelt tanúként a magister artium Garai Pál;¹⁰ végül egy firenzei származású egyházi tisztségviselőt említhetek, Giovanni Pandolfo Bondalmoniti pécsváradi apátot, aki 1411-ben szerzett doktorátust a szabad művészetekből. Rajtuk kívül talán

⁵ *Acta graduum academicorum gymnasii patavini ab anno 1406 ad annum 1450. I. 1406–1434.* Cur. Caspare ZONTA et Iohanne BROTTTO. Padova, 1970. Antenore 251, 785-ös oklevél.

⁶ *Acta graduum academicorum... II. 1435–1450.* 324–325. Ráadásul nem is említik, hogy ő egyetemista minőségben lenne jelen.

⁷ VERESS Endre: *Matricula et Acta Hungarorum in Universitate Patavina studentium* (1264–1864). Kolozsvár, 1915. (A továbbiakban: *Matricula...*)

⁸ Bár ő talán azonos azzal az Albertus de Capliam de Wethes de Ungariával, aki mindkét jogból doktorátust szerzett 13 évvel később (!), minthogy tanúként részt vett a két németalföldi diák vizsgáján, és akit Veress is megemlít, közölve doktori vizsgájának oklevelét, *Matricula...* 9.

⁹ *Acta graduum academicorum... I. 1406–1434.* A következő oklevelek: 153, 160, 166, 170, 180.

¹⁰ *Acta graduum academicorum... II. 1435–1450.* 324.

még néhány olyan, a magyar királyságból származó hallgató lehet, aki a tengeremlékről, Szlavóniából vagy Horvátországból származott, és elkerülte a figyelmemet, vagy egyértelműen szláv neve miatt szándékosan mellőztem.

Összességében valamivel több mint 30 padovai magyar diákról tudtunk ebből a 45 évből, mostantól hozzájuk csaphatjuk a budai illetőségű Tamást is. A 15. században Konstantinápoly eleste előtt a velencei befolyás alatt álló padovai egyetemen átlagosan minden évben 800 diák tanult. Ezzel a kor negyedik legnagyobb egyetemének számított.¹¹ 1457 után a diákok száma megcsappant, és körülbelül 300-ra esett vissza, viszont az ő diplomáik már jóval nagyobb százalékban maradtak fent, és több magyar diákot is találunk köztük. Megállapíthatjuk, hogy ha nem is tartozott a legfontosabb egyetemi natiók közé a magyar, Padovában jelentékeny számban képviseltették magukat a magyar diákok.

Végezetül még egy szót a montserrati kódexről, amely a bejegyzést tartalmazza. Azt reméltem, esetleg közelebb visz a magyar diák identitásának meghatározásához, vagy egyéb magyar vonatkozású adatokat is tartalmaz. Sajnos csalódnom kellett. A kánonjogi kompilátum több anonim művet tartalmaz (*Summa super titulis decretalium*, *Casus Decretalium Gregorii IX* stb.), amelyek valószínűleg mind a padovai egyetem kurzusaihoz köthetők. Számos kortárs kéziratos bejegyzés szerepel még a könyvben, de egyik sem kapcsolható Magyarországhoz. Feltehetően a diplomát lejegyző Johannes notarius tulajdona volt (vagy lett) 1445 körül a kódex, és ő maga lehetett katalán vagy spanyol származású. A kódex 181. folióján szereplő rövid bejegyzés, amely egy szőlőbirtok művelésével kapcsolatos, és szintén említi egy Johannest, feltehetően ugyancsak az ő kezétől származik. Egy bizonyos Paulus Bivilaqua de Labobia szőlőjéről van szó, ez is valószínűsíti, hogy a jegyző a mai Spanyolország területéről került a padovai egyetemre, és oda is tért haza, a kódexszel és egy Tamás nevű magyar diák kánonjogi tanulmányainak egyetlen fennmaradt bizonyítékával együtt.¹²

SELÁF LEVENTE

Veri amans, moribus gravis ... Vitringas Testimonium für Stephanus Ványai, Franeker den 11. Juli 1714. Daß der Franeker Professor der Theologie Campegius Vitringa Sr. (1659–1722)¹ einen wahrlich großen Namen in Europa hatte, ist genügend bekannt. Schon bei seinem Tod memoriert der dann regierende *Rector magnificus* der Universität, Prof. Joannes Ortwinus Westenbergius, daß Studenten „ex ultima Hungaria, Polonia, Gallia, Scotia, Germania, omnique Belgio“ ihren Weg zu der kleinen friesischen Universitätsstadt fanden, und zwar in so großer Zahl, daß die Hörsäle die Menge von *Studiosi* öfters nicht fassen konnten („ut auditoria eos saepe non caperent“).² Ihrerseits sorgten diese Studenten für eine weite Verbreitung von den Ideen ihres Lehrers, sowohl gedruckt, als auch handgeschrieben.

¹¹ GRENDLER, Paul F.: *The Universities of the Italian Renaissance*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2002. *passim*.

¹² „Item vineas Pauli bivilaqua de labobia quas laborat Johanes mors (?) non bene laboratas lei (?) vji . B. x.“ A bejegyzés nagyon nehezen olvasható, több szóval kapcsolatban kételyeim vannak.

¹ Siehe über Campegius Vitringa Sr.: BOELES, W. B. S.: *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*. Band II/1. Leeuwarden, 1879. 288–294.

² Also Westenbergius in seinem *Programma funebre*. Einen Nachdruck dieses *Programma* findet man in: SCHULTENS, Albertus: *Laudatio funebris in memoriam Campegi Vitringa* (Franeker 1722), 1–6, vgl. dazu 5. Siehe in diesem Zusammenhang auch: POSTMA, F[erenc]–VAN SLUIS, J.: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843*. Leeuwarden, 1995. 237–251.

Was das letzte betrifft haben die ungarischen Studenten sich unbedingt tüchtig beteiligt. Sie nahmen nicht nur eine große Anzahl seiner gedruckten Schriften mit zurück nach Ungarn, bzw. Siebenbürgen, sondern auch zahllose Mitschriften, Exzerpte und handgeschriebene Annotationen „ex ore Campegii Vitringa“, von welchen die Mehrzahl – gleich oder erst viel später – einen Platz in mehreren (öffentlichen) Bibliotheken und Archiven fand.

Daneben fanden Vitringas theologische Auffassungen auch dem Inhalt nach, Anklang in der ungarischen Welt. Noch während seines Lebens – im Jahre 1722 – erschien in Frankfurt an der Oder eine ungarische Übersetzung von seinem *Typus theologiae practicae, sive de vita spirituali ejusque affectionibus commentatio* (Die Erstausgabe: Franeker 1716),³ indem – um nur ein einziges Beispiel zu nennen – mehr als fünfzig Jahre nach seinem Tod die „Theologia Campegii Vitringa“ von dem Professor Michael Pap Szathmári (1737–1812) am protestantischen Collegium im siebenbürgischen Klausenburg, d.h. Kolozsvár [lat.: Claudiopolis, heute Cluj-Napoca (Rumänien)], noch ausführlich behandelt wurde.⁴

Wie faszinierend diese Rezeptionsgeschichte auch sei, in diesem bescheidenen Beitrag beschränken wir auf ein Thema von viel geringerem Umfang: Ein eigenhändig geschriebenes *Testimonium*, das Vitringa im Jahre 1714 einem seiner vielen ungarischen Studiosi, als Beweis von dessen lobenswerthem Fleiß und großer Tüchtigkeit, mitgab. Das Stück befindet sich heute im Archiv des illustren – im Jahre 1531 gegründeten – protestantischen Collegium zu Sárospatak,⁵ wo wir es – im Sommer 1992 – zwischen vielen anderen gedruckten und handgeschriebenen Franekerana zufälligerweise fanden.

Über den Empfänger des *Testimonium*, Stephanus Ványai [ung.: Ványai István],⁶ wissen wir leider wenig. Wahrscheinlich – und es läßt sich jetzt anhand der neulich (1998) publizierte Matrikelausgabe⁷ auch tatsächlich feststellen – hat er mit dem Theologiestudium in Sárospatak angefangen, wonach er – wie so viele von seinen protestantischen Landsleuten – sich nach den Niederlanden begab: „Um den Verstand zu schärfen und sein Studium endgültig zu vollenden“, so lesen wir („ad acuendam prudentiam studiaque sua polienda limandaque“).

³ Siehe: SCHULTENS, Albertus: *op. cit.*, 63–64. Diese Übersetzung („Lelki élet etc.“, verfaßt von dem siebenbürgischen Studenten Franciscus/ Ferenc Baba) findet man in der Ungarisch sprechenden Welt in zahllosen Bibliotheken. Vgl. dazu POSTMA, Ferenc: *Op zoek naar Franeker academisch drukwerk. Enkele impressies van een vierde studiereis naar Roemenië* (1994), In: *Jaarboek [II] van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen* 1994. Amsterdam, 1995. 125–147, siehe: 142 (und Fußnote 24).

⁴ Vgl. dazu SZATHMÁRI PAP, Michael: *Explicatio theologiae Campegii Vitringa*. Mitschrift von dem Studenten Michael Diószegi, verfaßt in den Jahren 1775–1777. Die Handschrift [Sign.: 18285] befindet sich heute in der Biblioteca documentara C.P.D., Zalău [ung.: Zilah] (Siebenbürgen/Rumänien).

⁵ Siehe: BÖRZSÖNYI, József: *A Tiszáninneni református egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa — 1850 előtti kéziratok*. /Országos Széchényi Könyvtár: Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur. Band IV./ Budapest, 1986. 98–99 (Nr. 535). Vgl. dazu HÖRCSIK, Richárd: *A Tiszáninneni református egyházkerület tudományos gyűjteménye levéltárának története, 1531–1966*. Sárospatak/Miskolc, 1985.

⁶ Siehe über Vitringas ungarische Studenten in Franeker: SZILÁDY, Áron: *Campegius Vitringa magyar tanítványai Franekerában*. = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (5.) 1874. 43–50. Szilády spricht aber (47) zu Unrecht von Joh. Ványai.

⁷ Siehe: HÖRCSIK, Richárd: *A sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*. Sárospatak, 1998. 205. (Nr. 10). Stephanus Ványai ließ sich immatrikulieren am 13. November 1704. Nachher war er Schullektor in Mezőcsát („Rector Tsatiensis“). Die Matrikel meldet aber nicht, daß er später im Ausland (Utrecht, bzw. Franeker) studiert hatte.

Das *Testimonium* berichtet, daß er zuerst ein Jahr („per annum“) in Utrecht („Trajecti ad Rhenum“) studierte und von da nach Franeker gezogen ist („inde ad nos transiit“). Das letzte ist zugleich eine Bereicherung unserer Kenntnisse: Bis jetzt wußten wir ja, über Stephanus Ványai und seinen Verbleib in den Niederlanden, kaum mehr, als daß er sich am 24. September 1713 – „gratis“ – in das Franeker *Album Studiosorum* hatte einschreiben lassen (siehe dazu das *AStF*, Nr. 10899: Stephanus Wanyainus, Hungarus).⁸ Die Datierung des *Testimonium* – den 11. Juli 1714 – markiert zugleich die Dauer seines Aufenthalts in Franeker, was Vitringa selbst im Text noch einmal bestätigt („et tantundem fere temporis apud nos exegit“). Auch informiert das *Testimonium* uns sachlich über Vitringas Tätigkeit in dieser Zeit, sowohl was die Themen seiner Vorlesungen an der Akademie betrifft, als auch über die Vorlesungen bei ihm zu Hause.

Damit fällt der Vorhang nahezu definitiv. Wie und wo Stephanus Ványai später Pfarrer in Ungarn geworden ist, wissen wir nicht. In einer ersten offiziellen Übersicht der Kirchengemeinden und ihrer Pfarrer, die aus den Jahren 1725–1729 stammt, stoßen wir aber auf einen gewissen István Ványai als Pfarrer („prédikátor“) von Tiszapalkonya, im Komitat Borsod.⁹ Es ist nicht unwahrscheinlich, daß der Träger von Vitringas lobendem *Testimonium* und dieser Dorfpfarrer ein und dieselbe Person gewesen sind.¹⁰ Die Sárospataker Matrikel meldet noch, daß Stephanus Ványai im Jahre 1726 in Erlau, d.h. Eger, eingekerkert war: „Carceras [sic] passus Agriae A. 1726“ – wegen des Glaubens, so kann man vermuten.

In den bestehenden – biographischen und bibliographischen – Lexika aber sucht man seinen Name ergebnislos.

Der Text des *Testimonium*, von Vitringa 'aus einem Guß' geschrieben auf einem zusammengefalteten Bogen [ff. 51–52], bildet den Teil einer Handschriftensammlung [Sign.: Kt. 546], die im Jahre 1813 in den Besitz des Sárospataker Collegium kam. Die Blätter wurden nachträglich fortlaufend numeriert.

*

Gerne widmen wir Vitringas *Testimonium*, das hier zum ersten Mal mit einer deutschen Einführung – als eine von feinem Sprachgefühl zeugende lateinische Sprachübung – veröffentlicht wird, dem verehrten Socius, Herrn Dr. Jan Sanders, der wie kein anderer manche weite Studienreise unternahm: „Veri amans“, und – eingedenk seines hohen Amtes von „Magister morum“ – immer „morbis gravis“.

Lecturo Gratia et Pax a Christo Domino.

Laudabilem huc usque cursum fecit in Domino doctrina virtuteque Vir Ornatisissimus, Frater in Christo charissimus, STEPHANUS VÁNYAI, Gente Hungarus, qui hoc anno Almae huic nostrae civem ^apraestitit^a honestum, et boni exempli.

⁸ In der Dissertation von SEGESVÁRY, Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen, 1636–1836*. Debrecen, 1935. /Theológiai tanulmányok, Band XLIV./ kommt Stephanus Ványai denn auch gar nicht vor in der Liste von ungarischen Studenten in Utrecht. Auch im *Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae, 1636–1886* (Ultrajecti 1886.) sucht man seinen Name ergebnislos. – Das *Album Studiosorum Academiae Franekerensis* (Abkürzung: *AStF*) wurde im Jahre 1968 publiziert von S. J. FOCKEMA ANDRAEAE und Th. J. MEIJER (Franeker o. J.).

⁹ Siehe in diesem Zusammenhang: CSÁJI, Pál: *A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása, 1725–1729*. = Egyháztörténet, Új folyam, (I/1.) 1958. 34–74, vgl. dazu 53.

¹⁰ Die Sárospataker Matrikel bestätigt, daß Stephanus Ványai im Komitat Borsod Pfarrer geworden war („Pastor factus in Tractu Borsodiensi“), siehe: HÖRCSIK, Richárd: *op. cit.*, 205.

Consecratus ille Rei Divinae, in Patria sua se jam induerat cultu, in hunc usum necessario, feceratque luculentum in Eruditione sacra profectum. Quando affectus desiderio instituendae peregrinationis ad acuendam prudentiam studiaque sua polienda limandaque, se convertit ad Academias Belgii inspiciendas, facturus periculum, an frugem aliquam spiritualem apud eas colligere posset. Hoc consilio Trajecti ad Rhenum, quam sibi primam elegerat exercitationis suae sedem, per annum haesit. Inde ad nos transiit, et tantundem fere temporis apud nos exegit, integra laude et existimatione. Universam enim vitae studiorumque suorum disciplinam sic composuit, ut expectes a Viro prudente, qui dudum praetervectus scopulos lubricae actatis semitam virtutis certo pede calcare didicit. Ubique modestus, verecundus, veri amans, moribus gravis, honestatis pietatisque interioris studiosus, pensum suum in timore Nominis Divini diligentissime ursit, in id pro viribus connisus, ut viam Domini non qualitercunque sed accurate et scienter intelligeret, et interiora Fidei nostrae mysteria rite digesta sano complecteretur iudicio: sive publicos coluerit hujus [52] loci Doctores, quorum institutiones sibi conducibiles fore arbitratus est, sive privis lucubrationibus Scripturam S. sedulo ruminaverit, utilesque alios evolverit libros quos sibi in usum commendatos habuit. In quo dum fuit, Scholas meas qua Academicas qua Domesticas, in quibus Doctrinam Religionis nostrae tradere, Verbum Divinum commentari, et Fata Ecclesiae ex historia enarrare atque illustrare soleo, impiger frequentavit, measque illas doctrinas animo puro et veritatis reverente lubenter admisit. Sic non est quod dubitem, quin voti damnas evaserit, et ex laboribus suis et ex commerciis Doctorum hominum solidum fecerit speratumque fructum, promptuariumque suum, quod ut prudens scribe Regni caelorum curae habuit optima quaque ratione instruere, non contemnendis subsidiis auctius reddiderit. Talem certe se mihi probavit, qualem affectu meo dignissimum habui, et in usum ac decus Ecclesiae ^aaptite^b paratum. Deum ex animo veneratus, ut sua providentia, favore, gratia, eum porro prosequatur, lumine Spiritus sui ducat ac collustret, salvum atque incolumem suis reddat, atque ad dotes suas explicandas latum ei aperiat Evangelii ostium, quo Domino suo fidelem ac fructuosum ^cpraestet^c Ministrum, et stadio vitae cum bona conscientia decurso aeterna Ejus participet gaudia.

Franekerae, a.d. Jul. XI.
MDCCXIV.

C. Vitringa¹¹

Notae criticae:

- | | | |
|--------------------------------------|---|--|
| ^a praestitit ^a | – | leg.: se praestitit |
| ^b aptite ^b | – | forma mixta: optime x apte, leg.: apte |
| ^c praestet ^c | – | leg.: se praestet |

FERENC POSTMA

¹¹ Sárospatak – Nagykönyvtár Református Kollégium, Levéltár [Archiv]: Kt. 546, ff. 51–52.

* Zum ersten Mal in verkürzter Form auf holländisch publiziert in: WESSELIUS, J.W. e.a. (Hrsg.), *Magister Morum. Opstellen voor Jan Sanders van leden van de Societas Hebraica Amstelodamensis* [Aufsätze für Dr. Jan Sanders von den Mitgliedern der *Societas Hebraica Amstelodamensis*]. Amsterdam, 1996. 44–46.

** Herrn P. van Tuinen (Utrecht) bin ich zu größtem Dank verpflichtet dafür, daß er meine Transkription des *Testimonium* nochmals überprüft hat.

*** Herrn A. Vlieger (Amstelveen) möchte ich an dieser Stelle recht herzlich danken für seine deutsche Übersetzung.

In memoriam 1956.

Egykorú híresztelések Kościuszko magyarországi tartózkodásáról. A Kościuszkóval foglalkozó hazai szakirodalom behatóan foglalkozott azzal a széleskörű érdeklődéssel, amellyel a magyar társadalom kísérte az általa vezetett lengyel függetlenségi harcot.¹ Rámutattak annak a mély rokonszenvnek az okaira, amely a hagyományos lengyel–magyar kapcsolatokon kívül főként azzal az analóg történelmi helyzettel magyarázható, amely a két országot a 18. század kilencvenes éveiben jellemezte. A lengyelországi függetlenségi harc éveiben bontakozott ki Magyarországon is az a magyar jakobinus mozgalom, amely éppen a lengyel példa nyomán kísérelte meg a Habsburg abszolutizmussal szemben egy hasonló felkelés kirobbantását és a szabadság kivívását.²

Egy más alkalommal kimutattuk, hogy ez a fokozott érdeklődés és rokonszenv mennyire tükröződött a korabeli magyar sajtóban is.³ Mindkét jelentős és népszerű magyar újság, a bécsi *Magyar Hirmondó* és a *Magyar Kurír* élénk figyelemmel kísérte a nyolcvanas évek végétől kezdve a lengyel konföderációs országgyűlés eseményeit, és a lengyel nemesi reformtörekvéseket. Mindezeket úgy értékelték, hogy Európában is „kezdenek a nemzetek Washington filozófiájával élni,” és közejük sorolták a lengyel és a magyar függetlenségi törekvéseket. Példaként emlegették a magyar újságok a lengyel nemesség áldozatkészségét is. Amikor pedig a Kościuszko által vezetett nemzeti felkelés kibontakozott, e harcokat is nagy figyelemmel kísérték az újságok. Mindez időben – 1794-ben – egybeesett a magyar patrióta nemesek és értelmiségiek kis csoportjának az I. Ferenc abszolutizmusa elleni szervezkedésével; amelynek egyik ösztönzője és mintája éppen a lengyelországi mozgalom volt. A bécsi *Magyar Hirmondó* nemcsak beszámolt rendszeresen ezen eseményekről, hanem több ízben írt Kościuszkóról is; egy alkalommal pedig „egy jó ismerőse nyomán” közölte a lengyel szabadsághős életrajzát is.⁴ E viszonylag részletes és meleg hangú életrajz, valamint annak megjelölt forrása arra vall, hogy a szerkesztők kapcsolatban álltak olyanokkal, akik jól ismerték a lengyel hazafi életének jelentős állomásait. Nem hiányzott ezek közül annak megemlítése, hogy Kościuszko Washingtonnal és Lafayett-tel baráti kapcsolatban volt.

Az egykorú magyar újságok élénk érdeklődése és rokonszenve mellett más források is bizonyítják, hogy Kościuszko harcait mily nagy érdeklődéssel kísérte a magyar közvélemény egy része, de egyszersmind a bécsi hatóságok is. Ezt tanúsítják azok a levéltári források, amelyek a bécsi Belügyminisztérium levéltárában találhatók. Ezek azt bizonyítják, hogy azokban az években mennyire szóbeszéd tárgya volt a lengyel hadvezér személye, és hogy ezek sorában valódi és valótlan hírek egyaránt szárnyra keltek. Nem érdektelen az az érdeklődés sem, amivel a bécsi besúgó apparátus mindezt figyelemmel kísérte. Ezek között talán legérdekesebbek azok az értesülések, amelyek Kościuszko állítólagos magyarországi tartózkodásáról szólnak. A titkos informátorok szükségét érezték annak, hogy ezekről jelentést küldjenek gróf Barco budai generálisnak.

A témával foglalkozó, ismertetendő besúgó jelentés közül az első 1794. október 2-án kelt,⁵ tehát még csaknem egyidőben Kościuszko Maciejovicénál folytatott harcaival. Igaz, hogy ekkortájt kö-

¹ CSAPLÁROS István: *Sprawy polskie w literaturze węgierskiej epoki Oświecenia*. Warszawa, 1961. 180.

² BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957. Bevezetés – Uő: A jozefinizmus és a jakobinizmus kérdései a Habsburg monarchiában.* = Történelmi Szemle 1965. 408–409.

³ KÓKAY György: *A Kościuszko-felkelés visszhangja a korabeli magyar sajtóban.* In: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Szerk.: CSAPLÁROS István, HOPP Lajos, Jan REYCHMAN, SZIKLAY László. Bp. 1969. 301–316. – K. Gy.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában.* Bp. 1983. 144–145. és *Kwartalnik Historyczny* 1969. 153–162.

⁴ *Magyar Hirmondó* 1794. ápr. 11. 507–510.

⁵ *Pergen Acten* 10/A3 H 131

vetkezett be az ő és a vezérkarának fogságba esése is.⁶ A dokumentum egy bizonyos Schergernek Kościuszkóról szóló híreit tartalmazta. A levélíró arról tudósította felettesét, hogy amikor július végén – bizonyára a fürdő szezon vége felé – Bártfára érkezett, már csak néhány magyart talált a városban. Fürdőzés közben mégis kereste az alkalmat, hogy érdeklődjön az ottani történeésekről és a közszájon forgó hírekről. Biztosította őexcellenciáját, hogy Galiciában és nálunk minden rendben van a „francia veszéllyel” kapcsolatban. Azt is közölte vele, hogy Kościuszkó (akinek a nevét „Kociuskó”-nak írta), Lengyelországban harcol a poroszok ellen. Úgy látta azonban, hogy erről nem mernek nyíltan beszélni, mert véleménye szerint Magyarországon is terveznek egy felkelést a szabadság és az egyenlőség kivívása érdekében. Vagyis a jelentés szerint Bártfán és környékén szóbeszéd tárgya volt Kościuszkó szabadságharca. Bár a levél viszonylag kevés információt tartalmazott Kościuszkóról, mégis az az érdekessége, hogy még a harcok idejéből származik és a város lakóinak e témával kapcsolatos híreszteléseiről számolt be.

A felkelés leverése után sem szűntek meg a lengyel hadvezérrel kapcsolatos szóbeszéddek, amelyeket két évvel később is jelentésre méltónak ítélt egy a közhangulat figyelésével megbízott ulánus tiszt. Ő 1796. május 12-i dátummal a Budán állomásozó gróf Barco generálisnak még mindig Kościuszkóval kapcsolatos helyi pletykákról jelentett.⁷ Feljegyzésében a lengyel szabadságharcosról az évekkel korábban elterjedt híreket ismételte meg, de egyszersmind beszámolt a magyarországi tartózkodással kapcsolatos vélekedések cáfolatáról is. Jelentését éppen ezzel a szenzációsnak minősített értesüléssel kezdte. Egyesek ugyan azt állították – kezdte levelét – hogy Kościuszkó háromszor járt a megyéjükben: kétszer a Nagy-Alikal közelében lévő Wironában – miként ezt már két évvel korábban jelentette, – harmadszor pedig Bernhardt viceispánnál. Ezt követően előadja korábbi információi alapján az ügygel kapcsolatos előző értesüléseit, amelyek alapul szolgálhattak az általa is elfogadott tévedésnek.

Egy bizonyos Szent-Iványi komisszáriusra hivatkozik, akinek volt egy Turner nevű vámós rokona. Turnert, mivel úgy hírlett, tud valamit Kościuszkó látogatásáról, egy alkalommal beidézték Terebesre⁸ kihallgatás céljából. Itt a comissio előtt azt állította, hogy Kościuszkó háromszor is járt Magyarországon. Minden alkalommal Wironán át érkezett, ahol Turner vámosként működött. Ezen állítása valódiságára nézve meg is eskették.

A jelentés írója a továbbiakban beszámol e hír cáfolatáról is. Volt Turnernek egy Lehotzki nevű barátja, aki szintén vámós volt. Ő szinte egy időben két hivatalos levelet is kapott; az egyiket Bernhardt viceispántól, a másikat Szent-Iványi viceispántól. Lehotzki mindkét írást nyomban továbbította barátjának, Turnernek. Bernhardt levelében azt kérte Lehotzkitól, hogy haladéktalanul küldjön a felsőbb hatóságnak egy titkos üzenetet, amely szerint nem Kościuszkó, hanem a titkára járt Magyarországon,⁹ ő volt az, aki Wironán át magyar földre érkezett. Úgy látszik, nagyon fontosnak vélte ezen üzenet továbbítását, mert azt fűzte még hozzá, hogy a késlekedés az életébe is kerülhet. Lehotzki egyetértett, de mivel nehezeére esett az írás, Turnert kérte meg, hogy továbbítsa a levelet az illetékesekhez. Egyébként ő Bernhardtot hűtlenséggel is vádolta.

A bécsi Belügyminisztérium levéltárából idézett két jelentés újabb dokumentumai Kościuszkó magyarországi népszerűségének. Nem csökkenti ezek értékét az a körülmény, hogy tartalmilag valótlannal állítást tartalmaztak, mert a lengyel függetlenségi harc iránti érdeklődést és a Kościuszkó iránti rokonszenvet így is bizonyítják. Az Észak-kelet Magyarországon elterjedt szóbeli híresztelések – a magyar viszonyok hasonlósága miatt – azt is bizonyítják, hogy a társadalom bizonyos körői reménykedtek a lengyel példa követhetőségében is. Mert a két jelentésben található esetek

⁶ 1794. okt. 10.

⁷ Pergen Acten 10/A3 H 147.

⁸ Valószínű az Ugocsa megyei Túr-Terebesről van szó

⁹ „...nicht Cosciusko, sondern sein Sekräter durch Wirona nach Hungarn pessiret seye...”

mögött bizonyára szélesebb társadalmi körökben elterjedt reménykedések lehettek, ezen esetek nyilván csak a jéghegy csúcsai voltak. Ezt bizonyítja az a nagy figyelem is ami a besúgókat jellemezte ezen ügyben, hiszen még az események után két évvel is foglalkoztak vele, és igyekeztek az újabb információk nyomán korábbi jelentéseiket korrigálni. Az eset azt is igazolja, hogy a politikai szóbeli kommunikáció történetének a legfőbb forrásait a korábbi században, miként a 20. századi diktatúrák történetében is, a belügyi hatóságok iratanyaga képezte.

KÓKAY GYÖRGY

Tankönyvkritika a reformkori sajtóban. A tankönyv az iskolai oktatás legfontosabb eszköze, a tankönyvkiadás pedig évszázadok óta az oktatásügy egyik lényeges, sok vitát kavarázó eleme. A tankönyvek közvetítik a tanulók számára a korszak uralkodó szellemiségét, követniük kell a tudományok fejlettségi szintjét, ugyanakkor csak leszűrt és kikristályosodott ismereteket tartalmazhatnak. A tankönyv anyagának meg kell felelnie a tanulók életkori sajátosságainak, a logikusan tagolt világos szerkezet, a jól érthető és nyelvileg kifogástalan stílus is alapkövetelmény. Terjedelme ne legyen túl nagy, külső kiállítása keltse fel a tanulók figyelmét. A jó és sikeres tankönyv – a magas példányszám miatt – óriási üzleti lehetőséget jelentett a szerzők és kiadók számára. Így volt ez a reformkorban is, amikor a korábbi időszakhoz képest sokkal több tankönyv jelent meg.

A magyar tankönyvtörténet¹ igen érdekes és fontos korszaka a 19. század első fele. A reformkor időszakában felerősödő nyelvmozgalom szerves részeként jelentkeztek a magyar nyelv iskolai tanításáért és az iskolai oktatás magyar nyelvűségéért vívott küzdelmek. A magyar oktatási nyelvért folytatott küzdelem szorosan összefügg a tankönyvek nyelvének kérdésével is, hiszen ezek voltak azok az évek, amikor a latin és német nyelvű tankönyvek mellett egyre nagyobb számban jelentek meg alsó- és középszintű iskoláinkban korszerű tudományos ismereteket közvetítő magyar nyelvű tankönyvek.

A felvilágosodás korában lapjaink, folyóirataink sok tankönyvről közöltek hosszabb-rövidebb méltatást, de ezekben kevés volt a valódi bírálat, inkább ismertetésnek tekinthetők. Mégis nagy szerepe volt ezeknek a közleményeknek, hiszen az ország egymástól távol eső vidékein lévő iskolák tanárai a nyomdák katalógusain kívül többnyire csak ezekből az újsághírekből értesülhettek az elkészült munkákról, azok áráról, és csakis így rendelhették meg az új könyveket. Az ismertetések kiemelték a könyvek erőnyeit, de a hibákról ritkán szóltak. A reformkor időszakában egyre több magyar nyelvű tankönyv jelent meg, az ezekről szóló hírlapi- és folyóirat tudósítások száma is emelkedett. Jelentős változás azonban az, hogy míg korábban csak ismertették a lapokban a tankönyveket, az 1820-as 30-as évektől kezdve egyre inkább jellemzővé vált a valódi, mai értelemben vett, a könyv tudományos és pedagógiai vonatkozásaira is kiterjedő tankönyvkritika.

Egyes megjelent tankönyvbírálatokban rövidebb-hosszabb eszmefuttatásokat olvashatunk tankönyvelméleti kérdésekről is. Szontagh Gusztáv például egy tankönyvbírálatában kifejti,² mennyire más követelményeket kell támasztani egy tudományos művel és egy tankönyvvel szemben. A tudományos kézikönyv esetében követelmény, hogy az figyelembe vegye a legújabb eredményeket, hogy részletesen és kimerítően szóljon az adott tudományterületről. A tankönyv célja azonban más – vallja a szerző. „Az oktatás tárgyai tömördek, az idő rövid, az iskolában tehát nem lehet mindent ta-

¹ A korszakra vonatkozó tankönyvtörténeti szakirodalomból: FEHÉR Erzsébet: *Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848*. Bp. é. n.; FEHÉR Katalin: *Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján*. = Magyar Könyvszemle 1999. 3. sz. 314–327.

² Figyelmező 1840. 12.sz. 177–182.

nulni, elég ha ott művelődésünk alapja vettetik meg, mellyen azután az önművelés tovább építhet.” A tankönyvnek tehát csak az adott terület legalapvetőbb tudnivalóit kell magába foglalnia, de azt „világos rendben és előadással. Alaposnak kell lennie, de nem az érthetőség rovására.” A tanár feladata, hogy a tankönyv szövegét kiegészítse, figyelembe véve tanítványai életkorát, érdeklődését és szükségleteit. Ezeket a ma is helytálló tankönyvelméleti megállapításokat különböző megfogalmazásokban számos reformkori ismertetésben és bírálatban megtalálhatjuk.

Ezekben az években születtek meg az első tankönyvekről szóló elméleti jellegű írások is. Matuskovich József³ bencés szerzetestanár 1842-ben jelentette meg tanulmányát „A magyar iskola-könyvek ügyében” címmel az Athenaeumban.⁴ Örömmel ír arról, hogy az élet minden területén egyre inkább tért hódít a magyar nyelv. Úgy látja, hogy ha a tankönyvek is magyarul íródnának, az nagy mértékben elősegítené a már megindult folyamatot. Jó magyar nyelvű tankönyvek azonban nincsenek, ezért azt javasolja, hogy az állam írjon ki nyílt pályázatokat a tanárok számára tankönyvek írására, illő díjak felajánlásával. A tankönyvpályázatok legyenek jellegűek, és a bírálók az adott tudományok jeles művelőiből, illetve az adott tantárgyat oktató legkiválóbb tanárokból kerüljenek ki. A szerzetesrendek előljárói pedig „a jelesebb tehetségű” tanároknak „kötelességükké tehetnék” a tankönyvírói munkát. Ezeket a tanárokat aztán egy időre mentesíthetnék a tanítás alól, ellátnák a munkához szükséges szakirodalommal, így gyorsan elkészülhetnének az olyannyira szükséges magyar nyelvű tankönyvek.

1845-ben jelent meg a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban „A czélszerű iskolai kézikönyvek szüksége s mikénti szerkesztése” címmel egy tanulmány, amelynek szerzője Homolay Endre református kollégiumi tanár volt.⁵ Cikkének első részében bemutatja a korabeli iskolák tankönyvhasználati szokásait.

„Vessünk pillanatot, ha úgy tetszik, nagyobb tanodáink tanító-terméibe: itt az egyik oktató diktál, társa iskolán kívül íratja le tanítványaival füzeteit, a harmadik egy vagy más tudományban használ ugyan kézikönyvet, de ezt minden általa előadandó tanulmányra ki nem terjesztheti; miért? erre könnyű a felelet: mert hol nem vetettünk, ott nem arathatunk; hol nincs czélszerű kézikönyv, ott kézikönyv szerinti oktatás nem gondolható.”

A szerző szerint a leírt helyzet az általános, és ebből ered jó néhány további súlyos probléma. Ha a tanár maga diktálja le tanítványainak a tankönyvszöveget, akkor – „a holt betűkkel vesztegetjük drágaságoknál drágább időnket”; ha viszont házi feladatként adja a tanár az iskolai órán később feldolgozandó tananyag előzetes lemásolását, akkor „olgy tetemes hibák csúsznak be azokban, hogy a tanítvány – kivált ha tizediktől vagy huszadiktól írta le tanulmányait – hibásan írott szók és mondasok tömkelegéből ki vergődni nem tud...” Az egyetlen megoldás a jó tankönyv. De milyen legyen a „czélszerű kézikönyv”, mi legyen a tartalma, és milyen módszerrel legyen feldolgozva?

A jó tankönyv „a tudomány alapvonalait rajzolja”. De ez nem elég, mert a tankönyv nem önmagában tölti be funkcióját, hanem a tanár közreműködésével:

„Az illető oktató – belátása s ügyessége szerint – ahhoz csatolt fölvilágosító, a tudományt részleteiben fejtegető magyarázatot előszóval terjesszen tanítványai elébe.”

³ Matuskovich (Polykarp) József (1814–1871): szent Benedek-rendi áldozópap, alperjel. 1831-ben lépett a rendbe és teológiai tanulmányainak végeztével 1839-ben szentelték pappá. Ezt követően tanárként működött Nagyszombatban, Komáromban és Pannonhalmán.

⁴ MATUSKOVICH József: *A magyar iskola-könyvek ügyében.* = Athenaeum 1842. I. 27. sz. 578–581.

⁵ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1845. 29. sz. 681–683. A tanulmányt ismerteti: FEHÉR Erzsébet: *i. m.* 195–196.

Így, a tanár előszóbeli magyarázatai nyomán teljesedik ki a tankönyv igazi funkciója: ily módon

„a holt betű nem tartandja fogva a tanulót, meg nem szegi magasba emelkedő szellemi szárnyait; de ellenkezőleg, a tudományt megkedveltetvén vele, elevenítendi lelkét, szabadabb és biztosabb mozgást engedend azon ország felé, melyből a szellem vétetett, melyben a szellem leli hazáját.”

Tanulmánya második részében Homolay Endre erre a kérdésre keresi a választ: „Ha igaz, hogy a czélszerű kézikönyvek az alapos oktatáshoz szükségesek, hogy lehetne azokra szert tennünk, ezeknek szerkesztésében célhoz vezető eszközöket választanunk?”

A szerző majdnem pontosan azt javasolja, mint három évvel korábban katolikus tanártársa. A protestáns kollégiumi tanárok egyházkerületi gyűlések alkalmával terjesszék a jelenlévők elé a szükséges tankönyvek listáját, s kérjenek jelentkezőket e könyvek megírására. Az a tanár vállalkozzon erre a munkára, „ki arra hivatva érzi magát”, s annak a tankönyvnek a megírását „vállalja föl”, amellyel „tudományos pályáján leginkább foglalatostokodék, melynek – lényegébe hatolván – szellemét fölfogta, azt részleteiben is ismeri”. A tankönyvek elkészült kéziratait azután „illető megvizsgálás végett adassanak az e végre kinevezendő bíráló választmánynak által, mely a jövő gyűlés alkalmával adja be eziránti véleményét”. De egy másik megoldást is ki lehetne próbálni: „vagy ha jobbnak találtatnék, közöltessenek a kéziratok a kerület oktatóival, bírálat és véleményadás végett”. Az ily módon a szerzők egyetértésével és jóváhagyásával véglegessé formált kéziratot „ki kell nyomtatni s egyházkerület iskoláinak megfelelő osztályaiba be kell vezetni, czélszerű használás végett.”

A továbbiakban, a hatalmas anyagból válogatva, két reformkori tankönyv sajtóvisszhangját tekintjük át, amelyet tipikusnak és érdekesnek tekintünk.

Erdélyben jelent meg egy jelentős és széles körben használt magyar nyelvtan, a nagyenyedi kollégium híres tanára, a reformkori liberális ellenzék egyik vezéralakja, Szász Károly tollából, aki 1839-ben „Parthenon” címmel tankönyv-sorozat kiadását kezdte meg. Célja „mindazt, ami házi nevelésnél a gimnaziális iskolákban rendszeres tudományos oktatás tárgya, egyelvű s szellemű dolgozatokban nyújtani.” – írja a szerző előszavában. A hat tárgycsoportra tervezett vállalkozás havi folytatásokban jelent volna meg, felölelve a gimnáziumi oktatás teljes anyagát. Sajnos csak a tervezett sorozat első és második kötete jelent meg, a *Magyar-nyelv-tudomány*. A tankönyv német Becher-Wurst féle módszer alapján íródott, amely a nyelvet logikai szempontból, mint a gondolkodás külső megjelenését fogja fel. A szerző rámutat a nyelvtan értelemfejlesztő és jellemalakító szerepére is. „A nyelvtan – írja Szász Károly – miként a számtan, ok és okozati összefüggésekkel dolgozik.” A beszéd eredetének kérdésével kapcsolatban különbséget tesz az „önkéntelen” (természetes) és a „szózat” (önkéntes) jelek között, s ugyanakkor a nyelv közösségi jellegét is hangsúlyozza. Ezt követően hangtani magyarázatot ad, s kitérve a finn nyelvcsaláddal való rokonság hangtani bizonyítására, a hangtani ismereteket a magyar helyesírás kérdéseivel hozza kapcsolatba. Egyrészt javasolja az úgynevezett „elegyült magánhangzók” (gy, ly, ny stb.) egyjegyű jelölését, és az „sz, zs” helyett is egyjegyű jelzést ajánl. A következetes fonetikus helyesírásért száll síkra. Szász Károlynak e tankönyvben lefektetett nyelvtudományi elvei ellentétes nézeteket váltottak ki a kortársak körében. Egy 1840-ben, Nagyenyeden névtelenül megjelent vitairat,⁶ többek között tájékozatlansággal vádolja Szász Károlyt azért, mert „hitelt adott a finn rokonság hiedelmének.” Éles hangon bírálta Szász tankönyvét a *Figyelmező* kritikusa is.⁷ Tartalmi és pedagógiai-módszertani kifogásokat is hangoztat. A kérdésekben és feleletekben íródott tankönyvet a bíráló módszertani szempontból idősebb diákok számára már nem tartja megfelelőnek és célravezetőnek. Nézete szerint „hosszú,

⁶ Valószínűleg Szász Károly tanártársa, Péterfy Jenő írta.

⁷ Figyelmező 1840. 43. sz. 689–699.

értelmetlen, s egyenesen nem folyó kérdések által” ilyen korú tanulókat nem lehet tanítani. A figyelem fenntartásához számukra inkább a szigorú logikai rendszert követő, az előzményekből kiinduló, egymásra épített tananyag feldolgozást kell követni. Nem tartja helyesnek azt sem, hogy egy nyelvtankönyvben a tárgyhöz nem tartozó kérdésekről is szó esik. Kiemeli, hogy tankönyvek esetében „a könyvnyomtatási vigyázatlanság szülte hibák” nem megengedhetők. A bíráló nyelvtudományi kifogásait is hosszan sorolja. Jelent meg ismertetés a könyvről a *Nemzeti Társalkodó*-ban is⁸. A szerző a tankönyv eredetiségét és tudományos érdemeit dicséri.

„Sok tudománybecsű kincs van lerakva s az egész oly ügyes szerkezetű és eszes kivitelű, hogy valóban nem tudjuk: az önálló, eredeti felfogásban, talpraesett, egészséges nézeteiben, vagy az eddigi chaotikus zavarok felett lebegő rendszerező lélek hatalmas erejében, páratlan logikájában gyönyörködünk-e inkább.”

A sárospataki református kollégium híres tanára, Kézy Mózes 1830-ban jelentette meg *A fizikának rövid rajzolatja* címmel munkáját. Ezt követte egy kitűnő, a kor tudományos színvonalán álló tankönyv, a pápai református kollégium tanárának, Tarczy Lajosnak 1838-ban megjelent két kötetes *Természettan* című munkája. Jókai, aki Tarczy tanítványa volt, a következőket írja:

„Tarczy Lajos volt a legkitűnőbb tanár a főiskolában. Ő magyarázta a természettant és a felsőbb mathesist.... Tankönyve ma is használható.... Hát még az előadása! Azt élvezet volt hallgatni. Ő maga megteremtette a főiskola phisicum–museumát, s experimentációi bűvészestélyek számba mentek.”⁹

E kiváló tanár tankönyvéről a *Figyelmező*-ben jelent meg ismertetés.¹⁰ A recenzens a tankönyv legnagyobb érdemének azt tartja, hogy a fizikai jelenségeket „a mathesis vállaira támaszkodva” tárgyalja. Kiemeli, hogy a szerző törekedett arra, hogy e „tudománynak a haladás jelen lépcsője szerint” írja meg tankönyvét, vagyis hogy a legújabb tudományos eredmények is megjelenjenek a munkában. A hőtani, fénytani és elektromosságtani fejezetekben érvényesül a jó tankönyvek legfontosabb kritériuma, a „helyes rend és a világos magyarázat.” A tankönyv szép és érthető magyar nyelvét is dicséri a bíráló.

A tankönyv második kötetének megjelenése, amely vegytani és mechanikai részeket tartalmaz, 1840-ben komoly sajtóvitát eredményezett a *Figyelmező* hasábjain. Hosszú, több részes ismertetés és bírálat jelent mag a műről előbb Csécsi Imre¹¹ debreceni, majd Warga János, nagykőrösi református kollégiumi tanárok tollából, melyekre Tarczy válaszolt.

Csécsi Imre, bírálatának¹² elején jelzi, hogy tankönyvek esetében – amelyből ifjak generációi tanulnak – különösen fontos a tudományos szempont. Egy természettudományi tankönyvben nem szerepelhet egyetlen téves adat, egyetlen helytelen értelmezés sem. Ezért igen aprólékos részletességgel veszi sorra a vegytani rész hibáit, és felszólítja a szerzőt, hogy azokat javítsa ki, és tegye közzé egy új kiadásban.

⁸ Nemzeti Társalkodó 1840. II. 1730.

⁹ JÓKAI Mór: *Az én iskolatársaim. Írások életemből*. Bp. 1960. 30–31.

¹⁰ Figyelmező 1838. 39. sz. 653–657.

¹¹ Csécsi (Nagy) Imre (1804–1847) tanár, orvos, a Magyar Tudós Társaság tagja. Debrecenben tanult, majd Pesten és Bécsben orvostudományt hallgatott. 1837-ben orvostudorrá avatták. Debrecenben telepedett le, ahol orvosi gyakorlatot folytatott. 1839-től a kollégium ásvány-, növény- és vegytan tanára lett, az iskola számára ásványgyűjteményt alapított. Természettudományi cikkeket és tankönyveket publikált.

¹² Figyelmező 1840. 13. sz. 193–201.; 14. sz. 215–219.

Warga János Tarczy *Természettanának* mindkét kötetről, és a hozzájuk kapcsolódó *Népszerű égrajz* című tankönyvről is szól részletes, több folytatásban megjelent bírálatában.¹³ Az igen alapos, tartalmi és stilisztikai kérdésekre is kiterő bírálat célja csakis a javítás szándéka – írja Warga. Elismeri, hogy nagy szükség van új és jó természettudományi, köztük fizikai, kémiai, csillagászati tankönyvekre. Természetes, hogy a hazai szerzők külföldi minták nyomán állítják össze tankönyveiket. Azonban nagyon fontos, hogy ne csak átvegyék, hanem át is dolgozzák ezeket a munkákat, saját tanítványaik szükségletei szerint. Elismeri, hogy Tarczy „a tárgyhoz kitűnő tárgyismerettel nyúlt”, hogy munkájában „helyes rendszert” követett, a tankönyv olyan ismereteket tartalmaz, amelyek a tudomány akkori állása szerint teljességgel elfogadhatóak. Vannak benne ugyan kisebb tartalmi hibák, de ezek könnyen kijavíthatók, ugyanúgy, mint a stílus terén tapasztalható esetenkénti „homály és nehézkes előadás.” A bíráló feladata az, hogy rámutasson azokra a hibákra, amelyet a szerző nem ismert fel. Sürgeti az újabb, immár hibáktól mentes kiadás megjelentetését.

Az említetteken kívül számos más tankönyvről jelent meg ismertetés, kritika a korabeli lapokban, amelyekre nem térhetünk már ki. A fentiekkel talán sikerült azt érzékeltetni, hogy hazánkban, a reformkorban mennyire fontos kérdés volt a magyar nyelvű tankönyvek megjelenése, hogy az akkoriban egyetlen, nagyobb tömegekhez eljutó információforrásnak számító hírlapok és folyóiratok milyen sokat foglalkoztak velük, ezzel is segítve népszerűsítésüket. A reformkorban született meg a valódi, mai értelemben vett tankönyvkritika.

FEHÉR KATALIN

¹³ Figyelmező 1840. 15. sz. 229–234.; 16. sz. 250–252.; 18. sz. 278–285.; 20. sz. 315–319.; 21. sz. 327–335.

FIGYELŐ

Kódexeink világa. *Kiállítás a budapesti Egyetemi Könyvtár dísztermében (2006. május 3. – június 23.)* A budapesti Egyetemi Könyvtár az elmúlt években vált kiállítóhelyé. Közgyűjteményi feladatkörének önkéntes kibővítéséhez hozzájárult a felismerés, hogy szeretné a hazai és a nemzetközi tudományos kutatás képviselőinél szélesebb körben közkinccsé tenni az évszázadok óta féltve őrzött, folyamatosan gyarapodó kéziratait és ritkaságait. Közel tíz év alatt a nagyközönség a kódextár állományából rendezett korábbi kiállításokon megismerhette a legértékesebb középkori kéziratokat, köztük a Konstantinápolyból 1877-ben „visszaadott” harmincöt kódexet.

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára az ország egyik leggazdagabb és legrégibb történeti, művelődés- és irodalomtörténeti forrásgyűjteménye. A 16. század vége óta folyamatosan és többnyire szervesen bővülő kéziratok állomány jelentős mértékben gyarapodott a szerzetesrendek feloszlása után. A jezsuita rendházakból 1773 után mintegy 140, a pálos kolostorokból 1786 körül több mint 120 kéziratot szállítottak a könyvtárba. A II. József kori szerzetesrendeket feloszlató intézkedések után összesen 450 további kézirat, köztük 66 középkori kódex került a Kézirattárba. A fenti adatokhoz mérhető újabb, a középkori kézirat-együttest érintő minőségi állománygyarapodás 1877-ben volt. Ekkor – mint közismert – II. Abdul Hamid török szultán 35 kódexet ajándékozott a budapesti egyetemistáknak, s őrzőhelyük az egyetem könyvtára lett.

A kódexgyűjtemény számottevő része a kéziratok származása szerint három nagyobb csoportból áll: a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárában őrzött középkori kötetes kéziratokból, a feloszlott szerzetesrendek könyvtárainak kódexeiből és a törökországi ajándék-kódexekből. Az eltérő provenienciájú folyamatos bővülés ellenére ismert tudománytörténeti tény, hogy a könyvtár kódex-állománya nem túl számos, mindössze 137 latin, 7 arab, 2 török, 2 etióp, 2 perzsa, 11 szláv, 8 magyar, 6 német, valamint 4–4 görög és olasz nyelvű kódexet őriz. Ezt a gyűjteményt szerencsésen kiegészíti a kódextárhoz tartozó 300 feldolgozott kódextöredék, amely a könyvtár saját állományából folyamatosan bővül. Ezek a számok elenyészőnek tűnnek a magyar középkorban használt, becslések szerinti 45–50 ezer itthon vagy határainkon kívül készült kódexhez képest. A tár azonban több „nemzeti ereklyé”-t őriz, így például a korvinákon kívül nyolc magyar nyelvű kódexet, köztük a Ráskai Lea domonkos apáca által másolt *Cornides-kódexet*, valamint viszonylag sok, a történeti Magyarország területén másolt latin kézirat-kötetet.

Az Egyetemi Könyvtár kódexei hosszú idő óta a hazai és a nemzetközi kutatás, valamint a közérdeklődés középpontjában állnak. Az elmúlt években több hazai és külföldi kiállításon szerepeltek, többnek részleges vagy teljes kötetes kiadása, illetve internetes megjelenítése is elkészült. A korvinák országos digitalizálási programjának befejeződése után lehetőség nyílt a könyvtár magyar nyelvű kódexeinek (Cod. Hung. 1–8) és további 28 latin kódexnek (Cod. Lat. 14–30, 32–36, 51, 71, 73, 78, 98, 114, 115) a digitalizálására és internetes megjelenítésére.

A kiállítás a kódexgyűjtemény egészéből válogatott anyagot mutatott be és vállalkozott a tár tematikus áttekintésére. Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy a középkori európai írásbeliség mint-

egy tizennégy évszázadát reprezentáló kultúrkincs itt őrzött részét úgy jelenítette meg, hogy fel-lelhetők voltak az ismert világi- és vallásos szövegtípusok. A középkori szellemi élet és tudományos gondolkodás három alapvető színtere az egyházi-kolostori kultúra, az uralkodói udvarok és az egyetemek világa. Ezek közül – az állomány biztosította kereteknek megfelelően – viszonylagos teljességgel törekedhettünk az első kettő bemutatására.

A kötetek jelentős része a 15. században, a kódexirodalom virágkorában készült. Kronologikus áttekintésre részben ezért, részben a viszonylag szűk állomány miatt nem vállalkozhattunk. Mindez egyúttal azt jelentette, hogy még a korvinákat sem külön, hanem a tartalmuknak megfelelő témakörökön belül láthatták az érdeklődők. A kiállított korvinák reprezentálták a magyarországi humanizmus világhírű könyv- és művészettörténeti emlékét, Mátyás király budai könyvtárát. Az 1460-as évek második felétől intenzívvé vált könyvgyűjtés során a király – mint ismeretes – eleinte vásárolta a kódexeket, később azonban megrendelésre is készítette azokat. Az itáliai kódex-beszerezésekkel a humanista írás- és díszítés-típusok is általánossá váltak a királyi udvarban.

A csaknem teljes egészében restaurált kódexgyűjtemény kiválasztott darabjai mellett a látogatók megismerkedhettek a gyűjteményhez tartozó kódextöredék-állománnyal és néhány 15. századi metszettel is. A felbecsülhetetlen értékű nemzeti kincs biztonságos megőrzésén, kiegészítésén és állapotának javításán kívül a dokumentumok megfelelő színvonalú kiállításával a kibernetika korában is törekedtünk a kéziratok egykori jelentőségéhez méltó bemutatására.

A kiállítható kódexek számát alapvetően korlátozta a rendelkezésre álló díszterem alapterülete. Nem lehetett cél az elsősorban a művészettörténet által számon tartott, látványos darabok bemutatása. Ennek oka ismét az állomány összetételében kereshető. Az itt őrzött kódexek között nem található kifejezetten „díszkódex”-nek készült luxuskézirat, azaz olyan „műtárgy-kódex”, amelynek művészi értéke jelentősebbnek tűnhet, mint történeti forrás jellege. A könyvtárban őrzött kódexek nagy része a maga korában úgynevezett használati kódex volt. A díszítetlen, illetve mértéktartóan díszített kötetek viszonylagos egyszerűségük ellenére kivétel nélkül könyvkuriózumok, a magyar nemzet viszontagságokkal teli történelmi múltjának fennmaradt kincsei.

A „Kódexeink világa” kiállítás elsősorban könyv- és művelődéstörténeti kiállítás volt, amelynek keretében igyekeztünk néhány látványosabb kéziratot is bemutatni. Amint a kiállítás mindössze ötven példányban megjelent kísérő füzetek (*Kódexeink világa. Kiállítás a budapesti Egyetemi Könyvtár dísztermében, 2006. május 29. – július 7. – Codices manuscripti. Medieval manuscripts of the University Library Budapest. Exhibition at the Hall of the University Library Budapest 29 May – 7 July 2006.* A kiállítás anyagát válogatta, a kísérőfüzetet készítette KNAPP Éva. Bp. 2006. Egyetemi Könyvtár – ISBN 963 463 863 5) tanúsítja, a tárlat középpontjában a középkori könyv egyik jellegzetes formája a lapozásra alkalmassá tett kéziratos kódex állt. A tematikus teológiai, filozófiai és történeti gyűjtőköteteken kívül megtekinthetők voltak Bibliák, liturgikus kéziratok (miskönyv, benedictionale, confessionale, poenitentiale, hymnarium), az egyházi zene (graduale, antiphonale), a prédikáció-, tractatus és legenda-irodalom emlékei, valamint a kolostorok mindennapi életének írott segédletei (breviarium, regula, consuetudinarium). Nem hiányoztak a tárlókból a középkor szórakoztató irodalmi összeállításai és az imádságos könyvek, továbbá a jog-, az orvostudomány, valamint a humanizmus történeti és irodalmi összeállításai sem.

A válogatás többek között bizonyította, valóban az Egyetemi Könyvtár őrzi az ország egyik legrégibb kéziratos forrásgyűjteményét, amelynek alapvető része a kódexállomány. A több szakterületet átfogó kódextár létrejötté óta a magyar és az európai művelődéstörténet egyik fontos tanulmányi- és kutatóbázisa. Az európai kulturális örökség részét jelentő állomány dokumentálja egy kulturális régió történetét, amelyet a nemzetközi kutatás sem nélkülözhet. Ez a jelentős mennyiségű tudás- és ismeretanyag a kulturális emlékezet megtestesítőjeként napjainkban is folyamatosan szerepet játszik a mindenkori társadalom történetiségének tudatosításában. Az Egyetemi

Könyvtárban őrzött kódexek minél teljesebb, sokrétű, több tudományszakot érintő feltárása és nyilvános bemutatása továbbra is nemcsak elsődrendű tudományos, hanem nemzeti érdek. – A kiállítást Madas Edit és Knapp Éva nyitotta meg.

KNAPP ÉVA

Nemzeti Erekllyhely az Országos Széchényi Könyvtárban. 2006. július 6-án „Nemzeti Erekllyhely Kiállítótér” néven állandó kiállítás nyílt az Országos Széchényi Könyvtár főbejárati szintjén. A külön erre a célra kialakított helyiségben évente négy, nemzeti öntudatunk szempontjából kiemelkedő jelentőségű dokumentum kerül bemutatásra, pl. a *Halotti Beszéd*, az *Ómagyar Mária-siralom*, a *Képes Krónika*, a corvinák, a *Himnusz* és más irodalmi alaplmlvek kéziratai.

Számos európai nemzeti könyvtárban létezik hasonló, népszerű kiállítási forma. A Nemzeti Erekllyhely létrejöttében nagy szerepe volt annak az erősödő társadalmi igénynek, hogy az állampolgárok gyakrabban és eredetiben is láthassák a magyar művelődéstörténet kiemelkedő darabjait.

A tárlat a biztonsági tárlóban elhelyezett eredeti dokumentumból, ennek számítógépen végiglapozható digitalizált másolatából és a dokumentumról készült 5–10 perces filmből áll.

A kiállítássorozat nyitódarabja Mátyás király világhírű könyvtárának legdíszesebb példánya, a Philostratus-corvina, amely Philostratus (Kr. u. 3. sz.) athéni szofista és unokaöccse műveit tartalmazza, Bonfini fordításában.

Októberben a Hess-műhelyben megjelent *Chronica Hungarorum*, vagyis a magyar történeti irodalomban *Budai Krónika* néven ismertté vált nyomtatvány (az első Magyarországon nyomtatott könyv) bemutatásával folytatódik a kiállítás.

A kiállítássorozat megnyitóján Hiller István oktatási és kulturális miniszter örvendetesnek tartotta, hogy a nemzeti könyvtár külön erre a célra hozott létre kiállítótérét. Bereczky Lóránd, a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója a kiállítótérben látható, három részből álló modern kárpitkompozíciót méltatta. A Corvin-kárpitokat a Magyar Kárpitművészek Egyesületének tagjai – több mint harmincan – három éves munkával készítették el. Kiemelte, hogy a modern műalkotás színeivel, hangulatával illeszkedik a Mátyás-korabeli kódexekhez.

Az Erekllyhely felavatásával egyidőben „Mítosz és valóság” címmel időszaki kiállítás is nyílt a nemzeti könyvtárban, amelynek tárgya a latin nyelvű magyar történetírás Magyarországon a 15–18. században. A kiállítás szorosan kapcsolódik a XIII. Neolatin Világkonferenciához, amelyet augusztusban rendeznek Budapesten és Szegeden.

EKLER PÉTER

Az anderlechtli Erasmus-ház újabb sorozata, a „Nugae humanisticae sub signo Erasmi”, 2000–2004. Igazi humanista történet: A reneszánsz, a humanizmus, a filológia és általában a leírt, a nyomtatott betű és a szövegek iránt érdeklődő barátok évente találkoznak azért, hogy egy számlukra nagyon izgalmas témáról eszmét cseréljenek. Természetesen nem igazi humanista az, aki nem gondolja úgy, hogy nagyon fontos az, amit ő mond, és az utókor szegényebb lenne, ha nem hagyna nyomot arról a bölcsességről, amit ő maga, és a barátai együtt képviselnek. Ezért legalább jelzés értékűen össze kell foglalni az egy-egy találkozón elhangzottakat. Főként úgy, hogy a tanuló ifjúság és a többi megszállott ténylegesen gazdagodjék, ha „nyomra” akad: ki kell adni egy időszakosan megjelenő füzetet, majd kötetet. Az sem mindegy, hogy hogyan néz ez ki. Ezért – a stúdiomok tárgyának megfelelően – fel kell eleveníteni a 16. század humanista nyomdászainak a forma és a tartalom iránti igényességét. A humanista, mint tudjuk, öntudatos, de ugyanakkor (ál)szerény is. Ezért elnevezi a sorozatot „kis humanista semmiségek”-nek (*nugae humanisticae*), keres egy

auctoritast (akinek a jegyében tevékenységét végzi), a köteteket nagyon igényesen megszerkeszti, elegáns formába önti (Joanna Expert munkája), majd kiadja. Néhány kötet után persze elfogy a pénze, amúgy is az ötlet volt a fontos és a tartalom, no meg a vállalkozó világ is felfedezi a sorozatban az eladható árut, így az egész egy professzionális kiadó kezébe kerül (Brepols). Ő majd addig adja ki, amíg a szövegeket formázottan ingyen megkapja, sokszorosítja (lehetőleg közpénzből támogatva, rontva a papír minőségén, mert ugye az nagyon drága), majd eladja. A humanista meg érezze jól magát: szellemességének, szakértelmének nyoma megmarad „aere perennius”.

Éditions, impressions et traductions des textes humanistes. Éd. par Jean-François GILMONT, Alexandre VANAUTGAERDEN. Bruxelles, 2000. Musée de la Maison d'Érasme à Anderlecht, 127 p. /Nugae humanisticae sub signo Erasmi I./

A kezdő kötet nagyon elvszerűen nem egy nehézkes konferencia akta, hanem három tudós beszélgetés jegyzőkönyve. A kötet szerkezete is az ideából kiindultán alakult: *Liminaria*, *Disputatiunculae*, *Ad usum studiosorum*, *Nugae*, *Index librorum permissorum*. Az illusztrációk helyett a colloquiumokon résztvevők fényképét láthatjuk (az első két kötet után a sorozat szakított ezzel a – kétség-telenül humanista – hagyománnyal).

Magam a humanista fordításokról, ezek jegyzeteléséről, kiadásáról szóló hozzászólások nagyon rövid összefoglalásával nem tudok mást kezdeni, mint egy információs lappal (például, mint a *Nouvelle du livre ancien*, a már megszűnt *In Octavo*, és a *Libellus Guelfelbetanus* híradásaival), vagy mint – ahogy a *Liminariában* a szerkesztők utalnak is rá – a „Moreana” című társasági életről szóló szakmai beszámolókkal. Philippe Noble-nak a humanista fordításról leírt bevezető gondolatai mellett megtudhatjuk, hogy legújabban milyen irányban gondolkodnak a témában ismert tudósok a világban. Nagyon informatív ugyanakkor Franz Bierlaire kutatási jelentése a belgiumi Erasmus-kutatás irányairól, műhelyeiről és perspektívájáról.

Nekünk magyaroknak külön érdekes a kötetben, hogy az „Ad usum studiosorum” fejezetet, amellyel az érdeklődő egyetemistákat szeretnék a szerkesztők megnyerni a korszak kutatói utánpótlása számára, a módszertani példa Oláh Miklós levelezésének bemutatása. Maria Theunissen-Faider bemutatja Oláht, a Mária királyné helytartói beiktatásáról szóló levelét közli jegyzetekkel latinul és franciául, majd Oláh levelezésének jegyzékét is összeállítja (nem terjed túl a nálunk ismert darabokon, lényegében Ipolyi Arnold kiadásának mutatója). A cél természetesen nem valami újdonság kiadása volt, hanem módszertani tanácsadás a leendő kutatók számára.

A „Nugae” rovat valóban egy kis érdekességet mutat be, Fernand Baudin írását arról, hogy hogyan írunk kézzel, illetve írógéppel, majd a kötetet az anderlechti Erasmus-ház könyvtárának gyarapodási jegyzéke (1994–2000) zárja. Ez a kötet észrevétlen maradt volna, ha formailag nem lenne nagyon szép, a vágott B/5 (francia) formátumban helypazarlóan három hasámban jelenik meg a szöveg és a jegyzetanyag, a „Nugae” fejezet hasonmás kézírás és gépirat. Mindez 90 grammos bouffant editor papíron jelent meg (ezt a minőséget az első két kötetben tudták biztosítani, majd a harmadik 80 grammos lett, a negyedik pedig kommersz papír).

Circuler et voyager. Les index à l'époque humaniste. Éd. par Jean-François GILMONT, Alexandre VANAUTGAERDEN. Bruxelles, 2001. Musée de la Maison d'Érasme à Anderlecht, 160 p. /Nugae humanisticae sub signo Erasmi II./

Talán az első kötet visszhangtalanságából okulva az egyes előadások összefoglalásának terjedelmét megduplázták, már nem egy felkért résztvevő, hanem maga az előadó készítette el őket. Ettől függetlenül sokkal használhatóbbnak látom Reinhard Bodenmann és Jean-François Gilmont

bevezetőjét, amely az egész colloquium koncepcióját adja. Megtárgyalták, hogy a 14–17. században miként alakul ki és át az indexek rendszere: (1) ki készítette őket (a szerző, a nyomdász, egy harmadik személy); (2) mikor készült az index (a nyomtatás során, az első megrendelés-gyűjtés után, függetlenül a kiadástól, a második kiadáskor); (3) miért készültek mutatók; (4) hogyan készültek a mutatók?

Három tanulmány teljes egészében megjelent a kötetben. Alexandre Vanautgaerden az *Adagia* három kiadásában (1508, 1515, 1528) megjelent Erasmus által írt, a mutatókról szóló levél változatairól beszélt, és közölte is ezeket (La lettre d'Érasme sur les index des Adages d'Érasme). Az első kiadás tárgymutatóját a szerző a másodikban kiegészítette a helynevekével, és a harmadik kiadásig folyamatosan részletezőbbé tette az első. Emellett módszertani tanácsokat ad az olvasónak, miképpen tudja használni az indexet, illetve ő maga milyen kiegészítéseket tehet azért, hogy a könyv használatában segítse önmagát. Michail Nasta ugyancsak az *Adagia* különböző, Erasmus által átdolgozott kiadásait vizsgálta, de immár retorikai szempontok szerint azt keresve, hogy a szöveg elemeinek szervezésében érvényesült-e a szerzőnek olyan szándéka, hogy a szöveg egyre inkább indexálható legyen (Le traitement et la sémiose des loci parémiographiques dans les Adages d'Érasme). Ezen túlmenően a korszak legismertebb retorikai rendszereinek szerkezetével is (Quintilianus, Boetius: *Τοποι*) összevetette az Erasmus által kialakított index locorumot, bizonyítva, hogy a humanista tudatosan szervezte az ismert retorikai rendszerek szerint a szöveget, annak nagyobb hatása kedvéért. Isabelle Diu Erasmus egyházatyák szövegeit kiadó sorozatait, illetve ezeknek a különféle tartalomjegyzékeit, mutatóit vizsgálta. A respublica literariától a respublica christiana felé forduló humanista programszerű tudatossággal alkalmazta a kiadások formájának (in 8, vagy in fol.) megválasztásában, illetve az Index operum ... iuxta locos et sententias ... részletességének kidolgozásában azt a szempontot, hogy a megcélzott olvasói kör általa feltételezett olvasottsága milyen volt (La lecture des Pères selon Érasme: du bon usage des index).

A diákoknak szóló szövegkiadás és elemzés (Marie Theunissen-Faider munkája) ebben a kötetben hallatlanul érdekes: Alberto Pio több helyen kijelentette, hogy a lutheri tanok előzményét Erasmus írásaiban látja. Erasmus írt neki, cáfolva a hallomásból ismert állításokat. Pio is válaszolt, de nem küldte el levelét, hanem több másolatban Rómában köröztette. Jodocus Badius viszont kiadta Párizsban, így Erasmus felháborodott és válaszolt az ebben megfogalmazottakra (In clenchum Alberti Pii brevissima scholia per Erasmum Roterodamum. Un feu d'artifice érasmien). A „Nugae” rovat is szólhatna akár a diákoknak, de persze bárkinek is: Juan Caramuel y Lobkowitz neve ugyanis feledésbe merült még a 17. század kutatói előtt is, jóllehet a polihisztor életműve joggal állítja Athanasius Kircher mellé. Jacob Schmutz a Campagna püspöki székébe eldugott (száműzött) tudós egyik elzártságában írott művének (*Syntagma de arte Typographica*) VIII. fejezetét közli, és elemzi: De Dedicatoria, Prologo et Indice (1664).

Offrir un livre. Les dédicac à l'époque humaniste. Éd. par Jean-François GILMONT, Alexandre VANAUTGAERDEN. Bruxelles, 2004. Musée de la Maison d'Érasme à Anderlecht, 144 p. /Nugae humanisticae sub signo Erasmi III./

Az előző kötet utolsó szövegközlése már átvezet ennek a harmadiknak a témájához. Az ajánlások forrásértéke régóta a különböző szempontú kutatások látókörébe került. Legújabbban a párizsi Institut de Recherche et d'Histoire des Textes humanizmus kutató osztálya indított egy nagyobb sorozatot „Europa Humanistica” címmel, amelynek köteteiben a szövegek áthagyományozásának lényeges elemeire vonatkozó előszavakat közölnek (lásd Ekler Péter ismertetését e sorozat második kötetéről, MKsz 2004. 2. sz. 206–208). A program indítója, Jean-François Maillard annak a brüsszeli konferenciának a szervezője is volt, amelyről a „Nugae humanisticae” harmadik kötete számol

be. Maillard itt elhangzott előadásának teljes szövege is olvasható a kötetben (*Le rôle de la dédicace et de la page de titre dans la naissance de la critique philologique*). A szerző nagy szövegismerettel rendelkezik, nem meglepő tehát, hogy jól kiválogatott anyag alapján követi végig azt a folyamatot, ahogy az egymást követő, egyre több szövegvariánst figyelembe vevő kiadások előszavai az egyszerű ajánlásból komoly filológiai értekezéssé váltak. Ezek az ajánlások ugyanakkor jelentős könyvtörténeti forráscsoportot is képeznek, hiszen az egyes kódexek sorsára vonatkozó információkat is ezekből ismerjük.

A kötet többi része lényegében forrásközlés, eredeti (spanyol és latin) nyelven, illetve francia fordításban. Francisco Rico és Aline Schulman Miguel de Cervantes *Don Quijote de la Mancha* az olvasóhoz címzett ajánlását adták ki. A könyvsorozat szelleméhez szerintem nem igazodik az, hogy jegyzetek és kommentár nélkül tették. Marie Theunissen-Faider nem így tett, amikor Jodocus Badiusnak Petrus Aegidiushoz, az antwerpeni szenátorhoz írt levelét latinul és franciául közli bő jegyzetekkel és értelmező tanulmánnyal: a levél Erasmus *Parabola sive Similia* című műve 1516-os kiadásában jelent meg, és értelmezi a művet, mint kivételezet az erasmusi életműben: Josse Bade szerint ugyanis ez az ifjúság nevelésének programja és jó megvalósítása. Emellett, a humanisták többségéhez hasonlóan Badius (és persze Erasmus is) rajongott a szótárakért, illetve az 'e műfajban rejlő lehetőségért, hogy filológiai felkészültségüket megmutathassák. Badius a saját *Vocularum quarundam expositio* című munkája is ilyen, ennek „ajánlása” tulajdonképpen a Petrus Aegidiushoz szóló levél. Marie Theunissen-Faider lényegében Badius szerepébe lép, amikor egy csokornyí ki-fejezést kiválasztva e műből, egyenként alapos jegyzetanyaggal ellátva közli ezeket.

Az „Index librorum permissorum” fejezet most egy nagyon fontos (és ritkán elérhető) segéd-eszközt közöl, Élie Borza munkáját a 16. századi Szophoklész kiadásokról és kommentárokról (*Catalogue des éditions, traductions et commentaires de Sophocle imprimés au XVI^e siècle*). 97 kiadást regisztrál a szerző.

Le livre évangélique en français avant Calvin. Études originales, publications d'inédits, catalogues d'éditions anciennes. – The Frech Evangelical Book Befor Calvin. Original Analyses, Nemwly Edited Texts, Bibliographic Catalogues. Éd. par Jean-François GILMONT, William KEMP. Bruxelles, 2004., Musée de la Maison d'Érasme à Anderlecht, 396 p. /Nugae humanisticae sub signo Erasmi IV./

Ebben a kötetben azt a humanista hagyományt is felelevenítik a szerkesztők, hogy az alcímbe elmondják, mennyire újdonságot adnak az olvasó kezébe. Ez az állítás nyilván a történelemben nem mindig volt igaz, most azonban valóban újszerű megközelítéssel, nagyon kevés alkalommal kézbe vett szövegeket magyaráznak, illetve adnak ki a szerzők. A kötetben az egyetlen szerző Jean-François Gilmont, aki európai. A többiek szerte a világban születtek: Guayana, USA, Kanada, Kamerun. Több tekintetben külső szemlélőnek mondhatóak, akik nem csak európai iskolázottsággal bírnak, hatalmas elméleti felkészültséggel, igazi filológiai érzékkel és szándékkal nyúltak a korai francia nyelvű biblikus irodalomhoz (Biblia-fordítások, magyarázatok, egyházatyáknak a bibliai filológiára vonatkozó nézetei francia nyelven). A kötet alapja egy Sherbrookban 1999-ben tartott konferencia anyaga, amelyet kiegészítettek az elemzett szövegek kritikai közlésével.

Ma már közhelyszerű a magyarországi szakirodalomban és az oktatásban is, hogy a reformáció története nem szűkíthető (még didaktikus okokból sem) reformáció és ellenreformáció történetére. A francia szakirodalom „pre-réforme” kifejezése sem tölthető meg csupán a koldulórendek megjelenésével, illetve a devotio moderna mozgalmakkal. Számos jeles szerző mellett Augustin Renaudet neve emelhető ki, mint aki több könyvében elemezte a 15–16. század fordulóján, illetve a reformáció századának első felében Franciaországban hivatalt viselő felsőpapság műveltségét és

mentalitását, rámutatva, hogy azok a gondolatok, amelyeket Luther tételesen is megfogalmazott azért, hogy az egyház valóban közelebb kerüljön azokhoz, akikért van, sok tekintetben ismertek voltak, és egyirányú cselekvésre sarkaltak az említett körben. Elég itt csak Jacques Lefèvre d'Étaples (Jacobus Stapulensis) tevékenységére utalni. 1985-ben több előadó foglalkozott ennek a kérdésnek könyvtörténeti vetületeivel, nevesen hogy miként alakult át a 14–16. századi egyházi reformtörekvések hatására a franciaországi kánonjogi és a használatban álló szerkönyvek szerkezete (vö. Miche Péronnet, illetve Michel Reulos tanulmányát a *Le livre dans l'Europe de la Renaissance* című kötetben. Ed. par Pierre AQUILON, Henri-Jean MARTIN. Paris, 1988, Promodis). Az anyanyelvűség gall földön a nemzetállam megteremtésének királyi programja, a legjobb humanista hagyomány (a nyelvfilozófia és a philosophia christiana jegyében; lényegében erasmista hagyomány) és a protestáns pedagógiai (ide értve a hitoktatást is) törekvések találkozása miatt tudott olyan erős lenni, hogy a katolikus egyházon belül – Trident előtt és utána is – nem alakult ki lényeges ellenállás ebben a kérdésben. Hogy a most ismertetett kötet egyik – számomra – legérdekesebb tanulmányára utaljak: René Paquin meggyőzően bizonyítja, hogy az 1542-ben megjelent nyomtatvány, a Biblia és az Egyházatyák anyanyelven való olvasására (L'exhortation à la lecture des saintes lettres. Avec suffisante probation des Docteurs de l'Eglise, qu'il est licite et necessaire, icelles estre translatee en langue vulgaire et mesmement en la Francoyse) valóban „a Biblia-olvasás mindenkinek szóló programja” (vö. Péter Katalin kifejezésével), valóban Erasmus *Novum Instrumentum*a több tekintetben szellemi lökést adott ennek a programnak, és azt is, hogy a szerző minden biznnyal Gérard Roussel volt, Navarrai Margit udvari papja, Oloron püspöke. A szöveg kiadója Étienne Dolet volt, és ezzel tulajdonképpen a kötet két kulcsszereplőjének a nevét is leírtuk: Navarrai Margit és Étienne Dolet. De Paquin tanulmányának filológiai eredményei mellett ne menjünk el ennyire kevés szóval, hiszen ezután még visszatérhetünk a kötet szerkezetére.

Az említett „Exhortation” ugyanis egy olyan kötetben jelent meg, amelyben számos más szöveg is szerepel. Ezek közül három másikat is kiemelünk. Az előbbi témához szorosan kötődik egy másik traktátus a Biblia olvasásának szükségességéről (Aultre Traicté monstrant, comme on se doit apprestre à la lecture des Escriptions Saintes, et ce, qu'on y doit chercher). Paquin meggyőzően bizonyítja, hogy a szerző ugyanaz a Roussel, mint az előzőé, szellemi forrása pedig Erasmusnak a *Paraphrases in Novum Testamentum*ához írt ajánlása (1522). Ezt követi a szűznemzéssel kapcsolatos teológiai fejtegetés (Resolution d'une doute sur un passage de la Sainte Escriptions), majd Johannes Chrysostomus sermója az isteni gondviselésről (Sermon de la Providence divine). A szövegek szerzője, illetve a görög egyházatya szövegének fordítója annak ellenére, hogy a katolikus püspöki kar tagja volt, számos olyan tanítást fogalmazott meg, amelyek Luther, illetve Kálvin tanainak is megfelelnek. Paquin kitér ezután Roussel egyik főműve (*Familiere Exposition du symbole, de la loi et de l'oraison dominicale*, 1550), és előbbi traktátusok szellemi rokonságára, Roussel szentség felfogására (a két fő szentség szerinte a keresztség és az úrvacsora) aláhúзва, hogy Oloron püspöke élete végén Melanchthonnak az augsburgi hitvallás *Apologiájában* megfogalmazott nézeteihez hasonló álláspontig jutott számos alapkérdés értelmezésében. Gondolati forrásai mesterén, Lefèvre-en kívül Erasmus munkáiban találhatók. Paquin tanulmányánál azért időztem kicsit többet, mert kiváló példája annak, hogyan lehet alapos filológiai apparátussal kimutatni Erasmus műveinek hatását a reformációs törekvésekkel szimpatizáló, illetve a protestáns szerzők munkáiban.

Visszatérve a most ismertetett kötet szerkezetére elmondhatjuk, hogy három jelentős személyiség köré épül: Guillaume Farel, Navarrai Margit és Étienne Dolet – no és nyilván, miután az Erasmus-ház kiadványáról van szó, a háttérben mindenütt felbukkan Rotterdami Erasmus egy-egy alpműve. A kötetet a francia nyelven, 1520 és 1550 között megjelent vallási és teológiai könyvek rövid katalógusa zárja igazolva azt, hogy a reformáció anyanyelvűségi programjával párhuzamosan (Fran-

ciaországban), és azt követve (Svájcban és Franciaországban) milyen nagyszámú munka jelent meg. Ez akkor is igaz, ha a megjelent francia nyelvű művek aránya az összes könyvhöz viszonyítottan nem olyan nagy, mint az a németországi könyvpiacra tapasztalható.

Reinhard Bodenmann pontosan ezzel az utóbbi témával foglalkozik Guillaume Farel tevékenysége kapcsán (Farel et le livre réformé français). Ennél persze több ez a tanulmány, hiszen Farel teljes életútját végig kíséri, több bizonytalan anonym kiadvány szerzőjeként azonosítja. Táblázatos kimutatásai Farel műveiről és megjelenési helyeiről kiváló tabló a francia reformáció központjairól, ezek súlyának változásáról, továbbá arról, hogy az egyes kiadók milyen formában vettek át szövegeket a másiktól (sokszor engedély nélkül) a reformgondolatok terjesztési szándékával. Farel elsősorban prédikátor volt. Írott szövegeiben is ez a retorika érvényesül, így a stilisztikai elemek következetes használata vezetett sokszor nyomra a szerzőség tisztázásában. Isabelle C. Denommé és William Kemp is ezzel a gonddal küzdött, amikor mikrofilológiai elemzés alá vetett egy protestáns röpiratot, valószínűsítve azt, hogy ezt is Farel írta (*L'Épître chrestienne tresutile* (c. 1524) *Un écrit de Guillaume Farel? Présentation et édition*). A levél közvetlenül az után jelent meg, hogy Lefébvre 1523-ban elkezdte kiadni a francia nyelvű *Újtestamentum* köteteit. Maga a levél is a Szentírás olvasásának és megismerésének a szükségességéről szól, az anyanyelvre való fordításáról és a mise (istentisztelet) latin nyelvűségének elhagyásáról. Ez utóbbi kérdés Wittembergben is éppen a viták kereszttüzében állt Luther és Karlstadt között. Luther is csak 1523-ban adta ki a német kereszteleési formulát (*Das Tausbüchlein verdeutscht*). Farelnek egy másik műve, a *Summaire et briefve declaration d'aucuns lieux fort necessaires à ung chascun Chrestien* (1529) értékelését Francis Higan végezte el (Farel's Summaire: The Interplay of Theology and Polemics), elemezve a beszédmódot, és azt a teológiatörténeti környezetet, amelyben a mű megszületett. Az 1525 és 1530 közötti időszak (a Parasztháborútól az Ágostai hitvallásig) különösen fontos a reformáció történetében. Ekkor még a németországi és a helvét, a francia egyéniségei a mozgalomnak naprakészen követték a másik gondolatvilágának változását. Farel a „Summaire”-ben 42 fejezetben foglalja össze a francia hugenotta felfogást a keresztény tanításról megteremtve ezzel azt a kézikönyvet, amelyet francia nyelven csak Kálvin *Institutiójának* 1541-es francia kiadása vált majd fel.

A Navarrai Margit számára készült illusztrált katekizmus, amelyet Myra D. Orth tanulmányából ismerhetünk meg (*Reconsidering Radical Beauty: Marguerite de Navarre's Illuminated Evangelical Catechism and Confession*) több szempontból fontos könyvtörténeti emlék. Kéziratként a művészettörténeti kutatások figyelmét vonta magára, tartalma pedig a korai franciaországi reformáció kutatóiét. Azért, mert a kéziratban szereplő katekizmus és hitvallás (*Initiatoire introduction en la religion chrestienne pour les enfants*) szövege már protestáns gondolatokat tartalmazott, és a könyv – vélhetően – 1529 után keletkezett. Maga a szöveg keletkezési dátuma is izgalmas filológiai kérdés (Johann Brenz katekizmusának Vincentius Obsopaeus által latinra fordított szövege franciául), de a könyvtörténészeket főként maga az a jelenség érdekli, hogy 1526-ban, a fejlett nyomdai technikával rendelkező Franciaországban a leendő uralkodónak kéziratossá vallásgyakorlati könyvet állítanak elő. A 15. században ez nem meglepő, hiszen nyomtatványokat is díszítettek kéziratként. A francia kéziratosság történetében azonban a 16. században sok olyan példa akad, amikor a frissen elkészült illuminált kódex szolgált a későbbi nyomtatott kiadás alapjául. Maga Myra D. Orth elemezte ezt a jelenséget egy frissen megjelent könyvében (*French Renaissance Manuscripts 1515–1570*. London–Turhout, 2006).

Jean-François Gilmont és William Kemp rövid közleményt szentelt Clément Marot első zsoltárfordítás kiadása datálásának (*La plus ancienne édition d'un Psaume traduit par Clément Marot*). Marot teljes zsoltárok könyve fordítása csak 1561-ben jelent meg, de Fernando Colombo (a felfedező fia) könyvtárában fennmaradt egy különös, gótikus betűkkel, a lyoni Calude Nourry által nyomtatott hatodik zsoltár (*Domine, ne in furore*) francia nyelvű kiadása, Marot fordításában. A szöveg ismert

volt, mert Margurite de Navarre *Miroir de l'âme pécheresse* című könyvének valamennyi kiadásában is szerepel. Miután Colombo a vásárlás dátumának 1525-öt jegyzett be a könyvbe, a bibliográfiai irodalom így regisztrálta a kötetet, ami lehetetlen, hiszen Marot ekkor még nem viselt olyan tisztiséget, amelyet a szöveg is jelöl. A Nourry-nyomda betűkészletének a vizsgálata, illetve Marot és Marguerite de Navarre kapcsolattörténete segítségével a szerzők a kiadást 1529 év végére datálják (a tulajdonos pedig 1535-ben vehette).

Külön tanulmány együttes foglalkozik két kiadó – Martin Lempereur és Pierre de Vingle – szerepével a protestáns eszmék francia nyelven való elterjesztésében. Luther első francia kiadói Simon de Colines, majd Simon Du Bois voltak Párizsban, Alençonban, majd Bázelban és Strassburgban jelentek meg reformátor szövegek francia nyelven. Kétségtelen azonban, hogy a párizsi nyomdász (Guillaume Le Rouge) veje, az Antwerpenben 1525 és 1536 között aktív Martin Lempereur tette – tehette Habsburg Mária toleranciája okán is – a legtöbbet ezen a téren. Jean-François Gilmont a teljes életpályát bemutató tanulmányban kritikailag számba veszi a kiadó összes kiadványát is (La production typographique de Martin Lempereur). William Kemp a kortárs (1533–1536) genfi és neuchâтели kiadó Pierre de Vingle munkásságát elemezte, megrajzolva azt a szerzői szellemi kört is, amelynek vezéregyénisége Farel volt, de közéjük tartozott Marie d'Ennetière is (La redécouverte des éditions de Pierre de Vingle imprimés à Genève et à Neuchâtel). Ez utóbbit azért említem külön is, mert az ő, és férje Antoine Froment műveiről két tanulmány is szól a kötetben. Isabelle C. Denommé részletesen elemzi ezt a teológiát, amelynek elemei számos ponton azonosak Lutherével, alapjában pedig Farel tanítványnak minősíthetők (La vision théologique de Marie d'Ennetière). Diane Desrosiers-Bonin Marie d'Ennetière az uralkodóknak, különösen Marguerite de Navarre-nak írott előszavai alapján a szerző prédikatori elhivatottságát, illetve reformátor tevékenységét mutatja be (L'épître de Marie d'Ennetière et les dédicaces évangéliques offertes à la famille royale avant 1540). A könyvtermés, amelynek elterjesztésén legális és illegális úron számos kiadó, lelkész és más értelmiségi fáradozott, természetesen módon jutott el más országokba is. James P. Carley a VIII. Henrik könyvtárába eljutott 34 darab alapján joggal állapítja meg, hogy az angol királyi udvarban ez a könyvanyag nem maradt hatás nélkül (French Evangelical Books at the Court of Henry VIII).

A következő kötetek kézirata összeállt, de még nem jelentek meg: *Le page de titre à l'époque humaniste; L'auteur à la renaissance*. Bízunk a támogató intézményekben, mert kár lenne, ha ez egyre színvonalasabb sorozat megszűnne.

MONOK ISTVÁN

A magyarországi német nyelvű sajtó feltárásának helyzete.* A történelmi Magyarországon az évszázadok során bekövetkezett betelepítések eredményeképpen négy területen élt összefüggő német nyelvű lakosság: Ezek 1) A Felvidék, 2) a Dunántúl délkeleti része (Tolna, Baranya és Somogy megye), 3) Erdély, elsősorban a szászok lakta városokban, valamint 4) Délmagyarország, a Bácska és a Bánát. Az ezeken a vidékeken lévő nagyobb városok, de különösképpen a fejlett kultúrával, iparral rendelkező szabad királyi városok – beleértve természetesen a fővárossá váló Pest-Budát, majd Budapestet – is rendelkeztek olyan németül olvasó közönséggel (polgári rétegek, értelmiség, a külföldről betelepedett iparos elit – ide számítva a szétszórtan élő, de szintén németes műveltségű zsidóságot –, amely német nyelvű lapokból akart és tudott információhoz jutni. A magyarországi

* Az 2004. december 10-én az OSzK-ban „A sajtótörténeti kutatások helyzete Magyarországon” című konferencián elhangzott előadás kibővített változata.

német nyelvű sajtó célja mindvégig kettős volt, egyfelől a hazai német nyelven olvasókat tájékoztatni, másfelől a külfölddel kapcsolatot tartani, a német nyelvterületet tudósítani a magyar politika, kultúra, tudomány eseményeiről. Az első Magyarországon megjelent német nyelvű lap az 1731 és 1738 között Budán kiadott *Wochentlich zweymal neu ankommender Mercurius* volt, a következő, a leghosszabb életű magyarországi lap az 1764-től 1929-ig létezett *Preßburger Zeitung*. Közönsége igényeit hosszabb időn keresztül kielégíteni képes lapot csak az erdélyi szászoknak sikerült ez utóbbin kívül megteremteniük, ez volt a nagyszebeni *Siebenbürger Bote*, amely később *Kriegsbote* címen 1789-től 1867-ig jelent meg. A magyarországi német nyelvű sajtó történetében kimagasló jelentőségű volt az 1854-től 1945-ig élő *Pester Lloyd*, amely a magyarországi német nyelvű sajtó mindkét említett célkitűzését magas színvonalon teljesítette.

E rövid bevezető után lényeges leszögezni azt a tényt, hogy a magyarországi német nyelvű sajtó történetének monográfiászerű összefoglalása még várat magára. A magyarországi német nyelvű sajtó történeti feldolgozása azonban nem történhet meg annak bibliográfiai számbavétele nélkül.

Általános retrospektív bibliográfiák. Az általános retrospektív sajtóbibliográfiák sorát Kereszty István „A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke” sorozatban közzétett összeállításra nyitja meg 1916-ban, amely a Nemzeti Könyvtár állománya alapján közölte a Magyarország területén 1705-től 1867-ig megjelenő hírlapokat és folyóiratokat évek és nyelvek szerint.¹ Ma azonban munkájának pusztán történeti értéke van, hiszen ugyanerre a korszakra vonatkozóan a kutató használhatja Busa Margit a magyarországi sajtót teljes körűen feldolgozó *Magyar sajtóbibliográfia* című munkájának három kötetét.² A bibliográfia kiterjed a Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi magyar vonatkozású hírlapok és folyóiratok lelőhelyeire, a vonatkozó szakirodalomra, e mellett külön táblázatban közli az 1848/49-es szabadságharc sajtóját. A második kötetben lévő mutatók a hírlapokat és folyóiratokat megjelenési évük, helyük, a periodikumok nyelve szerint csoportosítják, ehhez kapcsolódik még a szerkesztői, kiadói, nyomdász-, illetve nyomdamutató, közlésre kerül még a mellékletek címleírása, lelőhelyjegyzéke, illusztrációinak, zeneszerzőinek és nyomdászainak névmutatója. Ezekon kívül az 1911 és 1920 közötti évek sajtójára vonatkozólag rendelkezésre áll még Kemény György: *Magyarország időszaki sajtója* című bibliográfiája, mely magában foglalja a tárgyalt korszakban Magyarországon megjelenő német nyelvű periodikumok adatait is.³

A kurrens sajtóbibliográfiák történeti áttekintése. Ma már csak történeti értékkel bírnak az egykorú kurrens bibliográfiai összeállítások. A magyarországi sajtó kurrens regisztrációja már a 19. század második felében megkezdődött. A Verein der Oesterreichischen Buchhändler kiadásában tíznapi, majd hetente megjelenő *Oesterreichische Buchhändler-Correspondenz* című szaklap 1860 és 1878 között folyamatosan közölte a birodalomban, majd később a Monarchiában kereskedelmi forgalomba kerülő új könyvek mellett a folyóiratokat is. A lap bibliográfiai anyagának kumulációi „Oesterreichischer Catalog” címmel 1860 és 1870 között tárgyévекre bontva évente

¹ KERESZTY István: *A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705–1867*. Bp. 1916. 98 l. /A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke 5./

² BUSA, Margit, V.: *Magyar sajtóbibliográfia. 1705–1849. I–II*. Bp. 1986.; 1850–1867. Bp. 1996.

³ KEMÉNY György: *Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig*. Bp. 1942.

jelentek meg nyelvi, ill. tematikai részkötetekben. Az I. rész a német nyelvű műveket tartalmazza, a függelékben pedig a politikai hírlapok (így a pesti, temesvári, pozsonyi stb.) német nyelvű lapok legfontosabb adatait ismerteti. A sajtótermékek birodalmi regisztrációjával párhuzamosan kezdődött meg a hazai feldolgozás is. Az 1861–1862-es évek sajtóbibliográfiája megjelent a *Magyar Tudományos Értekező* című tudományos könyvészeti és kritikai folyóirat részeként 1862-ben. 1869–70 során a *Magyar Könyvészet* című havi folyóirat Szinnyei József összeállításában közölte a Magyarország területén megjelenő kurrens periodikumok jegyzékét, a nem magyar nyelvűeket is beleértve. Megemlíthető még a *Vasárnapi Újság*ban 1870-től 1894-ig rendszeresen megjelenő kurrens sajtóbibliográfiája, amely tartalmazta a német nyelvű periodikumok bibliográfiai adatait is, és hírt adott a lapok indulásáról és megszűnéséről. Párhuzamosság azonban fennállt ekkor, mert a *Magyar Könyvszemle*, a Széchényi Könyvtár szakfolyóirata szintén regisztrálta a hírlapokat és folyóiratokat ugyancsak Szinnyei összeállításában, először csak 1876/77-ben, majd 18 év múlva 1895-től 1913-ig.⁴

A magyarországi német nyelvű sajtó bibliográfiáinak történeti áttekintése. A következőkben rátérek azoknak a sajtóbibliográfiáknak az ismertetésére, amelyek kizárólag a magyarországi német sajtót tárták fel. Ezek közül megemlíthető a Kertbeny Károly által elkezdett, és Petrik Géza által befejezett, tudományágak szerint rendszerezett *Magyarországi német könyvészet 1801–1860. A Magyarországon s külföldön hazánkra vonatkozólag megjelent német nyomtatványok jegyzéke*, amely 1886-ban jelent meg, és amely éves bontásban tartalmazza egyes német nyelvű periodikumok analitikus leírását, természetesen a teljesség igénye nélkül. Csak a tudományos jellegű folyóiratoknak adja repertóriumszerű bemutatását, példaként kiemeljük itt az *Irist*, a *Verhandlungen des Vereins für Naturkunde zu Preßburgot*, ennek erdélyi társalapját, a *Verhandlungen und Mitteilungen für Naturwissenschaften in Hermannstadt*ot, valamint a *Zeitschrift von und für Ungern*et. A teológiai lapok között találjuk a *Ben Chananja* (1858–1860) zsidó teológiai havi lap tartalmát is. Ugyanakkor – célkitűzésének megfelelően – tájékoztatott a Magyarországon kívül megjelent Magyarországról szóló írások között például Hormayr híres *Archívjának* magyar vonatkozású közleményeiről (1810–1830).

A magyarországi német nyelvű sajtó teljeskörű retrospektív számbavételét Réz Henrik kezdte meg.⁵ 1935-ben megjelent munkája a kezdetektől 1918-ig tartalmazza a Magyarország területén megjelent német nyelvű lapok legfontosabb bibliográfiai adatait. Ez a kiadvány a hírlapokat és folyóiratokat három csoportra bontva közli, a szerint, hogy azok tisztán német nyelvűek, ill. két vagy több nyelvűek voltak, a harmadik csoportba a Magyarországon nyomtatott külföldi folyóiratokat teszi. Kötete tartalmaz ezen kívül különféle statisztikai bontásokat.

Korszerű német sajtóbibliográfiák. Mivel Réz munkája nem felel meg a modern bibliográfia támasztotta követelményeknek, s a hazai és a külföldi kutatók részéről viszont folyamatos igény mutatkozott a magyarországi német nyelvű sajtót feltáró, a mai bibliográfiai követelményeknek megfelelő, mutatókkal ellátott, esetleg az interneten is hozzáférhető sajtóbibliográfiára, elhatároztam a magyarországi német sajtó bibliográfiájának elkészítését. A gyűjtőmunkát 1850-es tárgyévvel

⁴ Lásd erről bővebben: KÉGLI Ferenc: *A hírlapok, folyóiratok kurrens nemzeti bibliográfiái a dualizmus korában – különös tekintettel az Országos Széchényi Könyvtárra 1867–1918.* = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1994–1998. 257–298.

⁵ RÉZ, Heinrich: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn.* München, 1935.

kezdtém meg, mert ekkor még csak Busa Margit bibliográfiájának 1849-ig tartó első két kötete állt rendelkezésre.⁶ Az időszak záróéve 1920, amikor a trianoni szerződés következtében Magyarország területének kétharmadát elvesztette, köztük jelentős német nyelvű lakossággal bíró országrészeket. Bibliográfiám két részben jelent meg Németországban⁷ és az interneten is hozzáférhető. Munkámat a periodikumok nagy száma miatt és sajátosságaiknak megfelelően két részre (I. Tudományos és szaklapok, II. Újságok) osztottam.

A bibliográfia készítése során a fellelhető köteteket kézbevettem, illetve azok adatait is közöltem, amelyekről csak a szakirodalomból hitelesnek tekinthető források alapján szereztem tudomást. A következőkben rátérek bibliográfiám ismertetésére. A cím, alcím közlésekor azt a leírási formát alakítottam ki, hogy a többnyelvű lapok, amelyeknek címeik is többnyelvűek, a betűrendben annál a címnél kerültek felvételre, amely magában a lapban az első helyen áll; a többi (vagy a másik) címnél utaló található a bibliográfiai leírás helyére), többnyelvű lapok alcíme esetében csak a német nyelvű alcímet adtam meg. Közlöm ezen kívül a megjelenési helyet, a periodikum indulásának és megszűnésének évét. A leírásban ez után a felelős szerkesztő neve következik kurzíválva. A szerkesztő nevét olyan nyelven adtam meg, ahogy az a lapban szerepelt, de német sorrendben (elől a keresztnév, utána a vezetéknev), hogy a német kutatók tájékozódását megkönnyítsem. Ezt követően közlöm a lap periodicitását, nagyságát. Ez után a tartalom rövid összefoglalása következik; valamint megemlítem, ha a lap illusztrált volt. Amennyiben van, feltüntettem a lapról szóló irodalmat. A tudományos és szaklapokat feldolgozó kötetben található a szerkesztők névmutatója, helynévmutató és szakmutató, a politikai sajtót tartalmazó második kötetben szerkesztői és helynévmutató. Az anyaggyűjtés alapja az Országos Széchényi Könyvtár állománya volt. A kiegészítések más budapesti, illetve magyarországi könyvtárak anyagából, valamint az Osztrák Nemzeti Könyvtárból származnak. Sajnos a szomszédos országok könyv- és levéltáraiban nem volt módom adatgyűjtésre – mint ezt Fried István a bibliográfia II. részéről a *Magyar Könyvszemle*-ben megjelent recenziójában joggal hiányolja.⁸

Az 1850–1920 közötti időszakot feltáró bibliográfia összesen 1826 periodikum adatait tartalmazza, a lapok nagyobb hányada (1445 cím) a tudományos és szaklapok kategóriájába tartozik, politikai lap mindössze 381 került regisztrálásra. Ha a lapok szám szerinti megoszlását nézzük, a legnagyobb csoportot a szépirodalmi lapok képezik, ezek száma 180, kereskedelmi és ipari lap 121 létezett, az egyesületek, különféle szervezetek 72 lapot jelentettek meg az adott korszakban. Mezőgazdasági lap 71 volt, a közgazdasági periodikumok száma 62, a különböző egyházak lapjai összesen 58 címet foglalnak magukba. A következőkben néhány valamilyen szempontból fontos, illetve érdekes lapról beszélek. Tematikailag az egyik legfontosabb csoportot az egyes tudományágak folyóiratai alkotják, amelyek Magyarország nemzetközi tudományos kapcsolatait voltak hivatottak ápolni, és célkitűzésük volt a magyar tudományos élet nyelvi elszigeteltségét felszámolni.

⁶ BUSA Margit munkájának azonban később új kötete látott napvilágot: *Magyar sajtóbibliográfia 1850–1867*. Bp. 1996.

⁷ RÓZSA, Maria: *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. 1. Teil: Zeitschriften und Fachblätter*. = Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Bd. 9 2001. Oldenbourg Verlag München 2001. 7–198. – RÓZSA, Maria: *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920. 2. Teil: Zeitungen*. = Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Bd. 11 2003. Oldenbourg Verlag München 2003. 59–141; A bibliográfia elérhető az OSzK (www.mek.oszk.hu), és a Bundesinstitut honlapján www.bkge.de/7117.htm.)

⁸ FRIED István recenziója. = *Magyar Könyvszemle* (120.) 2004. 3. sz. 310–312.

Ilyenek voltak a Hunfalvy Pál nyelvész által szerkesztett *Literarische Berichte aus Ungarn* (1877–1880), illetve ennek utódja, Heinrich Gusztáv *Ungarische Revue*je (1881–1895). Gragger Róbert célja is az volt 1921-ben, bár Berlinben elindított *Ungarische Jahrbücher* című negyedéves folyóiratával, hogy a legkülönbébb tudományterületekről jelentessen meg magyar szerzőktől publikációkat német nyelven. Az első többnyelvű összehasonlító irodalomtörténeti folyóirat Meltzl Hugó kolozsvári *Acta Comparationis*a (1877–1888) is feltétlenül megemlítendő. Az I. világháború után a korlátozott publikációs lehetőségek miatt a tudományos folyóiratok gyakran hozták a cikkeket német nyelvű összefoglalóit, vagy legalább a tartalomjegyzéket. Így például az *Egyetemes Philológiai Közlöny* (1887–1948), a ma is élő *Földtani Közlöny* (1871–), illetve kétnyelvű volt a *Magyar Botanikai Lapok–Ungarische Botanische Blätter* (1902–1934), a *Matematikai és Természettudományi Értesítő–Mathematischer und Naturwissenschaftlicher Anzeiger* (1926–1943), a *Pester Medizinisch-Chirurgische Presse* (1865-től megszakításokkal 1918-ig) magyar szakfolyóiratokban megjelent cikkeket közölt teljes terjedelmükben németül. Külön csoportot képeznek a szépirodalmi és humoros lapok, előbbiek közül hosszabb életű volt Adolf Meschendörfer nagyszombati *Die Karpathen*je (1907–1914), utóbbiak közül a kisebb címváltozásokon átment *Styxet* (1863–1900) emliteném meg. A harmadik nagy csoportba tartoznak az egyes szakmák lapjai, melyek olvasóközönségét sokáig a bevándorolt német szakemberek alkották. Például az *Allgemeiner Technischer Anzeiger für Ungarn* (1897–1923) vagy a *Der Bauunternehmer und Lieferant* (1882-től megszakításokkal 1928-ig). Kétnyelvű volt az *Ungarische Bergwerkzeitung – Magyar Bánya-Újság* (1912–1918) vagy az *Ungarische Bäckerzeitung– Magyar Sütők Lapja* (1903–1938). Jellemző ezekre a lapokra a fokozatos elmagyarosodás. A heti, illetve napilapok megoszlását nézve természetesen Budapest vezet kimagaslóan, Pest–Budát is beleszámítva 152 újság jelent itt meg. Jelentősebb számú újságot a vidéki városok közül csak Sopron (40-et), Temesvár (35-öt) és Pozsony (21-et) tud felmutatni az 1850–1920 közötti korszakban.

E munkámhoz kapcsolódik szervesen az 1920 utáni Magyarország német nyelvű sajtóját 2000-ig regisztráló, hasonló szerkezetű bibliográfiám, amely az OSzK „Nemzeti Téka” sorozatában a közelmúltban jelent meg.⁹

Az országos áttekintések mellett egyes városok, illetve területek német nyelvű sajtójáról is jelentek meg bibliográfiai feldolgozások, így Pozsony,¹⁰ Temesvár,¹¹ Lugos,¹² ill. Bánát,¹³ Erdély¹⁴ és Szlovákia¹⁵ német nyelvű sajtójáról. Pozsony és Pest-Buda német nyelvű sajtója is megtalálható Andrea és Wolfram Seidler által összeállított, kommentárokkal ellátott, és a periodikumok lelő-

⁹ RÓZSA Mária: *Deutschsprachige Presse in Ungarn. – Magyarországi német nyelvű sajtó. 1921–2000.* Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2006. 202 l. /Nemzeti Téka/.

¹⁰ AMBROVITS, Hans: *Bibliographie der Zeitungen und Zeitschriften Preßburgs.* = Südost-Forschungen 1942, 607–625.

¹¹ BERKESZI István: *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története.* Temesvár 1900.

¹² LAY, Heinrich: *Lugosch und seine periodischen Veröffentlichungen von ihren Anfängen bis zur Gegenwart. (1853–1995).* Töging am Inn, 1996.

¹³ KRISCHAN, Alexander: *Die deutsche periodische Literatur des Banats. 1771–1971.* München, 1987.

¹⁴ SIGERUS, Emil: *Die deutsche periodische Literatur Siebenbürgens.* = Ostland 1931. 116–123, 143–154; DUNĂREANU, Elena–AVRAM, Mircea: *Presa sibiana în limba germană (1778–1970).* Sibiu, 1971.

¹⁵ MEIER, Jörg: *Die deutschsprachige Presse in der Slowakei.* (Rövid történeti összefoglalás és bibliográfia). In: MEIER, Jörg: *Untersuchungen zur deutschsprachigen Presse in der Slowakei.* Bratislava, 1993. 100–159; 451–477.

helyeit is közlő, korszerű bibliográfiában.¹⁶ Egyes hazai megyei sajtóbibliográfiák is tartalmaznak adatokat német lapokról, így a Győr-Moson-Sopron,¹⁷ a Bács-Kiskun,¹⁸ a Baranya¹⁹ és a Vas megyei²⁰ sajtóbibliográfiák.

A magyarországi német nyelvű sajtó tartalmi feltárása. A magyarországi német nyelvű sajtóról szólva meg kell említeni a folyamatban lévő tartalmi feltáró, repertorizálási munkákat. Ki kell emelnem mindennek előtt a *Preßburger Zeitung* Bécsben készülő adatbankját.

A magyarországi német nyelvű sajtó történetének feldolgozása. A magyarországi német nyelvű sajtó történetének feldolgozására a magyarországi sajtó történetének eddig megjelent kötetekben is történtek kísérletek.²¹ Fried István iránytmutató tanulmányában²² a 18. és a 19. századi magyarországi német nyelvű sajtó feldolgozásának elvi alapvetését adta meg 1983-ban. Jómagam publikáltam 1993-ban a magyarországi német sajtó történetének vázlatzerű bemutatását a *Magyar Könyvszemlében*.²³

A magyarországi német nyelvű sajtót is tárgyalja Pukánszky Béla *A magyarországi német irodalom történetét* a kezdetektől 1848-ig feldolgozó könyvében.²⁴ Ezen kívül több rész tanulmány is megjelent, gondolunk itt például Zuber Marianne,²⁵ Ungár Elemér,²⁶ Osztern Rózsa²⁷ és Szemző Piroska²⁸ munkáira. A magyarországi svábság sajtóját – tehát az erdélyi szászokét nem – ismerteti Anton Tafferner tanulmánya.²⁹ Jörg Meier röviden összefoglalja már idézett könyvében a szlovákiai német sajtó történetét a kezdetektől 1918-ig. Egyes lapok történetéről monográfiák is születtek,

¹⁶ SEIDLER, Andrea-SEIDLER, Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda.* Wien-Köln-Graz, 1988.

¹⁷ *Győr-Moson-Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája.* Szerk. HORVÁTH József. Győr, 2000.

¹⁸ *Bács-Kiskun megyei sajtóbibliográfia.* Összeáll. BIRCK Edit. Kecskemét, 1986.

¹⁹ SURJÁN Miklós: *Baranya megye sajtóbibliográfiája. 1852–1984.* Pécs, 1992.

²⁰ KRAJEVSKY Gizella-TAKÁCS Miklós: *Vas megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1777–1963.* Szombathely, 1964.

²¹ *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979; *II/1 1848–1867.* Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985; *II/2. 1867–1892.* Szerk. KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. 1985.

²² FRIED István: *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései.* = Magyar Könyvszemle (99.) 1983. 1. sz. 89–101.

²³ RÓZSA Mária: *A magyarországi német nyelvű sajtó a kezdetektől 1944-ig. (Vázlat)* = Magyar Könyvszemle. (109.) 1993. 2. sz. 224–230. Ua. németül: *Die deutschsprachige Presse in Ungarn im Überblick. Eine Budapester Dokumentation.* In: *Beiträge der Tübinger Fachtagung vom 25.–27. Juni 1992.* Hrsg. v. Anton SCHWOB u. Horst FASSEL. München, 1996. 265–277.

²⁴ PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története (A legrégibb időktől 1848-ig).* Bp. 1926.

²⁵ ZUBER Marianne: *A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig.* Bp. 1915.

²⁶ UNGÁR Elemér: *A magyarság a hazai német folyóiratok tükrében. 1819–1848.* Pécs, 1937.

²⁷ OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig.* Bp. 1930.

²⁸ SZEMZŐ Piroska: *Német írók és pesti kiadók a XIX. században. (1812–1878).* Bp. 1931.

²⁹ TAFFERNER, Anton: *Der Donauschwabe und seine Presse. Versuch einer Überschau und Wertung bis 1918.* In: *Der Donauschwabe und sein geistiges Profil. Weg und Schicksal. Festgabe für Prälat Josef NISCHBACH.* Stuttgart, 1969. 179–202.

így a *Pesther Tageblatt*ról³⁰, a *Temesvarer Zeitung*ról³¹, illetve a *Pester Lloyd*ról.³² Fried István foglalkozott több magyarországi német lappal, így többek között a *Neues Ungarisches Magazin*nal, Schedius Lajos lapjával, a *Zeitschrift von und für Ungern*mel, valamint az *Irissel*. A fiatal kutatók közül meg kell említenünk Czibula Katalin³³ és Bódyné Márkus Rozália³⁴ nevét. Az ELTE Germanisztikai Intézetének doktori iskolájában a magyarországi német sajtóhoz kapcsolódó témák kiemelt támogatást élveznek, a figyelem elsősorban egyes magyarországi német nyelvű lapoknak a német irodalmat ismertető kulturaközvetítő szerepére irányul. Többen foglalkoztak és foglalkoznak egymást kiegészítve a *Pester Lloyd* egy-egy korszakával.

Összefoglalólag leszögezhető, hogy a magyarországi német nyelvű sajtó történetének feldolgozásához alapul szolgálhat a rövidesen teljes áttekintést lehetővé tevő bibliográfiai feldolgozás a kezdetektől 2000-ig.

RÓZSA MÁRIA

³⁰ ROBITSEK Márta: *Saphir. Gottlieb Móric szerkesztői munkássága*. Bp. 1938; FRIEDLÄNDER Sára: *Saphir Móric Gottlieb újságírói tevékenységéről*. Bp. 1939.

³¹ KRISCHAN, Alexander: *Die „Temesvarer Zeitung“ als Banater Geschichtsquelle. (1852–1949)*. München, 1969.

³² BRACHFELD, Siegfried: *Deutsche Literatur im Pester Lloyd zwischen 1933 und 1944*. Bp. 1971.

³³ CZIBULA Katalin: *Die Eigenart des Zeitschriftenwesens in Preßburg in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. In: *Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender. Beiträge zur historischen Presseforschung*. Hrsg. von Astrid BLOME. (Presse und Geschichte – Neue Beiträge. Hrsg. von Holger BÖNING. Bd. 1.) Bremen, 2000. 115–122.

³⁴ BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália: *Literaturrezeption und Literaturvermittlung in den Beiblättern von Pest-Ofener und Pressburger deutschsprachigen Zeitungen von 1810 bis 1848* (2004-ben megvédett PhD disszertáció).

SZEMLE

Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. Szerk.: Kiss Endre József. Sárospatak, 2006. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 192. l. /Acta Patakina 19./

Gulyás József 1933-ban elemezte Kazinczy Ferenc könyvgyűjtő szokásait (Debreceni Szemle 1933. 272–278.), és kiemelte, hogy a szépművészeti remete – hasonlóan néhány kortársához, akik közül Jankovich Miklós a legismertebb erről az oldaláról – tulajdonképpen folyamatosan gyűjteményeket hozott létre, amelyeket akár különálló egységként kényszerült eladni. Emellett, ismerte az intézményi könyvtárak anyagi lehetőségeit, nem kevés könyvet ajándékozott első sorban a pataki iskolának. Gyűjtőszenvédélye nem a szép könyvek, a díszes kötések iránt vonzotta, hanem a tartalmilag érdekes, jellemzően magyar vonatkozású kiadványok, kéziratok megszerzésére sarkallta. Anyagilag persze nem bírta az intenzív hungaricum gyűjtést, hiszen a müncheni Rott-antikvárium az ottani abolíció mentén megszűnt szerzetesi közösségek könyvtáraiból meglehetősen nagyszámú kiadvánnyal, illetve kézirattal szolgált. Ezért kellett Kazinczynak 1807-ben egy jelentősebb könyvtárat (közel 2000 dokumentum) eladnia. A sárospataki református kollégiumi könyvtár több részletben fizetni is tudott ezekért a darabokért, így ezek a mai napig hozzáférhetőek. Öröndetes módon ez év februárjában az Oroszországba hurcolt kötetek is visszakérültek Patakra. A második nagyobb gyűjteményt egy Kazinczynál is megszálottabb gyűjtő, Jankovich Miklós vásárolta meg a költőtől. A magánkönyvtárak általános sorsát kö-

vetve ez utóbbival együtt a Kazinczy-gyűjtemény is, József nádornak köszönhetően, a nemzeti könyvtárat gazdagította (1836).

A most kézbe vehető kötetben – Gulyás említett tanulmányának újra közlése mellett – Kiss Endre József a pataki gyűjteménynek Kazinczy által 1805–1807-ben összeállított jegyzékét betűhív szövegolvasatban adja közre. Ez a gyűjtemény 1748 könyvtári egységből áll, kéziratok, metszetek, térképek, és főként nyomtatványok. A sajtó alá rendező elemzi Kazinczy címleíró szokásait, nevesen azt, hogy a költő nem törekedett a kiadványok azonosítására, csak azokat az adatokat közli, amelyek a dokumentumon magán megtalálhatóak. Így az anonymák névtelenek maradnak, a hamis nyomdahely az eredeti formájában szerepel. Ha az egykori tulajdonos a kolligátumot tételesen írta le, akkor ezt látjuk, ha összegezve, nem tudunk meg róla többet. Ugyanígy a kéziratok között szerepelnek a manuscryptumok közé kötött nyomtatványok is. A betűhív közlés következetes, eltekintve nyilvánvaló nyomdahibáktól jól használható segédesszökkel gyarapodott a Kazinczy-filológia és a magyarországi könyvtártörténetírás. Néhol azért több jegyzetet várnánk, így például az előző író Kiss ahhoz az állításához, hogy a szépművészeti bibliofil 1484-ben nyomtatott nürnbergi magyar nyelvű kiadványra vonatkozó hírekről írt Cserey Farkasnak (1806. január 14). Azt hiszem nagyon kevesen tudják fejből, hogy milyen kiadványról is lehet szó, miután a filológiai kutatók nem igazolták ennek a Szent István ereklyéről szóló nyomtatványnak a létét.

A kérdés nyilván a munka folytatása. Jó alkalom az Oroszországból visszatért ritkaság-kol-

ligátum „Codex Kazinczyanus” (Aretino Attila története, az 1468-as üstökös-leírás, az 1474-ben Kölnben kiadott szépen illusztrált ösnyomtatvány arról, hogy a gyermek Krisztus tunikája Magyarországról került a kölni dómba stb.) részletes feldolgozási kényszere ahhoz, hogy a pataki Kazinczy-könyvtárat feldolgozzák. Azonosítva az egyes darabokat akkor is, ha Harsányi István írt a ritkaságokról, pontosítva a mester jegyzékének adatait (MKsz 1939. 187–190.), vagy Czegle Imre leírta a röplapokat is (*A sajtó (periodika) zsenjei. Röplapok – újságlapok – röpiratok a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában (1503–1730)*. Sárospatak, 2001). Az 1850 előtti állomány katalógusának retrokonverziója a MOKKA R számára jó alkalmat kínál ehhez. No meg az OSzK is feldolgozhatná lassan az 1836-ban hozzá került könyveket. Ezzel együtt Kazinczy Ferencről a könyvgyűjtőről, olvasmányairól nem lehet a levelezés alapos feldolgozása nélkül írni. Azt hiszem Kazinczy nem bibliofil volt elsősorban, hanem tudomány-, és irodalomszervező. A látókörébe került hungaricumokat nem akarta idegen országban tudni, ezért azokat a darabokat, amelyeket képtelen volt megvenni, igyekezett közvetíteni intézményekhez, magyarországi magángyűjtőkhöz. Gulyás és Kiss tanulmányának jegyzetanyaga már jól mutatja a levelezés ilyen értelmű értékelését, de következetesen a teljes korrespondenciát így még senki sem tekintette át.

MONOK ISTVÁN

Könyv és Könyvtár XXV. 2003. (A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve.) Szerk.: KUN András, SZESZÁKNÉ TAKÁCS Eleonóra. Debrecen, 2003. Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, III, 540 l.

A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem huszonötödik – jubileumi – Évkönyvét tartalmazza kezében az olvasó. Virágos Márta „A Könyv és Könyvtár újabb évtizedei elé – Ad multos annos –” című köszöntőjében áttekintést nyújt

a rendre megjelenő Évkönyvek régmúltjáról és jelenéről. A sorozat első kötete a *Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve* címet viselve 1954-ben jelenik meg. Csúry István, aki 1958-tól kezdve húsz éven át szerkeszti az Évkönyvet, szakít a korábbi hagyományokkal, és nem csupán a Könyvtár munkatársainak kutatási eredményeit közli, hanem a fővárosi és vidéki, valamint a határon túli könyvtárosok, muzeológusok, ismert külföldi szakemberek tanulmányait is megjelenteti, lehetőséget kínálva az olvasónak, hogy megismerhesse a tudomány szélesebb spektrumát. A fennállás ötvenedik évfordulójának jelentőségét hangsúlyozza a 2004 szeptemberében megalakult interdiszciplináris szerkesztőbizottság, amely munkájában igazodik az új, integrált, egyetemi rendszerhez, és mintegy ötszáz oldalon, bővített kiadásban harmincegy szerző ad áttekintést kutatási témájáról. A nemzetközi kiadványcserének köszönhetően – s ebben a KLTE élén jár –, az Évkönyv valamennyi intézménybe eljuthat, ahol hungarológiai műhely létezik.

Jelen kiadvány – tematikáját tekintve – rendkívül sokoldalú. A tanulmányok egyfelől a kiadó intézmény kutatási eredményeit tükrözik, másfelől teret nyitnak egyéb intézmények anyagának (régí könyvek, kéziratok, faksimilek) különböző szintű bemutatására. A kötet hét egységre tagolódik: Tanulmányok, Közlemények, Adattár, Történeti Kézirattár, Vélemény-Hozzászólások, Szemle és az In memoriam fejezetek.

Janus Pannonius-szal a szakirodalom igen sokat foglalkozik, ennek ellenére történelem-konceptiójáról csak elvétve esik szó; Havas László tanulmánya ezt a hiányt pótolja a „Panegyricus ad Iacobum Antonium Marcellum Venetum”, című Janus Pannonius mű alapján, és ennek nyomán új aspektusból tekint a janusi életműre és gondolkodásra. Fazakas Gergely Tamás *Vitéz Zsuzsanna imádságos könyvének* (1684) filológiai és retorikai elemzésével foglalkozik: a bőrkötésű, nyolcadrés alakú ezer oldalas kötet ma, a kolozsvári Romániai Akadémiai Könyvtár anyagában található. Szerzője Béli Pálné Vitéz Zsuzsanna a szakirodalomban is kevésbé ismert, elsősorban férje, a politikus Uzoni Béli Pál útján

vált ismertté. Az imádságos könyv elkerülte a 19. századi, és a mai szakirodalom érdeklődését. Ezt a hiátust tölti ki Fazakas Gergely Tamás rendkívül tagoltan fölépített elemzése, alapos korrajza, és kitekintése a külföldi szakirodalomra. Tanulmánya a laikus olvasó számára is érthető és élvezhető. Fekete Csaba dolgozatának tárgya a pataki agenda szertartásrendjébe illesztett bűnbánó és hálaadó imádság, továbbá Medgyesi Pálnak, a hazai puritán mozgalom legrangosabb képviselőjének munkássága. Fekete Csaba a korábbi kutatási eredmények egy részét megerősíti, és azokat új megállapításokkal bővíti. Tasi Réka „»Trombita«, »Sáfár« vagy »Mennyei kenyér osztogatója«” című tanulmányában, a *Novus Succursus* (Landovics István) című kötetben szereplő prédikációk technikáját hasonlítja össze Pázmány Péterével, ezáltal újszerű kutatási eredményhez jutva. Bujtás László Zsigmond tanulmánya a pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról szóló magyar szerzőktől származó írások sorsát kíséri figyelemmel a 17–18. századi holland kiadványokban. A tanulmány célja a témakör hollandiai vonatkozásának a korábbiaknál alaposabb ismertetése. A gazdag jegyzetapparátus és a tanulmány végén lévő ábra, főler a téma összefoglalásával. Imre Mihály, Szőnyi Benjámint költészetével, azon belül a fertilitas Hungariae toposz kérdésével foglalkozik. A 18. századi magyar irodalomtörténet elsősorban a magyar nyelvű műveket helyezi előtérbe, ugyanakkor – mint az Szőnyi Benjámint költészetében érzékelhető –, a latin nyelvű irodalom sem elhanyagolható, ezirányú új eredményekre hívja fel a figyelmet a szerző. Knapp Éva azzal a Berei Farkas András vándorpoétával és könyvárussal foglalkozik, akinek nevével csak a lexikonok lapjain találkozhatunk. Mind témája, mind Berei Farkas életének kutatása, hiányt pótol a magyar irodalomtörténetben. A 18. századvégi magyarországi román-műfaj ismertetése és megítélése a tárgya Debreczeni Attila tanulmányának.

A tanulmányköteteknek rendre van egy-egy olyan pontja, amely az olvasónak – témaválasztásánál fogva – meglepetést okoz. Jelen kötetben Varga Norbert jogi témájú dolgozata ez, amely-

ben Magyarország első állampolgársági törvényéről, az állampolgárság megszerzésének kritériumáról, vagy annak elvesztésére vonatkozó törvényeiről olvashatunk. Szabó Krisztián tanulmánya is jogi témájú: a jogalkotóknak – a közvélemény keresztüli hozott – drog-elkövetőkre vonatkozó új törvényeit elemzi a magyar büntetőjogi szabályozás változásainak tükrében. Bakó Endre visszavezet az irodalmi vérkeringésbe, amikor Németh László debreceni kapcsolatainak, a városban betöltött szerepének új oldalával ismerteti meg az érdeklődőt.

A „Közlemények” című fejezet tanulmányai bár kisebb terjedelműek, kitűnnek sokféleségükkel és új eredményeikkel: Kiss Sebestyén „Arnobius és a második szofisztika” című dolgozata a Kr.u. 3–4. század fordulóján írt „Adversus nationes” apologetikus írás vizsgálatán alapul. A. Molnár Ferenc „A Gyulafehérvári Sorok vizsgálatához” című írása a Batthyány Könyvtár egyik latin nyelvű kódexében található kis magyar vendég szövegcsoportot kutatja. A szerző történeti áttekintést ad, és kiegészíti a korábbi megállapításokat. Szabadi István és Bozzay Réka közös tanulmányának tárgya Nicolaus Grudius és Johannes Fleming németalföldi költők magyar vonatkozású versei. A verseket Sinai Miklós másoltatta javarészt egyház- és köztörténeti vonatkozású oklevelekkel egyetemben. A tanulmány szerzői ezáltal is szeretnék föl hívni a figyelmet a Sinai-hagyaték ezidáig kiaknázatlan lehetőségére. Csorba Dávid Debrecen kevéssé ismert jelképének, a titokzatos Halycon madár értelmezési lehetőségeit járja körbe tanulmányában. Ojtozi Eszter írása a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár 1750–1775 közötti francia nyelvű könyveivel, azok possessorai bejegyzéseivel foglalkozik. A Gyűjteményben számos angol és német nyelvű könyv francia fordítása található, bizonyítva a Felvilágosodás korának frankofil törekvéseit.

1989-ben – a magyarországi *Protestáns iskoladrámák 1435–1467* című kötetben – közzétett „Agamemnon tragédiája” mellett szó esik egy másik, címnélküli tragédia teljes szövegéről, amelynek forrása Voltaire *Oreste* című munkája. A magyar szöveg latin közvetítéssel, erőteljes változtatással, feltehetően olvasmánydrámának készült.

Ennek az adaptációnak elemzése Varga Imre tanulmányának tárgya. Bényei Miklós korabeli újságcikkek alapján rekonstruálja az 1848. március 15./április 11-i események ötvenedik évfordulójának ünneplését Debrecen városában. A jegyzetapparátus önmagában is komoly tájékozódási lehetőséget kínál az érdeklődőknek.

Sokszor úgy tűnik, hogy Asbóth János szabadság-értelmezése könnyen megfejtethető az 1872-ben megjelent *A szabadság* című könyve alapján. Szendrei László koncepciója ennek ellene mond, s ennek bizonyítása az a kutatómunka, amelyben végigkíséri Asbóth politikai-eszmei konstrukciójának változásait, így jutva el a szabadság fogalmának értelmezéséig.

A kötet „Adattár” és „Történeti Kézirattár” című fejezeteiben Ojtozi Eszter két dolgozata a Debreceni Egyetemi Könyvtár állományában lévő 18. századi könyveinek ex libriseivel, illetőleg a türelmi rendelet szövegével, annak possessori bejegyzésével foglalkozik. Bakó Endre Márai Sándor debreceni kapcsolatait dolgozza föl tanulmányában. Eredics Péter a 17–18. századi holland professzori könyvtárakban található magyar vonatkozású könyvek sorsát kíséri figyelemmel, kiértve Hermannus Venema teológus munkásságára, aki számos magyar peregrinus további útját jelentősen befolyásolta. Földi János (*A 'természet Tudománya*) megkérdőjelezett szerzőségéről szól Borbély Szilárd írása.

A tanulmánykötet „Vélemény-hozzászólás-vita” fejezetében Szőke Lajos a nyíregyházi szlavista műhelyről ír, Szőgedi Gabriella az 1993-ban Debrecenben megnyitott Ausztria-Gyűjtemény megalapításának 10. évfordulójára készített összefoglalója, a gyűjtemény munkáját ismerteti.

A „Szemle” rovat érdekes könyvek alapos recenzióival szolgál az olvasónak: Knap Ewa: *Irodalmi emblematika Magyarországon a 16–17. században* című könyvéről Bitskey István, a Csörsz Rumen István által szerkesztett *A Bocskor-kódexről és első teljes kiadásáról* Törő Norbert, valamint János István: *Ruszinok latin nyelvű panegyricusa II. Józsefhez* című könyvéről Németh Béla ír. Szathmári István könyvét: *A stílus-elemzés elmélete és gyakorlata*, Kocsány Piroska ajánlja figyelmünkbe.

Lengyel Imrére (1910–1978) emlékezik Komppai Gáborné és Kornya László, Bertók Lajos (1903–1993) munkásságát méltatja Mudrák József, a tanulmánykötet utolsó, „In memoriam” fejezetében.

A *Könyv és Könyvtár* fél évszázados fennállását ünneplő 25. kötet harmincegy szerző munkájával, a szellemi rang megőrzése mellett kitágítja témakörét a művelődés- és kultúrtörténet, valamint a tudománytörténet irányába, ily módon is hozzájárulva nemzeti kulturális örökségünk ápolásához.

ROJAS MÓNIKA

Könyv és Könyvtár XXVI. 2004. (A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve). Szerk.: KUN András, SZESZÁKNÉ TAKÁCS Eleonóra. Debrecen, 2004. Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 394 l.

A kötet gerincét most is a tanulmányok alkotják. Középpontban Havas László a Szent István-i Intelmek szövegagyományozási kérdésével foglalkozó dolgozata áll. Havas László kutatásai során Szent István „Libellus de institutione morum” szövegét tartalmazó kéziratok összefüggésszerűen vizsgálja, felhasználva a korábbi kutatási eredményeket is, csatolva az újakat. Havas László megállapítja, hogy a fennmaradt hagyomány két egyenrangú ágra oszlik, és éppen ezért az eredeti szöveg megállapítása csak a két tradíció gondos kollacionálásával, egybevetésével, és az egyes olvasatok alapos mérlegelésével történhet meg. A szerző ezen szempontok figyelembevételével írta meg sajtó alatt lévő új, kritikai kiadását, összegezve benne több mint négyszáz esztendő szövegkiadási gyakorlatát. Fazakas Gergely Tamás, aki az Évkönyv jubileumi kiadásában Vitéz Zsuzsanna imádságos könyvének filológiai és retorikai elemzésével foglalkozott, ezúttal a 17. századi magyar imádságos irodalom műfaji kérdését kutatja, vizsgálatának szűkebb tárgya: Kemény János *Gilead Balsamum* című munkájában előforduló ’panasz’ és ’vigasztalás’ megjelenési formái. A tanulmány átfogó képet

ad az imádságos irodalom jelenlegi hazai- és külföldi kutatási helyzetéről.

A 17–18. században egyre gyakrabban megjelenő katolikus prédikációs kötetek retorikája, elocutio technikája rendkívül sokrétű; az anyanyelvű hitszónoklatban a mesterségbeli tudás, valamint az egyszerű befogadó megindításának igénye egyszerre érvényesül a prédikációkban. Tasi Réka tanulmányának középpontjában Csúzy Zsigmond, valamint Landovics István prédikációs technikája, a transzcendencia és a távolság vágyának megszüntetése áll. A tanulmány írója rámutat, miként érvényesülnek a fenti elvárások a különböző prédikációkban. Sebestyén Attila a 18. századi debreceni diákköltészet irodalomtörténeti helyét törekszik megjelölni, továbbá a népszerű irodalom, a mesterkedő költészet, a popularitás kérdésével foglalkozik.

Az első magyar nyelvű matematikai tankönyvet, a debreceni *Arithmeticat*, 1577-ben Hoffhalter Rudolf nyomtatta ki debreceni műhelyében. Kántor Sándorné Varga Tünde, a Hatvani István halálának 200. évfordulójára előkészített atlaszok között talál rá Tobias Mayer *Matematikai Atlaszára*, amelyet 1745-ben nyomtattak, s ez ideig ismeretlen volt a kutatók előtt is. A Németországban létező nyolc példány mellett tudománytörténeti és könyvtörténeti csemege, ez a debreceni, színezett, előszó nélküli példány. Varga Tünde részletesen ismerteti az Atlasz hatvan lapját, és az ismertetést kiegészíti Tobias Mayer életútjával.

„Köri mozgalmak” címmel jelent meg a *Jelenkor* 1845. október 16-i számában az az írás, amely a Nemzeti Kör szétválásának folyamatát mutatja be; ez a témája Velkey Ferenc tanulmányának. A dolgozat külön érdeme, hogy jegyzeteiben a korabeli sajtó véleményének is hangot ad, ezáltal további támpontot ad az érdeklődőknek.

A „Közlemények” rovatban található Burai Erzsébet tanulmánya, amely a mimetikus és erotikus fiktív levélgyűjtemények kialakulásával foglalkozik. A fiktív levél műfaját öt ókori szerző munkáján keresztül ismerhetjük meg, a tanulmány szerzőjének fordításában.

A korinthusi bronz kérdése mind az ókori, mind a későbbi korok embereit izgatta. Az öt-

vözetből készített „Corinthia”-nak nevezett tárgyról egybehangzóan állítja az antik hagyomány, hogy a gyűjtők óriási összeget fizettek érte. Darab Ágnes közleménye a miskolci Irodalom és Képzőművészeti Konferencián (2003) hangzott el.

Az ókori görög irodalomban igen kevésre becsülték a plasztikát, a kitalált történetet; ennek ellenére – bár igen kevés nyoma maradt –, létezett egy igen népszerű, több évszázadon át virágzó műfaj, a szerelmi regény. Az irodalomtudomány igen kevés ide tartozó művet tart számon. Ezek közé tartozik Kharitón munkája a „Kallirhoé”, amely a legkorábbra tehető, ránk maradt görög regény. Orosz Ágnes tanulmánya a mű keletkezéstörténetével, és műfaji sajátosságaival foglalkozik. Az erdélyi százok 16–17. századi irodalmának egyik meghatározó műfaja volt a történetírás, latin és német nyelvű krónikák maradtak fenn ebből a korból. Lőkös Péter tanulmánya magyarul adja közre, kísérelve szöveggel ellátva az erdélyi száz krónikairodalom egyik igen korai művét, a latin nyelven írt „Breve Chronicon Daciae”-t.

A *Könyv és Könyvtár* sorozat korábbi kötetiben eddig két holland professzor magyar vonatkozású könyveiről jelent meg tanulmány. Folytatásként Bujtás László Zsigmond, Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyveit és olvasmányait állítja kutatása középpontjába.

Pusztai Gábor „Rágalomhadjárat vagy kordokumentum?” című tanulmánya a kalandos életű, a Holland-Indiákat megjárt Székely László művének fordításairól, és a könyv hollandiai recepciójáról ad áttekintést. Bakó Endre dolgozatának célja Nadányi Zoltán életműve előtti tisztelgés. Az utóbbi időben az irodalomtörténet újból fölfedezte Nadányi munkásságát, a könyvkiadók időről-időre gondolnak rá.

Az „Adattár” rovatban két rövidebb értekezést olvashat az érdeklődő: Udvari István közleményében a Csontos Jánoshoz írt Hodinka leveleket közli, Madai Sándor újabb adatokat szolgáltat a méltatlanul elfeledett Kiss Géza jogászprofesszor életművéhez.

A „Könyvtári Műhely” rovatában Gomba Szabolcsné a könyvtári menedzsment-oktatáshoz nyújt támpontokat. A Könyvtár és Katedra fe-

jezetben születésnapj interjút olvashatunk a 90 éves Borzsák István professzor emeritus akadémikussal, beszélgetőtársa Tegye Imre.

A tanulmánykötet a továbbiakban kritikus hangvételű írásnak ad helyet: Szendrei László gondolatai olvashatóak Tóth Gyula „A magyar krónikák és a kitalált középkor” vonatkozásában. A „Szemle” rovatban Mihala Vera, Csorba Dávid, Mercs István, valamint Gomba Szabolcsné könyvismertetőit olvashatjuk.

Fekete Csaba egy személyes hangvételű írásban emlékezik Módis László református teológusra, egyháztörténészre, aki mint könyvtáros dolgozott a debreceni Református Kollégium Könyvtárában. Születése 100. évfordulója alkalmból emlékezik Korompai Gáborné a debreceni Egyetemi Könyvtár hajdani munkatársára, Pákozdy Ferencre.

Összegzésként elmondható, hogy ez az Évkönyv is mind az irodalomtörténet, mind a könyvtártörténet kutatóinak hasznos segédkönyve lesz a jövőben. A tanulmánykötet minden szerzőjét köszönet illeti, hogy kutatási eredményeiket publikussá tették.

ROJAS MÓNIKA

Sybrandy, Sybren: Libben en wurk fan Aegidius Radaeus, de earste printer fan de akademy te Frjentsjer. Ljouwert/Leeuwarden, Fryske Akademy, 2005, 72 l. /Minsken en Boeken Nû. 25./

Tíz évvel a leideni akadémia alapítását követően, a Fríz Rendek jóvoltából 1585. július 29-én megnyitotta kapuit a franekeri egyetem, amely több mint két évszázados fennállása során Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendett. Ebben, a híres professzorok, az oktatás színvonalára és a különféle ösztöndíjak mellett, a város nyugodt légköre, valamint viszonylag alacsony árai is fontos szerepet játszottak. Nem a véletlen műve tehát, hogy Hollandiát megjárt magyar peregrinusaink közül a 17–18. század folyamán több mint ezren tanultak az intézmény falai között, nem is beszélve más nemzetek diákjairól.

Bár az egyetem 1811-ben megszűnt, történetének kutatása M. H. H. Engels, R. Feenstra, F. Postma, L. S. Wierda és mások munkájának köszönhetően ígéretes fejlődésnek indult, amelynek legújabb bizonyítéka az akadémia időrendben első nyomdászának, Aegidius Radaeusnak (1544?–1615) életét és munkásságát bemutató könyv.

Sybren Sybrandy munkája három nagyobb részből áll. A „Radaeus yn Antwerpen” című fejezet a nyomdász Flandriában eltöltött első mintegy negyven esztendejébe nyújt betekintést. Megtudhatjuk, hogy Radaeus, flamand nevén Gillis van den Rade, genti (1569–1570), majd antwerpeni műhelyében (1571–1585) kezdetben főleg más nyomdászok – Guillaume van Parijs, Johannes Bellerus és Antonie Tielens – megbízásából dolgozott. Hogy munkáját jól végezte, bizonyítják olyan igényes kiadványok mint Abraham Ortelius *Theatrum orbis terrarum* (Antverpiae, 1575) vagy a Hubert Goltzius-féle *Sicilia et Magna Graecia* (Antverpiae, 1576). 1578-tól kezdve aztán egyre nagyobb számban jelentek meg saját kiadványai. Repertoárjában a teológia és az irodalom mellett előkelő helyet foglaltak el az (aktuál)politikai munkák, ami a korabeli németalföldi állapotok ismeretében természetesen nem meglepő. Miután a spanyolok 1585 augusztusában elfoglalták Antwerpet, az Orániai Vilmos követőjeként számon tartott Radaeus helyzete egyre tarthatatlanabbá vált, s még ugyanabban az évben teljes tipográfiai felszerelésével az északi tartományok felé vette útját.

A második fejezet (Radaeus yn Frjentsjer) a nyomdász franekeri éveit mutatja be, s számtalan életrajzi érdekesség mellett sok egyetemtörténeti adattal is szolgál. Radaeus 1585 decembertől tevékenykedett Frízföldön. Sybrandy szerint kinevezésében Johannes Drusius és Henricus Schotanus professzorok játszhattak fontos szerepet, akiket Radaeus még Antwerpenből ismert. Radaeus, mint Ordinum Frisiae Typographus elsődleges feladata az egyetemmel kapcsolatos munkák: disputációk, orációk, oktatásnál használt egyéb tananyagok, valamint a Fríz Rendek egyes hivatalos iratainak kiadása volt. A költségeket a Rendek állták, akik ragaszkodtak az elfogadható árhoz. Ebből aztán, amint azt az aláb-

bi példa is bizonyítja, később származtak bizonyalmak. A korabeli oktatás elengedhetetlen részét képezték a disputák. Ezek nyomtatott termékei voltak a disputációk, amelyeknek az alábbi két fajtája ismert: 'exercitii gratia' és 'pro gradu'. Az előbbi célja a gyakorlás volt, az utóbbival pedig doktori fokozatot szerezhettek a diákok. Az egyetem alapítása utáni első években csak kevés disputáció látott napvilágot, ám 1595-től kezdve számuk ugrásszerűen megnőtt, nem kevés fejtörést okozva ezzel a pénztáruk apadni látó Rendeknek, akik 1603-ban olyan rendeletet hoztak, melynek értelmében minden egyes nyomtatvány kiadásához az ő előzetes engedélyük szükségeltetett. Ezzel a kívánt eredményt azonban úgy látszik nem sikerült elérniük, mert egy évvel később a Radaeusnál megjelent 83 nyomtatványból 76 darabot még mindig a tézisfüzetek tettek ki. Hosszú vajúdas után, 1610-ben aztán megszületett a Rende idevágó újabb döntése, ami kimondta, hogy közkölségen minden hónapban nyolc respondens disputációja hagyhatja el a nyomdát. További érdekességeket tartalmaz a „Tiidgenoaten oer Radaeus” című alfejezet, ahol néhány, a nyomdással üzleti vagy baráti kapcsolatban álló kortárs – többek között Johannes Drusius, Sibrandus Lubbertus, Henricus Schotanus – nyilatkozik Radaeusról.

A könyv legterjedelmesebb részét a Radaeus nyomdájából kikerülő művek jegyzéke (List fan titels fan troch Radaeus printe wurken) teszi ki. 1569-től 1614-ig 760 genti, antwerpeni és franekeri nyomtatvány rövid leírását és néhány jelenlegi lelőhelyét találja az olvasó. A franekeri

időszakban értelemszerűen kiemelkedik a már említett disputációk száma. Sybrandy ezek bemutatásánál felhasználta F. Postma és J. van Sluis rendkívül alapos *Auditorium Academiae Franekerensis* (Ljouwert/Leeuwarden, 1995) című bibliográfiáját, azonban nem vette át az ott használt részletes leírást: a tézis pontos címét, a disputa időpontját, a diák származási helyét, az esetleges üdvözlőverseket. Csupán a lelőhelyre, a vizsgázó diák nevére és a fenti bibliográfiában található tételszámra szorítkozik. Ez utóbbi főleg azon külföldi kutatók esetében jelent problémát, akik számára az Auditorium nem érhető el. A jegyzékben előfordulnak továbbá kisebb pontatlanságok. A 41. lapon sem a Terentius-féle *Publius Terentius a Antonio Mureto emendatus* (Franekerae, 1597), sem Tertullianus *Opera quae adhuc reperiiri potuerunt omnia*-jának (Franekerae, 1597) tételszáma nem egyezik meg a névmutatóban közöltekkel.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Sybrandy jól felépített, részletes irodalomjegyzékkel ellátott, hasznos kötettel ajándékozta meg az Aegidius Radaeus élete és munkássága, valamint a franekeri egyetem korai története iránt érdeklődő olvasót. Kár, hogy e fríz nyelven írott könyvhöz, a Hollandiában általánosan bevett szokással ellentétben, nem készült angol vagy német nyelvű rezümé. Tekintettel arra, hogy Radaeus több nyomtatványa is európai vonatkozással bír, ez mindenképpen kívánatos lett volna.

EREDICS PÉTER

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és lemezen is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a lemezen lévő szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézírathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

TARTALOM

<i>Kertész Balázs</i> : Megjegyzések Szent László kanonizációjához	297
<i>Emődi András</i> : A Corvina-könyvtár kutatástörténetének ismeretlen forrásai a Nagyvárad Egyházmegyei Levéltárban	315
<i>Lengyel András</i> : Hatvany Lajos Pesti Naplója (1917–1919). I.	338

KÖZLEMÉNYEK

<i>Seláf Levente</i> : Egy padovai magyar diák	360
<i>Postma, Ferenc</i> : Veri amans, moribus gravis	362
<i>Kókay György</i> : Egykorú híresztelések Kościuszko magyarországi tartózkodásáról	366
<i>Fehér Katalin</i> : Tankönykritika a reformkori sajtóban	368

FIGYELŐ

<i>Knapp Éva</i> : Kódexeink világa	373
<i>Ekler Péter</i> : Nemzeti Erekllyhely az Országos Széchényi Könyvtárban	375
<i>Monok István</i> : Az anderlechtli Erasmus-ház újabb sorozata	375
<i>Rózsa Mária</i> : A magyarországi német nyelvű sajtó feltárásának helyzete	381

SZEMLE

Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. Szerk. Kiss Endre József. Sárospatak, 2006. (<i>Monok István</i>)	388
Könyv és Könyvtár XXV. 2003. Szerk.: Kun Adrás, Szeszákné Takács Eleonóra. Debrecen, 2003. (<i>Rojas Mónika</i>)	389
Könyv és Könyvtár XXVI. 2004. Szerk.: Kun Adrás, Szeszákné Takács Eleonóra. Debrecen, 2004. (<i>Rojas Mónika</i>)	391
Sybrandy, Sybren: Libben en wurk fan Aegidius Radaeus, de earste printer fan de akademij te Frjentsjer. Ljouwert/Leeuwarden, 2005. (<i>Eredics Péter</i>)	393

SOMMAIRE

<i>Kertész, Balázs</i> : Remarques à propos de la canonisation de St. Ladislav	297
<i>Emődi, András</i> : Sources inconnues de l'histoire de recherche de la Bibliotheca Corviniana aux Archives Diocésaines de Nagyvárad	315
<i>Lengyel, András</i> : Le journal Pesti Napló (Journal de Pest) de Lajos Hatvany (1917–1919). I.	338

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Seláf, Levente</i> : Un étudiant hongrois à Padoue	360
<i>Postma, Ferenc</i> : Veri amans, moribus gravis	362
<i>Kókay, György</i> : Rumeurs contemporaines du séjour de Kościuszko en Hongrie	366
<i>Fehér, Katalin</i> : Critique de manuel scolaire dans la presse de l'Ere des Réformes	368

CHRONIQUE

<i>Knapp, Éva</i> : L'univers de nos codex	373
<i>Ekler, Péter</i> : Lieu d'exposition de relique nationale dans la Bibliothèque Nationale Széchényi	375
<i>Monok, István</i> : Une nouvelle série de la Maison d'Érasme d'Anderlecht	375
<i>Rózsa, Mária</i> : La situation de l'exploration de la presse de langue allemande de Hongrie	381

REVUE

Collection bibliothécaire de Ferenc Kazinczy à Sárospatak. Réd. Endre József Kiss. Sárospatak, 2006. (<i>Monok, István</i>)	388
Könyv és Könyvtár (Livre et Bibliothèque) XXV. 2003. Réd. András Kun, Eleonóra Takács Mme Szeszák. Debrecen, 2003. (<i>Rojas, Mónika</i>)	389
Könyv és Könyvtár (Livre et Bibliothèque) XXVI. 2004. Réd. András Kun, Eleonóra Takács Mme Szeszák. Debrecen, 2004. (<i>Rojas, Mónika</i>)	391
Sybrandy, Sybren: Libben en wurk fan Aegidius Radaeus, de earste printer fan de akademij te Frjentsjer. Ljouwert/Leeuwarden, 2005. (<i>Eredics, Péter</i>)	393